

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“
видала доси отєї книжки:

В першій серії:

	Ціна в коронній вал.	
1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповідани (1-20)	1-60	Кор.
2. Іван Франко. Поеми	(1-20) 1-60	"
3. О. Кобилянська. Похора і інші опов. (1-00)	1-40	"
4. Гю де Мопасан. Дина пані і інші оп. (0-90)	1-30	"
5. І. Франко. Полуйка і ин. борска. оп. (1-00)	1-40	"
6. П. Кобринська. Дух часу і інші оп. (1-20)	1-60	"
7. Кнут Гамсун. Голод. роман	(1-80) 2-20	"
8. Леся Українка. Дума і мрії. Поемі (1-20)	1-60	"
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- данн	(1-20) 1-60	"
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський (1-40)	1-80	"
11. Генрик Понтонпідан. Іа хат. Оповід. (1-00)	1-40	"
12. Богдан Ленкий. З жити. Оповідани. (0-80)	1-20	"
13. Гергарт Гауґтман. Візник Геншель (1-20)	1-60	"
14. М. Коцюбинський. В путях шавтана. Оповідани	(1-20) 1-60	"
15. У. Шекспір. Приборрана гоструха (1-00)	1-40	"
16. Панас Мирний. Дякі люди	(1-00) 1-40	"
17. В. Короленко. Судний день	(0-80) 1-20	"
18. У. Шекспір. Малбет	(1-20) 1-60	"
19. К. Гундков. Уріяль Аюста	(1-00) 1-40	"
20. У. Шекспір. Коріюли	(1-40) 1-80	"
21. М. Яцків. В царстві сатани	(1-20) 1-60	"
22. Панас Мирний. Моросовко	(0-50) 0-90	"
23. Леся Мартович. Нечатацьки.	(1-20) 1-60	"
24. М. Коцюбинський. По людському . (1-60)	2-00	"
25. В. Оркан. Сланичий світ, драма . . (0-60)	1-00	"
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі . . (1-20)	1-60	"
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	(1-20) 1-60	"
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи) . . (3-20)	3-60	"
29. К. Гавлічек-Воровський. Вибір поезій (1-20)	1-60	"
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина . . . . (1-40)	1-80	"
31. І. Франко. Коваль Басім	(1-20) 1-60	"
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра . . (1-40)	1-80	"
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея (2-60)	3-00	"
34. О. Катренко. Над Природа і ин. оповід. (1-00)	1-40	"
35. У. Шекспір. Багато газасу в печенях (1-20)	1-60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелі . . . (1-00)	1-40	"
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії (1-20)	1-60	"
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєтта . . (1-40)	1-80	"
39. К. Сроковський. Оповідани	(1-00) 1-40	"
40. А. Крицький. Пальмове гілля, ... (1-60)	2-00	"
41. О. Коцицький. Молодий віи М. Одини (1-60)	2-00	"
42. Гю де Мопасан. Горлі і інші оповід. (0-90)	1-30	"
43. В. Кравченко. Буденне жатя. Оповід. (1-60)	2-00	"
44. У. Шекспір. Король Лір	(1-40) 1-80	"
45. Д. Лукінович. За Кадильну, повість (2-60)	3-00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	(0-80) 1-20	"
47. І. Франко. Захар Беркут	(1-20) 1-60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	(1-00) 1-40	"
49. М. Коцюбинський. Пощинох і ин. оп. (1-60)	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко провалтий, нос. (1-00)	1-40	"
51. С. Ковалів. Ряболова	(1-60) 2-00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідани. т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідани (2-60)	3-00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинъязки. . . . (2-20)	2-60	"
55. В. Виняченко. Повіста в оповід. . . (2-60)	3-00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько . . . . (1-10)	1-50	"
57. В. Вересак. Записки ліжаря	(2-60) 3-00	"
58. М. Вовчок Народні оповідани Т. II. (1-60)	2-00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов. (2-10)	2-50	"
60. М. Дерлиця. Композитор і інші опов. (1-60)	2-00	"
61. Ю. Заср. Легенди	(2-00) 2-40	"
62. А. Чехов. Знора і инь. опов.	(2-00) 2-40	"
63. П. Кобринська. Ядан і Катруся та інші оповідани	(1-40) 1-80	"
64. П. Лукінович. Від вранди, повість (1-60)	1-80	"

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ ≡

ВІСТНИК

КВІТЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ—1907

ЗМІСТ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМОГО ТОМУ,

за квітень, май, червень 1907 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	Сторона
<i>Василь Пачовський</i> : З поезій	3
<i>С. Черкасенно</i> : На весняні мотиви	21
Хотів я у серце твоє зазирнути	297
<i>Козачка</i> : Не для мене вони, пишні квіти цьвіли	30
Ой минула весна моя	339
<i>З недрукованих поезій Ів. Манджури</i> :	35, 36
<i>Христя Алчевська</i> : Проліски	88
До збуджених надій	239
<i>Надія Кибальчич</i> : На Шевченковій могилі	224
Співи на Івана Купала	487
<i>М. Чернявський</i> : Борцям	258
<i>Уляна Кравченко</i> : І знов я між вами, ви бори тінисті	289
<i>П. Ротарь</i> : Я син часу, того часу, ...	402
<i>П. Карманський</i> : Прийму на себе хрест недолі	413
<i>М. Шаповалів</i> : Гимн вечірній	466—467
<i>Ол. Маритчан</i> : Ніч.	526
З чужих поетів:	
<i>З П. Я.</i> : Про сонечко ясне, про місяченька ріг, пер. Маруся Полтавка	110
<i>З Мікель Анджельо</i> : Рідний краю, діток маєш, пер. Пав. Граб.	124
Я не сьміявсь, сневолений мій брате, пере- спів Павла Граба	512
<i>З Леопарді</i> : Виходиш ти із рідної оселі, пер. Павло Граб.	154
<i>З вірменських поезій Ісаакяна</i> : Чим би стала ти коханочко, пер. Павло Граб.	298
<i>З Альмвїста</i> : Ви ще живі — не вмирили віколи, пер. Пав. Граб.	323
<i>Оксанен (Альвїст)</i> : Не журился б я вмиравши, пер. Пав. Граб.	330
<i>Ада Негрі</i> : Мій син, пер. Ол. Коваленко.	505

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>Володимир Велентій</i> : Веснянка	1—2
<i>М. Ноцюбинський</i> : Невідомий, етюд	4—11

891.7905
LIN
v.10
no.4-6

	Сторона
<i>Маруся Волевачівна</i> : Спомини української селянки (докінченне)	12—21
<i>Василь Мова (Лиманський)</i> : Старе гніздо й молоді птахи, драматичні образи	62—88, 259—289, 428—455
<i>Іван Франко</i> : Великий шум	193—205, 385—402
<i>Сергій Вфремов</i> : З недавнього минулого	206—224
<i>Грицько Григоренко</i> : Нагла смерть	237—239
<i>Харковянка</i> : Яблуні цвіли за вікном	298
<i>Микола Садовський</i> : Мої театральні згадки	403—413
<i>Бернштерне Бернзон</i> : Марі, роман, пер. Мих. Лозинський	96—110, 306—323, 488—505
<i>Міріям Гаррі</i> : Здобутте Єрусалима, роман, пер. Нат. Романович	125—138, 513—526

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

<i>Проф. Володимир Перетц</i> : Українські думи	22—30
<i>Михайло Мочульський</i> : На спомин Івана Манджури (Під роковини його смерті)	31—35
<i>Ів. Франко</i> : Середні віки і їх поет	37—61, 240—258, 468—477
<i>Ол. Р—айн</i> : До статистики Правобічної України	89—95
<i>Мих. Грушевський</i> : На українські теми: „О любви кь отечеству и народной гордости“ (докінченне)	111—124
Гріхи наші	324—330
<i>Ів. Франко</i> : Новини нашої літератури: Володимир Винниченко. Краса і Сила	139—141
Україна. Науковий та літ. публіцист. щомісячний журнал. Рік перший. Т. I.	506—512
<i>Сергій Вфремов</i> : Відгуки з життя і письменства	142—154, 331—339
<i>Мих. Грушевський</i> : Студії з економічної історії України	225—236, 414—427
<i>А. Я—в</i> : Як витрачують ся в Росії народні гроші	290—297, 478—487
<i>Л. Старицька-Черняхівська</i> : Сьвято української сцени	299—305
<i>В. Ко—ий</i> : Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії	456—466

О Г Л Я Д И.

<i>Мих. Лозинський</i> : З Австрійської України	155—164, 340—355
<i>Ф. Матушевський</i> : З російського життя	165—176, 356—368, 537—546
<i>Мих. Лозинський</i> : Вибори в Австрії	527—536

БІБЛІОГРАФІЯ.

Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XXI — *Ів. Франко*; Т. Хуторний. Читанка. Перша книжка після граматки, з малюнками — *Е. Нвасницький*; Сильвестер Яричевський. Горемир, поетична казка — *Ів. Франко*; Володський. Як вони женихали ся, жарт *В. Доманицький*; „Квіточка“. Збірник перлів

української поезії. Склад М. Щербина — <i>Гр. Трейман</i> ; Богдан А. Дьдицький. Свое жительство записки. ч. 1. Где що до історії азбуки и языка Галицкой Руси — <i>Ів. Кре-</i> <i>вецкий</i> ; Статистический справочник. Выпускъ II — <i>Финан-</i> <i>сы</i> — <i>М. Порш</i>	177—188
Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXVI — <i>Ів. Кревецкий</i> ; Дитина в звичаях і віруваннях українсько- го народа, матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зевон Кузеля — <i>Ів. Франко</i> ; Антін Володиславич, Орли, комедія в 4 діях — <i>Ів. Франко</i> ; Бібліотека „Молодість“, під редакцією Б. Грінченка. т. I, Андерсен, казки. Поперекладала М. Загірня. т. II. Україн- ські народні казки. Упорядкував Б. Грінченко. т. III, Марк Твейн. Пригоди Тома Соєра. Перекл. М. Загірня — <i>В. Н.</i> ; Є. Чіріков. Євреї (песа на 4 дії). В перекладі Лео- нида Пахаревського. З передмовою Сім. Петлюри „Уваги про завдання українського театру“ — <i>В. Доманицкий</i> ; Михайло Одинокій. В смутну годину (нарис) — <i>М. З.</i> ; Кащенко. „На руїнах старої Січі“ — <i>М. З.</i> ; Р. Оленін. Крестьяне и интеллигенція — <i>М. Гехтер</i>	369—382
М. Павлик, Михайло Драгоманов і его роля в розвою Укра- їни — <i>І. Франко</i> , Іван Тивонович, Історія заснованя „Ru- thenische Revue“ — <i>Ів. Франко</i> ; Самотвій і Гамалія. Пер- ша книга. — <i>Гр. Трейман</i> ; Василь Пачовський, Українці, як народ. — <i>Василь Панейко</i> ; Х. Житловскій, Соціалізм и національний вопрос — <i>Микола Залізняк</i> ; В. Медемъ, Соціалдемократія и національний вопросъ — <i>М. Гехтер</i>	547—555
Книжки надіслані до редакції	188—189, 382, 383, 556
Від редакції	189
Оголошення	190—192, 384

ВОЛОДИМИР ВЕЛЕНТІЙ.

Веснянка.

Весна красна, весна красна,
Із стріх вода капле.

А вже тому юнакови
Мандрівонька пахне...

Завмерла, оніміла вона прокидаєть ся. Розбива поволі та необорно зимові тягарі — кайдани. Дзвенять залізній стиха, дрібними струмками збігаючи по змучених грудях змарнілого краю; ревуть далі потоками, рвучи ся з його закутого тіла; а далі — величній гук і лемент повстане скажений над рікою: завзято кинеть ся горда вихованка степів непоборних бороти-ламати ненависного ворога!..

* * *

Весна красна, весна красна,
Із стріх вода капле.

А вже тому юнакови
Мандрівочка пахне...

Зимові тягарі-кайдани спадають і ринуть у хмуру безодню минувшини...

Вороття їм не буде?

Не буде вороття!.. Бо воля весняна, чудово-молода чарівниця, здалека вже подала свої гасла.

Вся істота нервово відчува наближенне її урочисте, вся істота проймаєть ся нею і тремтить від припливу життя...

І вітер, що з південного краю прибув, — її посланець сподіваний, вірний — так ніжно чоло торкає прозорим крилом оксамитним і збуджує рій пишно-барвних надій. Як же любо голубить-милує він все навкруги цілющим повітром своїм!..

А в повітрі (чи то справді, чи то тільки мрієть ся так?) — зваблива музика весни розпочина вже побідну кантату...

* * *

Весна красна, весна красна,
Із стріх вода капле.
А вже тому юнакови
Мандрівочка пахне ..

Не йде до рук буденна, хатня робота... Стіни старої будівлі, що до їх зима була прикувала, здають ся тепер брудним, огидливим муrom вязниці...

Зір напружено шука далекого обрію. Серце прагне турботно розкошів волі й борні. Вабить до себе в пишній уяві безмірний розліг степовий...

А вітер весняний із-далека, здалека жене уже цілими хвилями вільний подих степів... Як непереможно вони кличуть до себе, і з якою жагою груди пють той заклик!..

Уже й жайворонки у надземних просторах завів зовучо пісню свою, в соняшний промінь оздоблену. В темно-безодній блакиті хвилює і льеть ся, льеть ся без краю тая пісня сріблито-дзвінка... Гей, якаж вона крилата, яка приворотна, як негмовно кличе за обрій, до синьої, сьвітом осяйної далечини!

* * *

Весна красна, весна красна,
Із стріх вода капле.
А вже тому юнакови
Мандрівонька пахне...

А ніченька зайде тиха, весняная — в обіймах пестливих хотіла б усе колисати... Та ні в день, ані в ночі схвильованій думці нема супокою, ні відпочинку...

Ой, прислухайте ся ж пильно! Таємнича, зоряна височінь, повна рухів і звуків, повна життя молодого кличе — лунає.

Гей! Гей, ге-е-ей!! Хто небезпеку-відвагу шанує юнацьку, чиє серце одну покохало мрію-коханку, кому лютий насильник — зима не здолала підтяти ще горді крила?

Гей! до нас, за нами! — гукають веселі, крилаті, завзяті гості весни: За нами! Ми покажем шляхи в променисту, безмежно-глибоку блакить; покажем, як гинуть зловражії хмари зимові, як сонце звияжно та радісно сяє...

=====

ВАСИЛЬ ПАЧОВСЬКИЙ.

З поезій.

I.

Як я навернув ся до тебе,
став чистий як сльози твої
і можу сказати за себе,
що ліпші всі діла мої!

Душа моя ліпша від хвилі,
коли мене дух твій натхнув —
іду як той ангел по філі
і гріх мене вниз не стягнув!

Не збив мене порив нещасний
ні разу з дороги в зеніт,
йду тихий, задуманий, ясний
і серцем люблю цілий сьвіт!

II.

І знов мені снилось, прийшла десь до мене
вся біла, несміла, з ридання змарніла,
а добра як ангел, і серце шалене
мені потішала у сні!

Прийшла десь до мене, кладе білу ручку
край серця, реберця і каже: „Не сердь ся,
що я тобі, любий віддала обручку —
так тато казали мені!“...

III.

Коли йду до тебе, у грудях так беть ся
стривожене серце мое —
застукаю в двері, так мова вірветь ся
звитати ся слів не стає!

Та як ті уста твої лиш усміхнуть ся,
я бачу, що зміни нема —
мені мало сльози із віч не поллють ся,
що ти мені ще та самá!

Сьмієш ся до мене, говориш до мене,
щебечеш так любо про щось —
не знати, чого мое серце шалене
так дуже боялось чогось!...

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ.

Невідомий.

Е Т Ю Д.

... До чого? і звідки бажання? Життя лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло і вона прийшла. Узяла жертву, а потому як вдячний пес прибилась до моїх ніг... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигає на мене кривавим оком... Се тобі надгорода.

Але я ще живий. Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я... В кутку блимає лампка, а над нею нависла сіра і вохка, ворожа тиша. Та я не хочу бачити того... не хочу... Заплющу очі. Вогняні кола. Танцюють і сиплють іскри... А тепер... тепер пливе вже річка життя. Бо що з того, що замкнули мене у сей холодний льох, коли весь пишний сьвіт, всі барви, весь рух життя отут у мене, в голові, в серці... Ах, як мені хочеть ся повними пригорщами черпати ту золоту рідину... як мені хочеть ся взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця, і все списати, в останне списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха-ха!.. Ну, що ж! Може се й краще. Буду лежати і буду низати немов намисто разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і легкі як птахи а слова мов сильце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне... Се буде мій твір, може кращий за ті, які читали люде, се буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого. І се буде нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снуєть ся, я ще живий.

Як раптом залунали всі голоси... як раптом линув потік життя у сю домовину... Ах, який натовп!.. Ні, так не можу. Стійте. Дайте спіймати. Ага!

Всі були такі поважні, такі бліді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе? — Я. — То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось „я.“ І зразу встала стіна між мною й товаришами,

між мною й життєм. Цокнув замок і в серці замкнулась рішучість. Обійми і поцілунки, а за кілька годин я уже їхав, той „невідомий“, що... і т. д. Я був без імени, роду й без племені і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звався коротко: браунінг.

Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночі встав лютий ворог, ясний і гострий як меч і сьвіттив ледяним оком і гнав диханням дими по небу, а по снігу їх чорні тіни. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнічений сніг міцно припав до землі, гладенький, покірний. Тікали кудись люде і коні, тікали дими, тікала біла пара з людей і з худоби, так наче жорстокий ворог гнав ся за ними. Мені не було страшно. Було цікаво. Оглядав город, тепер мені близький так як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівці у холод, муштини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цьвіли як мак.

Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сірий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць. Мовчав, хоч треба було питати, хоч треба було багато знати. Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всі його звички. Який він з себе? Але поволі. Не все відразу. Пляну не мав. Де? Як? Коли?.. Властиво була тисяча плянів, що кружили ся й гасли у мізку, як снопи іскор з машини у темному полі... Була лиш певність, тверда як скеля: він буде мій. І я знайшов будинок, де він живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снігу взад і вперед, як пес на ланцюгу.

— Ага!

Се я сказав?

Ні, лиш подумав.

Я сів на бульварі, напроти будинку, і дім вороже дивив ся на мене рядами чорних, холодних шибок. Мені хотілось очима звалити стіни, побачить того, за ким курились села, за ким люде, як цьковані звіри, стікали кровю. Бо й він, і ті села, люде, я й браунінг були як кільця одного ланцюга. І чим довше сидів я проти будинку, тим більше пекла мене в серці холодна крижина зваги.

— Так треба.

Се я сказав?

Ні, лиш подумав.

І знов круг мене люде, знов течія. Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сьміх сонця! Буха од коней пара, біжать кудись люде, а мороз креше вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молошні вуси, як в маскарадї, а конї білі і волохаті, немов ягнята... Дзень-дзелень-дзень... Сіють дзвіночки прозорї згуки, а за прудкими ногами коняки пливуть санчата. Біжить на зустріч дівча. Щоки пашать, очи горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданнем, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались на віки. І сей роман на мент, гарний і короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і понесу може до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда...

Тепер що дня я серед люду, сірий, чужий, невідомий. Вбіраю в себе, як земля краплі в посуху, все, що мені треба. Звідки? Тут, там, в повітрі. Бо всі його знали, бо всім він був не нависний, усім шкодливий і всі на нього гарчали, як полохливий пес, що боїть ся вкусити. Вранці він часом гуляє. Ага!.. Але не сам, з ним охорона. О дванадцятій приймає у себе, хоч незнайомих трусять. Я уже знав, що має дочку, любиму дочку, а ще більше любить театр. Знав його звичку гладити бороду — і другу звичку — ховати за спину кулак. Знав врешті, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба і навіть зайве. Так наче зібрав ся писати житєпис або некролог. Самого не бачив, одначе театр мене зацікавив. Спинявсь перед стовбами, читав афіши і старав ся вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть в театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль — його не було.

І знов блукав. Самотний, сірий і невідомий, немов далека і бліда тїнь.

Врешті побачив. Раз... памятаю... Ранком ішов сніг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, спадали на землю, на вічний спочинок, у тихий цвинтар. Ряди домів, ряди дерев, як білі тїни йшли кудись в далеч і розпливались в тумані. Білий потоп. Всі згуки йшли з низу, як з під води. Глухо гудів соборний дзвін, довго і жалібно плакав затоплений дзвін. Шур-шур... шур-шур... — мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало попід водою, жувало й ковтало згуки. І все, що йшло в тумані, ставало тїню й щезало на віки.

Раптом в сю тишу вірвалось щось дике і щось безглузде. Як божевільний промчав ся козак, пригнувшись до шиї коня і, здавалось, хрипів з ним разом. А далі коні, чорні, блискучі, мчали карету і в ясному склі, немов у рамах, відбив ся гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода. І поки вдивлявся я в той образ, все щезло, розплилось і стало тінню... Що? тінню? — Так... тінню...

Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці?.. Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полумем зняв ся народній гнів... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ...

... Ніколи перше не думав, що сьвіт такий гарний, що клопоть неба, дерево, сьміх, голос людини — приносять глибоку радість і як повітря потрібні людям. Як той богач збіднілий, що підіймає з землі і цілує окраєць хліба, колись кинутий псам. От зараз бачу — і серце сьмієть ся до того — горить в коліях у відлигу вогонь ліхтарень, а сніг весь чорний, немов од диму. Капає з стріх і кожна крапля у сьому льоті грає вогнями і гомонить. Сяють матові шибки в крамницях, неначе перли, й стоїть над містом сріблястий німб, як над святим. Святий, бо мученик.

А я ходив — не міг сидіти в хаті, — а мої думки все йшли за ним, ступінь за ступнем, ревниві і невідступні. Я його бачив. Ось сидить за сніданком, запяв широкі груди і пуска по серветці мягку білу бороду. Його очи сьміють ся до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальці бере делікатно за білий хвостик редьку і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хаті тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний. Він спочиває... Подають рибу — і він втягує в себе запашну пару і кладе на тарілку великий шматок. Коли б не вдавив ся дурною кісткою! Я так боюсь...

Ось кабінет. Нахмурих брови й уважно читає, а коло ока збирають ся зморшки і скачуть сердито. В слід за дзвінком біжить чиновник і як же він сердить начальство! Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерти, бо всеж можливо... Ну, день скінчив ся щасливо, хвалити Бога...

Спальня. М'яке, зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. Сон ще не зразу приходить, вітають думи і очі щось бачать там, у сутінках... може мене? Спи. На добраніч... може до завтра?

Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає у мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не одділяю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїть ся в нашій звязку, так наче один з нас — тїнь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінг ховає дві кулі рядом — одна для нього, друга для мене.

В ночі він снів ся, гарний величній старець, з восковим обличчям. А в день сичав у грудях неспокій. Щось дратувало, щось ссало серце, чогось не ставало. Тепер вже знаю. То колотилось бажання почути голос. Я мусів його почути.

А час волік ся.

... Я знову стрів ся із нею. З тою, що кинула квітку у мое серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжно-цікавим оком, що квітка ожила й запахла. Й настала відразу весна, ожили сонце, радість і сьміх... я хтів схопити отак в обійми якусь людину, що йшла на зустріч з суворим обличчям, і притиснути до серця: брате!... Побачив тебе, моя мамо, як ти латаєш свою чорну одєжу при світлі лямп... добра і бідна... мила і бідна... і слухав, наче музику, гомін життя... Щасливий і знову вільний, знов син землі, не гнів народу... І щез з перед мене противний профіль... Що? Щез? Геть все із серця! Я невідомий...

Тепер я тут, серед сих стїн, як звір у пастці... Се ти, сліпе око, що стежиш за мною крізь дірку в дверях... се ти нагадало... Як? гинути тут... у сьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? ха-ха... Вікно високо? Високо... А підкопатись?.. під стїни?.. Се ж неможливо. Розбити голову в стїнку?.. Один... одинокий... як нудно... як нудно... А може? Ні...

Як дивно, як незвичайно дивно. Я чую — дзвонять, там десь в горі. Обмерзлі дерева, дрібненькі гиячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом. Старий дзвонар - вітер зібрав до купи тисячі ниток і хилитає галузки і дзвонить тай дзвонить... Тень-телен-дзень... тень-телен-дзень... І скачуть во гні по галузках — зелені, червоні, сині... Де се я чув? І коли чув? Тоді, як був маленьким? Коли ж я чув?.. Ах, правда, сеж

було недавно... дні три, чотири... Тень-телен-дзень... тень-телен-дзень...

.....

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнув ся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здаєть ся, стало. Чи озирнутись? Ні. Я пішов швидче. Так наче бігло. Може то серце? Хто його знає... Се дратувало. Набрал ся зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі як голки й лукаві. В куточках сьміх. Ну, добре. Щож далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасти у бурю, і йду. Здаєть ся, одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже. Що я свищу? Невже марсельезу? Скоріше — вальс... Чого ходити? Не краще сидіти в хаті, на самоті і не звертати на себе уваги? Здаєть ся, одстало. Я озирнув ся. Нікого. Значить, безпечно. Пішов на ліво, в якийсь проулок... і просто наткнув ся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик... Ага! ти стежиш! Ти вже наглянув, кого тобі треба і кличеш на поміч, ідеш до нього... Ага! ти ловиш... І раптом встав знизу холод і покотився мов живе срібло вгору до серця, до горла, до кінчиків пальців... натис на мозок і випхав з чашки... Стріляти? Тікати? Куди? Через баркан? Байдуже, аби тікати... І став я легкий, порожний і мчав на осліп, як клапоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снігу, а за мною щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки... То був мій страх. І тільки тоді, як небезпечність минула, коли у чашці заважив мозок, а в тілі ожила кров, згадав свою подлість... згадав, що по дорозі кинув свій браунінг... так, безбач, як щось вороже, щось небезпечно... Назад! Пекучий сором вернув мене знову, через баркани, чужі городи, по глибокім снігу, назад до нього, хоч би там була яка небезпечність, хоч би там була і сама смерть...

І досі гидко... на саму згадку... і випікає у серці рану свідомість, що живе в мені подлий і полохливий звір...

.... Восковий профіль і біла борода... Він наче бунтував в мені, немов гнівав ся дуже, що вилетів разом із моїм мозком, хоч на хвилину. Він розростав ся у моїх грудях, займав весь мозок, гнітив, душив і так хотілось скинути його. „Ага, ти ду-

мав — я твій, а ти тепер мій“... сьміяв ся злорадно він в мені і дратував. Бо що він для мене? І в чому наш звязок? Я гнів народу і його кара, диханне уст правди, огонь з чорної хмари людської кривди, стріла з його лука...

.... Так наче знав. Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очи дивились, немов в останне. Іней... впав на все іней й спустила ся ніч, тиха, чутка і глибока. Цьвіли дерева холодним цьвітом, білі й легкі, немов весільні дівчата. Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу. Чекала: прийде юнак, візьме за руку і поведе. Серед весільних гостей, в блакитній тиші, поміж вогнів. А небо чисте і темне і запашне, немов з фіялок. І там весільні гості. Прийшли всі зорі, навіть маленькі, що не виходять у вохкі ночі, збились у купки, стали рядками, розсілись самотно, бліді, тихенькі, скромні і пишні, блискучі, нахабні, що що-хвилини міняють колір. З далеких вулиць плила музика людського гаму і бігли дзвіночки чисті і голі, як по купелі... То була весільна ніч, моя весільна ніч... Цьвіла у серці квітка і надив очи знайомий погляд — хто знає звідки — з мінливих зірок, з цьвіту дерев... Перша й остання ніч... Так наче знав.

Щось мало бути цікаве в театрі, бо люде йшли. Веселі, жваві, з бреніннем, немов рої летіли в улій. Нахабно сьміялось холодне сьвітло і ляскали двері. Плили скрізь сани, дихали коні з свистом і з храпом і обкидали снігом. — Вам білет? — Ось... і я в рої. Чиєсь боа лоскоче щоки... теплий запах перфум... холодний, горячий погляд... гаркавий: pardon! Перед очима сіра шинеля, а ззаду в шию хтось диха... Чого всі сі дрібниці в'їли ся в мозок? Чого як колючки впили ся в нього сі згадки, тоді як велике, кінець і початок і осередок разом — немов ковтнула память. Я памятаю тільки, що затремтів. Бо вийшов з мене гнітючий профіль... восковий профіль і став недалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, обліпив мозок... Чи я стріляв?.. Жадного згуку. Грובה тиша. Знялись як крила навислі брови, вигнали з лоба жалібні очи, покірні і полохливі як у щеняти і стали тінью... Великий гнів, що жив у мені, вилетів звідти на своє діло. А у порожні груди шугнув відразу холодний вітер, просто в пекучу рану... Тільки на мент. Потому нічого. Не знаю, що було... хвиля чи вічність...

. . . . .

.... Холодний поміст давив мою شوку, перед очима я бачив чобіт, великий, мокрий, а не мені вага — коліна, руки, аж випірало дух... Враз ударив гомін, крик... бігли по сходах, гупали двері і щось пищало тонко, як муха... Мороз потому, сьвіже повітря — і скрізь були люде, цікаві, сторонні, чужі мені люде. Не люде, а ляльки з крамниці... Потому?

Потому — вовча нора, а в ній ми обое: я й моя смерть... Що ж, жди, чигай на мене кривавим оком... там, з чорних кутків... Ти заслужила собі надгороду...

Що? уже йдуть? і ти встаєш з ними... з чорних кутків? Треба бути спокійним... треба спокійним бути... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоби здригнув ся сам сірий ранок і зотліло од жаху серце катів...

Я йду без жалю — так було треба.

Яка прекрасна моя дорога... остання коротка путь... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван... Брязь... брязь... скрегочуть рушниці з-заду на плечах і толочать ногами свій сірий погляд люде, що їх несуть... Уже? Так близько?.. Сталось. Не треба... я сам... щоб бачили очі... І свій останній віддих... Мамо! Се ти у заметах... пливеш у заметах, як сіра тіль муки, щоб переняти у теплі долоні останній віддих... зітханне, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не диви ся...

„Плі!“ ...

.....
„Плі“? Се мені вчулось? Я ще живий? Мацаю стіни... так, стіни, тверді, холодні... і бачу ноги свої в черевиках... можу звести ся, встати, набрати в груди повно повітря...

Вікно високо? Високо... А підкопатись? Що, неможливо?

А може?...

1907.

МАРУСЯ ВОЛЕВАЧІВНА

Спомини української селянки.*)

Знову на Україні.

Через шість місяців вернула я з Петенбурха знов до матери у Черемушну. Про ту радість і докори, що я получила од матери, не буду вже й писати. Тепер я живу дома, мене мати нікуди не пускає. Ото я й живу у Черемушні та розказую про те чудо та диво, і про смуту та горе, що мені трапляло ся пережити на чужій стороні. Тай справді було про віщо й розказати. А за шість місяців мого життя у Петенбурсі я й разу не взяла ся за книжку, бо пані мняко слала, та твердо було спати. Живу собі та й живу, а про вчення письма я вже й не турбувалась, бо знала, що тепер мені більше не доведеть ся вчитись, бо тепер мені через місяць буде п'ятнадцять год. Уже люде й сватів засилають, тільки я тепер на таких пелехатих парубків і дивити ся не хочу.

Раз пішла я в гості до своїх родичів Панкратевих, а там були панянки, котрі вже скінчили вчення у пансіоні. Та й питаєть ся мене одна, Олександра Андреївна: — Що ти, Маня, грамотна?

— Ні, — кажу, — не вмю читати.

— Це, каже, не гаразд, що неписьменна. Батько був письменний, і мати письменна, а ти ні.

— Та що ж, кажу, робити, я було деяк вивчила з мамою аз-буки і склади почала учти, та так і осталоь моє вчення.

— Тобі ще й тепер можна вивчить ся.

— Деж тепер, — кажу, — учти ся, коли змалку не вчили.

А мені Боже як хочеть ся читати! Дивлю ся, а на комоді лежить якась книжка, я її взяла тай розгорнула.

— Будьте такі ласкаві, — кажу, — Олександро Андреївно, покажіть мені, як воно читають. Я букви усі знаю.

— Та тиж кажеш, що складів не вчила, а без того не можна читати.

— Та ви — кажу — тільки так покажіть, як воно читають?

*) Докінченне. Див. в кн. II і III.

Вона узяла книжку і почала мене питати: Отсе яка буква? Отака, кажу. А отсе яка? Отака. Ото я їй розказала усі букви, котрі були у сім слові.

— Ну, щож воно отсе вийшло? — питає вона мене. Думала я, думала. — Не знаю, — кажу, — що воно вийшло.

— Як же ти хочеш читати, коли ти нічого не тямиш?

— А ви скажіть мені, будьте такі ласкаві, як треба його сказати.

— Слухай сюда, — сказала вона, — говори за мною! Тай почала складати букви, а я за нею. Тепер, каже, обертайся на задню букву і виговоруй усі зразу. Ось бач, що вийшло. Ну, дальше будемо. Знов вона проказує, а я за нею, знов обертаємось на першу букву і виговоряємо зразу слово. І так ми з нею прочитали стрічок дві чи три, тільки не більше. Тепер мені здалося, що я вбагнула, як воно читається. — Тепер, — кажу, — пострівайте, я сама буду складати, чи вийде воно у мене що небудь.

Ото й почала я складати сама: знов обертаюся на задню букву, дещо не зовсім второпаю, то вона мені допоможе. І так прочитали ми іще кілька стрічок. Далі почала я сама складати і хоть довго міркую, а все таки скажу; вістимо діло, що й не вірно вийде у мене слово, бо де ять, де твердий знак, де мнякий знак, то я на се не дивилась, бо нічого не тямилася. Ото прочитала я поки іще кілька стрічок, і як то воно лучилось, що я прочитала слова два вірно. — Отсі, — каже панянка — слова ти прочитала як слід.

Господи милосердний, і довіку не забуду тії хвилини, як у мене з радощів забило ся серце. Тепер, думаю, я зовсім розчовпала, як читають, тільки якбиб було кому хоть потроху мені помагати. Я впила ся в книжку очима, мені хочеть ся усе зразу прочитати, і руки у мене трусять ся і губи сьміють ся, наче й їсти ніколиб не хотіло ся, абиб тільки мені книжку читати. Ну, панянка подивилася на мене, взяла книжку, згорнула і заховала її у комод.

— Ні, Маню, — промовила вона, — так читати не можна, ти отсим тільки діло споганиш, треба попереду вивчити склади, а так я тобі не хочу й проказувати.

Смутно у мене зробило ся на душі та нічого не подіеш. Хтож мені буде проказувати склади? Вони жили од нас далеко,

а матері ніколи, та ще й то що вона буки-аз-ба читає, а я вже більш набилась на бе а-ба. Оцим і скінчило ся моє учення. Дуже досадно мені стало на мою родичку і так я сердита пішла до дому. Дома у нас інших книжок не було окрім церковних, друкованих під титлами, в котрих я й тепер ні слова не второпаю. Не знаю звідкіля приніс мій брат малесеньку книжечку житія сьвятого Андрія Юродивого. Там було кілька й картинок. От я й давай читати ту книжку. Складаю, складаю, аж у піт мене укине, а все не те виходить: де коротче слово, то й зложу, а де довге, не дам йому толку тай годі. І так я її прочитала перший раз, що й сама нічого не второпала. Давай я читати те, де були попідписувані картинки. Дещо розберу, а останнє догадаю ся дивлячи ся на картинки. Отож знов починаю складати та читати. І так я прочитала її у друге і втретє; тепер уже я дещо більше второпала, далі ще може й більш, як тричі прочитала; тепер я вже все розібрала. Може вже я її і двадцять раз прочитала і так визубрила, що пошти все знала напамять. Тепер уже до мене приходять і сусіди слухати сьвятого Андрія Юродивого житіє, вже й плачуть слухаючи. А матуся моя слухала, слухала тай каже: — Маню, та се ти справді вивчила ся сама читати. Я зроду й не думала, щоб ти так бойко читала. Я думала, що ти ото плещеш богзна що, а се запевне, що так лекше учти, як тепер я бачу. А з початку не раз мені доставалось і за сю книжку: було Боже як сердить ся мати. — Геть покинь оте плескати! Чого ти так ушнипилась у ту книжку? Я тобі кажу, що толку не буде з твого читання! — Тепер, — кажу — мамо, учіть мене писати; воно усе одно, абиб я тільки знала букви писати.

Мати зараз узяла, застругала шматочок крейди і почала мене учти писати на столі крейдою. Так же й писати я вчила ся у неділю та в неділю. Тільки що я вивчила букви, а тут приїхала до нас одна наша знайома панянка, Марія Івановна Перлякова.

— Що се, — каже, — ваша Маня дома? Так ви її в учення й не оддали?

— Сама ж винувата, — промовила мати, — бач, тоді поїхала у Петенбурх, тепер нехай і тим радіє, що сьвіту побачила.

— Та й тепер ще можно, — промовила гостя.

— Ні, ні, нізащо нікуди не одпустю її з дому, — почала мати. — Тепер їй уже п'ятнадцятий год, яке там учення!

— А я отсе була у Харкові — почала гостя — і мене просила одна Німкеня, чи немає у мене такої дівчинки, щоб можно було узяти в учення. А як що трапить ся така, котра може вистіг шити, то вона й жалування зараз положить.

Я тут маму давай знов благати, щоб одпустила мене до тії Німкені. Сяк так ми з гостею таки ублагали матір і вона мене знов одпустила, а тільки бумага не дала. І так мене Марія Івановна одвезла до Німкені, тій полюбив ся мій вистіг і вона мені положила на перше время три рублі сребром у місяць. Через тиждень приїхала мати до мене і була тому й сама рада, що я при гарнім місці. Через шість місяців я получала уже чотири цілкових в місяць, а через десять — я вже получала п'ятнадцять цілкових. Ото ж я живу уже й год у Німкені та дякую Бога, що послав мені те, чого я так добивала ся. Ну, для мене тепер знов настало нове життя. Тепер мені инше життя, і мене тепер окружають инші люди. Моя молода душа до сеї пори була нічим не мучена, у новім сьвітї почала жити иншим духом; ті думки, що були колись так привітні моїй душі у тім великім жаданні про сьвяте чтеніє і странствованіє по монастирях, не вертали ся більш ніколи до мене. Тепер уже я прожила у Німкені шість літ, а за книжку не взяла ся і одного разу. А мені уже було тоді 21 год. В ту добу в Харкові їздили ченці Греки і возили якісь сьвяті мощі. Зайшли й до нашої Німкені. Вона, як була побожна жінка, побажала приложитись до сьвятих мощей і покликала нас усіх. Як тільки що я переступила поріг тії горниці, в котрій були ченці, і скинула очима на одного із них. Той чернець був уже дуже немолодий, так мабуть літ 75. І бачу, що його чорні очі мов той уголь впили ся прямо мені у лице. Я вся зачервоніла, мов би мене хто кипятком ошпарив, не видержала я його погляду і опустила свої неповинні очі у землю. Мені зробило ся і страшно і соромно тих проникливих очей: такий старий чоловік та ще чернець, і чого він так пильно дивить ся на мене? І так я з нахиленою головою приблизила ся до сьвятих мощей і з збенженою душею без усякого чуття познаменувала ся до їх. Одступила ся я геть трошки назад, і знов зирнула на ченця, тай упять опустила очі у землю. Мені стало досадно і обидно, що він так на мене безстыдно дивить ся. Я зібрала ся з духом, насупила свої брови, блимнула на його очима, думаю: ось я тебе заставлю згадати, що ти чернець, — і вийшла з хати. Ну, чер-

нець все одно не зводив очей з мене. Паньматка моя ще довго про віщось з ним балакала; випровадивши їх вона прийшла до нас у майстерську. Я зараз почала ченця лаяти, що чого він так на мене дивився.

— А знаєш, що він про тебе сказав? — почала паньматка.

— А що, — кажу, — він сказав? А сама дивлюся на неї й очей не спускаю.

— Ось що він сказав, що ти така людина, котра усе хоче на світі знати, і тобі де чого багато удасться, що ти будеш подорожувати по чужих землях, що будеш стрічатися з великими людьми, ти будеш мати якесь діло, по котрому тобі доведеться балакати з високим лицем царської фамілії. Що тебе будуть люде любити й поважати. На твоєму житю буде більше горя як радощів, і потім ти зробишся письменницею. А що ще він сказав, то того не велів казати.

— Бреше, — кажу, — він усе.

— Ні, — каже паньматка, — не бреше, о, Господи помилуй! — Тай перехрестилась.

— Та щож він сказав?

— Не питай, лучче тобі не треба знати.

— А вам, — кажу, — що сказав?

— Мені сказав, що я переберуся на жите в инший город, далеко звідсіля. А ще що сказав, того вже нікому не скажу. О, Господи помилуй! — Тай знов перехрестилась.

— Та не лякайтеся, паньматусю, він усе бреше.

— Кажу тобі, що не бреше, — знов почала паньматка, — бо він мені розказав усе, що було прошле; треба вірити і в будуще.

— Чи можнаж таки, — кажу, — сьому повірити, що я буду подорожувати по чужих землях, або будуть мене знати бідну швачку високі люде? Хиба кому пошю сорочку або корсета, так щож тут за диво? Так і всі люде знають людей. А що буду гомоніти чи балакати з царською фамілією, то се бреше. Або зроблюся письменницею, щож се, хиба не бреше? Виж знаєте, що я не вмю й читати. Хиба, кажу, се все зробить золота рибка. Тай давай реготатися з ченця.

— Хто його знає, — промовила паньматка, — ти ще молода, усе може трапитись.

Може через год або й більше, як сказала мені паньматка те, чого тоді не хотіла казати.

— Знаєш, — каже, — що сказав тоді чернець, що ти зробиш ся писателькою, і не довго будеш жити, тільки жаль, — сказав він, — що ти умреш не своєю смертю.

— А вам що сказав?

— Мені, — каже паньматка, — сказав, що як переїду я в инший город, то швидко поховаю мужа. О, Господи помилуй, я так багато годів старша од свого мужа, не вжеж і вдруге буду удова?

Двадцять двох год я знов узяла ся за книжку, як раз через сім літ, тільки не для того, щоб бути писателькою, як казав чернець, бо в мене се й з голови вийшло, а прямо узнати, як заплатила полюбовниця своєму полюбовнику за кривну обиду. Ся книжка називала ся Татарка Розида Косимовська мстительниця. Я її прочитала половину з своєю товаришкою, котра уміла добре читати. От я з нею знов приноровила ся складати, бо вже тому сім літ назад як я читала. Другу половину я вже сама прочитала. І так я знов її читала разів три чи чотири. Далі прочитала іще книжку „Абатовъ Прудъ“, а хто їх писав, то мені до сього й діла не було. Після сих книжок я прочитала ще одну книжку: Письма Богослужební. Я їх читала одну за другою по пять або по шість раз, і так знов покинула читати, і до 31 году я не брала ся за книжку. Двадцяти чотирьох год я пішла до ворожия, котрий проїздом був у Харкові, Грек. Вістимо діло, поворожити про жениха; мені здало ся, що я люблю одного парубка, так чи вийду я за його заміж. Він довго дивив ся мені у лице, далі узяв мою руку і почав її розглядати.

— Батько, — каже, — ваш умер отоді.

— Так, — кажу.

— Вас остало ся четверо дітей живих, дві сестри і два брата, а пята дівчинка умерла через год після батька.

— Так, — кажу.

— Сестра старша вас вийшла заміж і вже вмерла.

— Так, — кажу.

— Ви живете важким трудом і прийшли узнати, чи буде з вами переміна. (А я тоді вже мала своє хозяйство, Господи благослови, тільки що почала). Подождіть трохи, вам буде переміна. Ви поїдете далеко, тільки не заміж. Ви за русого чоловіка не вийдете, за котрого прийшли ворожити.

— Так я, — кажу, — за його не вийду?

— Ні, — додав він.

— А я думаю собі: його люблю.

— Та се, — каже, — тільки цвіт. Ви ще зроду нікого не любили. Постойте, будуть ягоди. Ви будете любити одного чоловіка, котрого ще і в Харкові нема.

— Що ж, — кажу я, — за його вийду?

— Ні, — одмовив він. — Ви полюбите пізно, і будете його любити більш як своє життя, а все таки за його не вийдете.

— Хто ж сьому буде причиною? — спитала ся я.

— Ви самі йому одкажете, — додав він.

— Хиба він — кажу — поганий чоловік?

— Ні, він чоловік добрий, ви будете його любити і будете дуже мучитись, а все таки одкажете.

— Так чого ж воно так зробить ся?

— Того, що ви ніколи не вийдете заміж.

— Ну, се — думаю — брешеш.

— Ні, — каже, — не брешу.

Се вже він угадав мою думку.

— Ви думаете, що вам тільки стоїть побажати вийти заміж, то й вийдете. А я вам кажу, що ви не вийдете. І се вам не Богом дано, а люде так зробили по злобі. Єсть такі люде, котрі би вам і помогли, та ви їх не знайдете.

— Брешеш, — собі думаю, — кому я що зробила? А постой, я в його спитаю. — А ви, — кажу, — не можете сьому допомогти?

Він крутнув головою. — Я брешу і нічого сього не знаю, а тільки кажу, що ви людей не знайдете.

— Як же я буду жити дальше?

— Та поки нічого, а під старість буде дуже трудно, будете усе хворіти, будете зубами дуже мучитись, останете ся одна, мати ваша умре у восьмидесятім году в маї місяці. Ви будете трудити ся до самої смерти, а тільки ви до глибокої старости не доживете. Ви до пятидесяти літ не доживете. А главне те, що ви не своєю смертю умрете, а насильственою. Вам уже два рази предстояла смерть, і все насильствена, один раз восьми літ на воді, а в другий чотирнадцяти на пятнадцятім на суші. У вас щось то було замотане на шиї мняке за вісім літ.

Я зараз згадала, що потопала. А за чотирнадцять літ, думаю,

ні сього не було. — Подумайте, каже, гаразд, то й згадаєте. Дві смерти ви пережили, а за третім разом скінчаєть ся ваша жизнь. По переду умре ваш старший брат, а потім ви. Бережітесь чорного чоловіка.

— А не можна, — кажу, — сього як небудь обминути?

— Ні — каже, — трудно, бо під якою планетою чоловік родить ся, того во вік не збігне.

Я тоді йому нічого не вірила, а тоб була усе позаписувала. Він сказав мені, в яким году і в яким місяці скінчить ся мое жите, та я забула. Мені здаєть ся, що він так сказав: чи на сорок осьмим, чи на сорок осьми. А про ченця тоді я зовсім забула, що й чернець мені пророкував не свою смерть.

Прийшла я до дому і почала згадувати, що зо мною було на п'ятнадцятім году, і що ж, се запевне правда була, що він казав! Вернувшись з Петенбурха ми з братом везли яблука з хутора на двох волових підводах, щоб завтра послати їх до Харкова. Нам треба було переїзжати крутий яр. Брат їхав по переду на старих волах, а я їхала на молодих воликах. Вози були так насипані, що мов би то налиті водою. Гора крута, а я така була жаліслива до скотини, тай хотіла посеред гори на ходу устати з воза, щоб лекше було моїм воликам тягнути на гору.

А в мене на голові був дуже великий платок і один кінець був замотаний на шиї, а другий тиліпав ся трохи не до землі. На ходу устаючи я стала ногою на люшню, бо підніжка у возі не було; вістимо діло, що мені треба було прихилити ся до люшні, поки я витягну з воза другу ногу. Я стала правою ногою на люшню заднього колеса, я вставала на лівий бік воза, так що була лицем назад. Той кінець, котрий теліпав ся, незамітно для мене намотував ся на маточину колеса, як раз біля люшні. Так що я не вспіла ще й стати гаразд на землю, як мене притягнуло до колеса, і шия моя була уже на маточині колеса. Крикнути мені було не можно; іще одна секунда, і булоб уже пізно, мене закутилоб на колесо. Ну, Господь не допустив погибнути моїй молодій жизни, я напяла ся скільки було мочи і платок перервав ся пополам, один кінець на колесі, а другий у мене на шиї, і я одлетіла не знаю куди й як. Треба дякувати тому, що платок був старий, виношений, а я то дівчина була собі нівроку дебела. Я не памятала, яким побитом опинила ся так далеко у полі од дороги. Брат виїхавши на гору зупинив

волів, щоб трохи одпочити, мої волики теж підійшли до його воза. Брат дивить ся, що мене не видно на возі та почав мене гукати. Се було вже зовсім смерком поночи, нічого не видно. Гукав, гукав, мене ніде не чути, а дорога лежала край села по під лісом. Він пішов назад мене шукати, немає ніде. Він знов гукає, кричить, не чути ніде, мов у воду канула. Яка вже там година пройшла, не знаю, як я опам'ятала ся, та ще не зовсім. Чую, що брат мене кличе, та не розберу, де. Що хочу на ноги звести ся, то голова закрутить ся, я знов упаду на землю. Крикнути мені не можна було, перше те, що сили зразу не стало, а вдруге те, що горло болить, не можна було голоса подати до брата. Сяк так звела ся я на ноги, а все ж таки не потраплю, де брат кличе, бо дуже у мене голова крутить ся і я ніяк не второпаю, куди мені йти. А він бідний аж охрип та все мене гукає та шукає. Поки то я очунялась трохи, що могла деяк дочвалати на голос брата, а розказати йому нічого не можу. А він Боже як розсердив ся та як присікав ся до мене: — Де ти була, сибірна дівчино, що не озивалась? Тай почав мене батогом шмагати. Як мені було вже там не боляче, а я плакати не могла, тільки шипіла. Дійшли ми до возів, я його підвела до колеса і показала рукою на маточину, де кінець був замотаний на колодці, а далі указала собі на шию. Отоді тільки він вбагнув, що воно лучилось, і тут не пожалкував за мною, а знов почав мене шмагати батогом, а потім посадив мене на віз тай рушив до дому. Боже мій, як то було мені обидно перше те, що дошкулив добре, а вдруге те, що хіба я сього хотіла? Та ще ж хто, рідний брат таке чорстве серце має!

От про сю другу смерть і казав мені ворожбит. І від тоді й досі йде мое жите, як Грек сказав. Мати моя умерла в тімже году і в місяці, і того чоловіка, которого ще не було у Харкові, я полюбила і страждала за ним і сама ж йому одказала. От уже і брат мій умер, і зуби мені болізь повикручувала. Одно поки ще не збуло ся, так іменно, що якою я смертю умру і коли. Мені вже тепер сорок сім год, восьмий. Не збрехав же й чернець, бо багато дечого збуло ся. Пройшло з того часу, як він казав, десять літ. Німкеня переїхала на жите у Москву і через три неділі поховала свого чоловіка і осліпла сама, — усе збуло ся так, як казав чернець. Я поїхала у чужі землі, і се запевне правда, що довело ся мені балакати із особою царської

хвямілії. Живши на одній віллі в Бадені з кн. Ліхтенберським, я прочула через його дядька, котрий ходив за ним ще змалку, що князь жадає купити собі маєтність на нашій Україні. Я передала се генералу Щербініну, котрий хотів продати свою маєтність, і по порученню генерала Щербініна я носила план на його маєтність, село Бабаї, і довелось віддати кн. Ліхтенберському.

І се таки збуло ся: хоть для сьвіту я й не годю ся бути писателькою, так за теж хоть душою до того горну ся; коли руки не вмють до путя написати, так хоть думкою увесь сьвіт обнімаю.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

На весняні мотиви.

I.

Хмарно... сумно... чорні луки,
 Чорне поле, чорний гай...
 Вітер стогне, крячуть круки.
 Ох, чи скоро сьому край?!..
     І в душі моїй журлива
     Пісня жалібно брентить...
     Де ж весна-красна зваблива
     Забарила ся в сю мить?
 Сірий день глядить в віконце,
 Темно в хатонці моїй...
 Дайте сьвітла, дайте сонця,
 Дайте щастя, ясних мрій!
     Сум у серці хижим круком
     Кряче, бє важким крилом...
     Ох, чи скоро-ж край всім мукам,
     Що нависли над чолом?!..

II.

О, не буди надій моїх, заснулих
 Ще з давньої весни,
 Не викликай тих спогадів минулих
 Старовини!..
     Се знов весна!.. О, хтів-би я навіки
     Од неї їх сховать,
     Але в душі, мов відгомін музики,
     Вони брентять...

ПРОФ. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.

Українські думи.

Кожний нарід, що жив історичним життям, що мав багате подіями минуле, але який не втратив ще здатности до безпосередньої творчости, яка широко захоплює настрої мас та висловлює їх думки й почуття, зберігає серед своєї людности, в усній чи писаній традиції свій народній епос. Обидві віти багатоміліонного східно-славянського племені — і північна, великоросійська, і південна — українська, витворили й заховали через ряд віків до нашого часу свій епос, який під впливом умов нового культурного життя народнього поволі згасає, бо людність усе байдужнійше дивиться на традиційні форми і зміст старинної епічної пісні, а шукає нових форм і нового змісту для своєї поетичної творчости.

Сі два роди епоса, витворені натхненнем великоросійського і українського народу — північно-руські старини чи биліни і українські думи. І ті і другі зберігли в собі пам'ятку про історичні події; і ті і другі по своєму походженню та складу належать до поважної старовини. Але при звичайному, навіть самому поверховому порівнянню видко між ними велику різницю, — і в змістови, і в формі, і в виконанню.

Великоросійська биліна розповідає про подвиги лицарів, що зібрали ся коло князя Володимира, зрідка про героїв Великого Новгороду. В українській думі ми не знайдемо відгуків старинного часу життя українського народу, до нападу Татар; лицарі, що „храбри“ погинули трагічно на річці Калці р. 1227, вже зникли з пам'яті українського народу на півдні Росії; також пішов в забуте і центр старинного епоса, „старий Володимир“ князь стольно-київський з його лицарями. Їх місце заступили нові герої, яких висунула багатовікова кривава боротьба України — спершу з кримською ордою, пізнійш — з Річчю Посполитою. Боротьба з Татарами, подвиги національної боротьби козацтва за віру та народність в XVII в. — ось основні сюжети української думи.

Перед нами мигтять пісні — про неволю турецьку, плач невольників, які марять про те, щоб вирвати ся з пут та тю-

рем „на мир веселий, де народ хрещений“; встають перед нашими очима такі характери, як Самійло Кішка, Маруся Богуславка, брати Азовські. Вік Хмельницького змальовано в ряді дум: тут і оповідання, як Хмельницький вирятував од Барабаша королівські полекші для України, і Жовтоводська битва р. 1648 з утекою Ляхів, і картина утиску України, Корсунська битва, смерть Хмельницького, Берестечко та ин. І пізнійша епоха не промовчана: думи знають і Перебийноса, і Нечая, і Богуна і ин. провідників козацтва.

І форма думи дуже відрізняється од складу та манери викладу великоруських „старин“. Самий розмір останніх — рівно пливуча мова, богата на повторення, вставлені епізоди, уже одрізняється од нервового, пристрасного, енергічного строю думи, яка не мляво переказує давні подвиги напівказкових героїв, а малює живі сторінки історії українського народу, як він сам розумів її в особі творців думи.

Не будемо довго спинятися на виконанню дум та старин: великоруський „сказитель“ розповідає биліну мірним речитативом, без музичного акомпаніменту, який давно забуто — в того часу, як од співців-кумедників, професіональних виконавців, старини зійшли в низшу верству народу і стали йому розвагою в довгі північні вечорі. Бандурист, кобзарь — і доси співає свою думу, і навряд чи можна уявити її собі й зрозуміти без акомпанімента бандури, який тісно зеднаний з текстом, і розяснює й доповідає те, що не завше можна переказати людським словом.

Такі в найбільш загальних рисах прикмети думи в порівнянні з великоруським епосом, що його де-які дослідники вважають останками старинного східно-славянського епоса.

Думи представляють з себе такий самотутній рід народньої творчости, що історично-порівняні досліди не могли доси з певністю доказати їх залежність або близький формальний звязок з піснями Великоросів та інших Славян.

Тільки в останні часи дають ся чути голоси, що вказують на звязок дум з поезією південних Славян, переважно Сербів, які з давніх давен заходили на українську територію й підтримували літературні зносини поміж обома народами, Сербами та Українцями.

Що таке представляють із себе ці думи? Чи давно вони

повстали, кому завдячують свій початок й скільки можна їх уважати продуктом „народної творчості?“

Характеризуючи думи, по їх основним прикметам — в змісті — проф. Дашкевич думає, що їх характеристика як елегійних пісень історичного змісту, що визначають ся особливим піднесенням тужливих почувань, може належати не тільки до перших моментів розвитку козацтва, а й до давнішої епохи, наприклад, до часу походів проти Половців (XII — XIII вв.), і тоді першою історично відомою думою являеть ся невмируще „Слово о полку Игоревѣ.“

Одначе старші згадки про думи, як про особливого рода пісні історичного змісту, подибують ся тільки в початку XVI в. в анналах польського історика Сарніцького під р. 1506. Особливими прикметами сього рода поезії Сарніцький вважає: громадський, а не особистий зміст дум, елегійний характер і сумний мотив. Той же елегійний, сумний характер сьпіву визнають за думами ще й пізніші польські письменники. По словам Морштина (р. 1606), дума була приналежністю козацького життя, вона складалась ще за життя героїв, слідом за подіями, і призначалась для сьпіву. Думи українські мали славу поміж Поляками в XVI і XVII вв. Автори піітичних підручників протиставили думи штучній поезії свого часу і мусіли призначити для них окрему рубрику в загальній класифікації поетичних родів: *poesis naturalis* (в протиставленню *poesis artificialis*) — се „*dumy ukraïnne*“. Не кажемо вже про XVIII в., коли і московські вельможі і польські магнати між иньшими забавками любили слухати думи, що сьпівали бандуристи-професіонали.

Сї думи козацького періода не могли не перейняти де-яких манер творчості од старо-руського епоса — маємо на увазі епос український — і при тім силою певної традиції повинні були зберегти де-що з того періода, в якому епічні пісні, що не втратили ще звязку з сучасністю, передавались з великим піднесенням чуття, одбиваючи в собі ліричний настрій та поривання співця. Слідом за останнім дослідником думи, проф. Дашкевичем, можна сміло повторити, що на півдні народні історичні пісні після татарського нападу були живою літописю народніх почувань, горя та туги.

Таким чином в творенню дум неминуче повинен був виявити найбільший вплив той фактор, що таку малу вагу мав у складанню великоруського епоса, — вплив життя. Він зруйну-

вав в значній мірі старі форми, вироблені літературною традицією; для нового змісту було тісно в рамках старого шаблону. І що до сього нам здають ся справедливими слова того ж ученого про думи: „это было новообразование въ исторіи русскаго народнаго творчества, наполнившее послѣднее свѣжимъ содержаніемъ соотвѣтственно новымъ грознымъ и вмѣстѣ съ тѣмъ иногда величавымъ событіямъ, заслонявшимъ постепенно и вытѣснявшимъ память о прежнихъ временахъ удѣльно-вѣчевого существованія Руси. Народная душа южноруссовъ воспринимала все новыя и новыя впечатлѣнія и поэтически воспроизводила ихъ.“

Виходить, що стара традиція давного епоса, яка поновляеть ся й збогачуеть ся новим змістом — ось основа української думи, її підклад. Але в якій мірі дума, яка дійшла до нас, може мати претенсії на стародавність? На скільки її деталі, її стиль, її форму можна признати спадщиною давньої старовини? Щоб в'яснити всі ці питання, звернемо ся до представників дум, їх співців.

В думах козак не розлучають ся з бандурою, яку називає „подорожною.“ Запорожця ще в XVIII і навіть в XIX в. малювали звичайно на картинах, на лубочних гравірованих листах з сим улюбленим своїм музичним інструментом. Бувало, старий, поранений в битвах, понівечений життем козак, як що не поклав свою голову де-небудь у степу „на Савур-могилі“, як що не став ся поживою звірю, птиці, морським рибама — то повертав ся в старця, який знаходив собі притулок у монастирях та в монастирських шпиталях. До нас дійшли вкладки, головним чином книжні, зроблені недобровільними мешканцями монастирів-притулків, якими були монастирі Межигорський та Никольсько-Самарський. Часто-густо сі козаки, нездатні для битви, могли ще прислужувати ся козацькому лицарству, розносячи його славу по хрещеному мирові. Тулились сі бандуристи при козацьких полках і через те знали про події свого часу не з слухів. Переказуючи те, що бачили та чули, в традиційній старинній формі думи, сі бандуристи частенько бували і при старшині, при письменних людях, котрі вимагали од народньої поезії і якоїсь книжної приправи, яка задовольняла тодішній смак.

Звідки могла з'явити ся ся приправа? На се дасть відповідь невеличкий екскурс в область старинного українського

письменства. Вже під кінець XVI в. замілування до писання віршів, до того панеґіричних, пустило глибокі коріні серед української інтелігенції. Друковані вірші появляють ся з р. 1581; від надрукованої в Острожській Біблії присьвяти князеви К. Острожському і до нашого часу йде без перерви традиція штучного українського віршовання. В сих віршах, які друкували ся по старинних книгах, видаваних коштом старинних українських меценатів, ми подибуємо поруч з панеґіризмом, що вражає ухо сучасного читача — ще силу історичних спогадів про подвиги особи, яка прославляеть ся. Форма — сіллябічний вірш, то правильний, рівноскладаний з ріжноманітною рифмою, то — вірш менше удатний, нерівно складений, з рифмою переважно дієсловною, потрійною, а то й такою, що багато разів повторюеть ся. Сі вірші останнього типа дуже нагадують літературну манеру дум, які до нас дійшли.

Ані одно більш замітне видання на Україні XVI — XVII вв. не обходилось без присьвячування — епіграми. В середині XVII в. зявляють ся панеґірики, що мали в собі сотні віршів, як наприклад, похоронна деклямація на смерть гетьмана П. Сагайдачного... Виконавцями, а инколи й авторами подібних деклямацій були учні з кляси піітики та реторики Київско-могилянської колеґії і иньших шкіл того ж типу. Сі школярі і їх учителі не стояли осторонь од народу; вони не розлучали ся з ним на завше, спробувавши клясичної премудрости. Мандруючи по Україні, вони розносили свої — правда, досить скупі і не дуже-то корисні народові знання поміж людністю України, заробляючи собі на прожиток лекціями, сьпівом, розповіданнем орацій, а де-коли малюючи образи для сільських церков.

Доля сих „мандрованих дяків“, „бакалярів“ що блукали то по кондиціях, то просто „для побаченя свѣта“, нагадує долю і побут середньовікових західно-європейських голїярдів, ваґантів. Часами вона бувала надзвичайно ориґінальна. Для прикладу наведемо витяг з надзвичайно характеристичної автобіоґрафії якогось Ілля Турчиновського, сина березанського сотника. Він учив ся в березанській школі, потім в київській академії; побувши дома він пустив ся мандрувати для „повиданія болѣе свѣта и ученія.“ Раз Ілля Турчиновський був писарем при сотнику Синявському; потім іде в Могиливі Литовський з якимись пройдисвѣтами. Дорогою товариші мандрюхи його ограбили. Він знайшов приту-

лок собі в селі „Поповій Горі“ в приходській школі, але по намові тих, що його ограбили, його арештовано і забито в колодки. За одібрані в його гроші і судді і донощики устроюють п'ятику і насміхають ся над арештованим Турчиновським, силуючи його сьпівати; він „покушав ся“ на се, але „за обліянієм слезь не могль и гласу отвести.“ Од сього галасу прокидаєть ся в сусідній сьвітлиці отаман компанійців і — впізнає в арештованому сина свого давнього приятеля. Справа повертає в иньший бік: Турчиновському вертають усе, а його напасників забивають в колодки. Він зістаєть ся в сотника за писаря, але швидко одпрошуєть ся в Могилів „для обученія языка латинского и провидѣнія по свѣту людского обхожденія.“ Перезимувавши при приходській школі, він іде в науку до єзуїтів. Але коли його покликав за співця православний владика, єзуїти прогнали його од себе. І у владика не повезло Турчиновському: регент хора, лютуючи на його, під час служби у св. неділю „пхнув“ його „изъ хоръ черезъ желѣзныя балясы“. „Летѣль я, пише Турчановський, изъ хоръ на долъ и ежели бы не потрапилъ на женскія главы, то бы о камень мрамуръ розбился. И многимъ женамъ повреждены были головы, а единой старусѣ и вся глава сломилась, якая у 3 дня и умерла.“ Після сього трагічного випадку ми бачимо Турчиновського в Шклові регентом; але й тут, придбавши славу виставою інтермедії, Турчиновський, закликаний навіть сьпівати в домініканський кляштор, був тяжко побитий замковими драгунами за одмову на запросини. Видужавши і „отреванжевавши“ органістови киями та шаблями, наш герой спустив ся вниз по Дніпру на човні і прибув у Чернігів, а потім знайшов собі притулок в характері дячка в генерального обозного Як. Лизогуба. Нарешті, побувши регентом в Переяславі, він оженив ся і його висьвячено на сьвященника в рідне село Березань. Так закінчилась карера сього авантюриста, типічного мандрівного дяка свого часу. Житте иньших дяків кінчалось не завсѣди так мирно. Богато їх покладали голови по війнах, иньші прославили криваві війни з Татарами та Поляками в історичних оповіданнях і в віршах, що складали ся слѣдом за подїями і висьпівували славу козацького війська. Отсі вірші і треба мати на увазі, говорячи про той літературний вплив, що одбив ся на думках, і про ту „приправу“, що надано їм в угоду смакови часу. Сі вірші надали думі рифму, невідому

так старинній пісні та думі (пор., напр., українську пісню XVI в про Штефана воеводу), як і північно-руській „старині“. Під впливом шкільно-літературних зразків, які вийшли з школи, і склався зручний плян де-яких українських дум, що являють ся не тільки елегантними піснями простого народного співця, але навспражки артистичними творами, в які увійшло все, що могла дати безпосередність народного почуття та досвід літературного робітника, збірна епічна традиція — і індивідуальна творчість.

Але, як справедливо каже заслужений дослідник української літератури П. Житецький, з якого поглядом в сьому питанню ми згоджуємось і його держимось — „поэтические краски даетъ не школьная наука сама по себѣ, въ ея отвлеченіи отъ жизни, а именно эта самая жизнь, воспроизведенная въ чарующихъ звукахъ родного слова, которое стоитъ въ неразрывной связи съ естественнымъ методомъ народной мысли и народного чувства. Только тотъ могъ написать виршу, не оскорбляющую поэтического чувства, кто зналъ народную жизнь не по наслышкѣ, кто чувствовалъ ея трепетаніе въ своемъ собственномъ сердцѣ. Мы думаемъ, каже далі П. Житецький, что къ этому болѣе всего способны были грамотные люди, входившіе, такъ сказать, во вкусъ народной жизни. Это были тѣ самые странствующие школьники и имъ подобные просвѣтители народа.“ В своїх ріжнородних пригодах, при всіх своїх недостачах, вони брали живу участь в тривогах та радощах народніх. Вони не могли одсторонити ся вкрай од культурних звичок — од звички думати і висловляти ся; разом з тим — їм було питоме почуття народности, яке підтримується тільки живим, непереривним контактом з народом. І сей власне контакт і постійний звязок з своїм народом робили те, що вони надихали ся ніколи сюжетами історичної ваги. Як приклад вкажемо пісню-віршу на битву під Берестечком р. 1651, яку видав д. Житецький недавно — по двох списках. Нам ся пісня настроєм і манерою нагадує думи, а формою — сіллябічну віршу з певною цезурою і скількістю складів. Вона була продуктом шкільної осьвіти. Треба думати, що подібні вірші складались по за шкільною обстановою, в той період особистого життя авторів, коли вони виступали, як говорилося в старовину — „збройно і оружно.“

Ось через що скажемо разом з Житецьким, — ми пильно вглядаючи ся в психічну тканину, яка лежить в основі дум —

повинні признати, що в основі її лежать думки й почуття людини культурної, але висловлені вони народньою мовою, стилем, і способом народньої поезії.

Приглядаючись мові дум, ми впевнюєм ся, що вона виявляє дивно приноровленне книжних елементів мови до народніх, книжного складу до народнього, витворюючи повну гармонію між природою і штукою. Все те, певна річ, не могло статись само собою, дякуючи несвідомому пориванню народньої творчости, ізольованої од культурного та літературного впливу. Думи — не прості пісні, викликані хвилиним настроєм, вражіннями життя. Їх сьпівали і сьпівують доси не задля того, щоб „выразить приливъ и отливъ субъективныхъ ощущенийъ въ данную минуту.“ Вони призначались для широкого загалу слухачів, що шукали в них серіозної відповіді на життєві питання. Творці дум се розуміли і, збираючись дати відповідь на серіозні питання слухачів, повинні були для них знайти „болѣе или менѣе широкое основание въ культурной обстановкѣ своего времени, должны были согласовать эту обстановку съ народнымъ мировоззрѣніемъ, а это — уже дѣло болѣе или менѣе сознательнаго искусства“ (Житецький).

Чи такий вивід ученого дослідника дум являєть ся похвалою їх, чи пониженням? Певна річ — ні одним, ні другим. Був колись час в історії літератури, коли „народня“ поезія вважала ся низшою в порівнянню з індивідуальною, і викликала строгий осуд в статті славного російського критика Белінського. Пізнійше настав момент ідеалізації всього народнього, а Буслаев підніс народню поезию до недосяжної висоти із артистичного боку, естетичного, і з боку морального. Представниками сеї школи поетичні твори вважали ся на стільки естетичними, на скільки відбивали в собі „народнього“, докладнійше „простонароднього“ духа. Биліни були ідеалізовані. Але в думках відзивалось уже й тоді щось не вповні простонародне: давав себе відчувати подих якоїсь иньшої стихії, на яку російські вчені славянофіли дивили ся зневажливо, вбачаючи в усій творчости „інтелігенції“ щось, що йде „од лукавого.“

Засновуючи свої міркування на історичних даних, на аналізі форми, стилю і мови дум, ми не назвемо їх продуктом „простонародньої“ творчости; але не вбачати- мемо в їх і творчости інтелігентної верстви. Вони становлять гармонійну синтезу

культурно-індивідуальної творчості з народньою, яка зародила ся на руїнах старинного епоса при згаданих вище історичних умовах побуту українського народу.

В якому становищі зараз українська дума? Живе вона, чи, як великоруський епос — вмирає? Дані вказують на се останнє і се цілком зрозуміло.

Як всякий рід поезії, дума відповідала своєму завданню в своїм часі. Вона — „этотъ лучший поэтический цвѣтъ тяжкаго безвременья, наступившаго послѣ прекращения самостоятельнаго существованія Южной Россіи“ (Дашкевич) — помаленьку замирала в протязі другої половини XVIII в. і цілого XIX в. Перевелись старі форми побуту; зникло козацтво, одслуживши свою службу, виконавши своє історичне завдання. Воно зійшло з історичної сцени в боротьбі з новими умовами життя — і згас той огонь, що огрівав його співців та двигав їх „живі персти“ до завітної бандури, вірної товаришки співця старої України. І сама справа — зберігати пісні старовини од творців її, поетів, перейшла на співаків-ремесників, калік, сліпих старців, яких незрячі очі, не бачучи скоропливучої сучасности, допитливо обертають ся в глибінь минулих віків, де мріють тіни колишньої козацької слави, де брешуть народні сльози.

Тим більш важні і дорогі нам сі живі відломки старовини, що вони мають широке і важне історичне значіння: співець старинної руської епічної пісні „вскладывалъ свои вѣщіе персты на живыя струны — и они сами рокотали славу князямъ“, а співець української думи співає не тільки вибраним про вибраних, а всьому українському народови про його минуле.

КОЗАЧКА.

Не для мене вони, пишні квіти цвѣли,
 Усі чари весни не для мене були:
 З неба місяць ясний не для мене сіяв,
 Соловейко в гаю не для мене сьпівав.
 „Злоті сні юних днів“ не для мене були,
 Молоді літа мої марно пройшли.
 Кращі літа пройшла на роботі чужій,
 Між чужими людьми, у самоті сумній.

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

На спомин Івана Манджури.

(Під роковини його смерті).

Друкуючи в сім річнику ряд недрукованих віршів звісного в українській літературі поета й етнографа Івана Манджури¹⁾, вважаємо потрібним нагадати читачеві мало популярну, а дуже характеристичну статтю їх автора.

Літературна діяльність Манджури припадає на початок 70-их років. У тім часі оселяється він у Катеринославщині й починає студіювати народне жите, головню українське. А запал до етнографічних дослідів був у нього незвичайно великий і плив з горячої любови до українського люду. Поет сам крайне убогий, у драній, мужицькій свитці ходить поміж люд, живе разом із ним, студіює його жите і з пієтизмом записує його пісні, казки, перекази, анекдоти та приповідки. Першу збірку етнографічного матеріалу віддає він „Юго-западному отдѣлу географическаго общества“ і тим матеріалом користується М. Драгоманов²⁾, видаючи „Малорос. народ. преданія и рассказы“ (1876) та „Політичні пісні українського народу“ (1881—1885). В 1875 р. покидає Манджура Україну й на голос свого свободолюбного серця спішить добровольцем визволяти полудневих Словян з під турецького ярма. Він брав участь у битвах, де був навіть ранений³⁾. Одужавши, вернув ся назад на Україну і знов стає в рядах українських трудівників, друкує етнографічні матеріали, оригінальні статі, замітки та кореспонденції в часописсах „Етнограф. Обзорніе“, „Живая Старина“, „Степь“ „Кіевская Старина“, „Днѣпръ“, „Екатеринославскій Юбилейный Листокъ“ і „Екатеринос. Губ. Вѣдомости“⁴⁾.

¹⁾ В посмертній теці Ів. Манджури крім згаданого в моїй статейці остало ся: II частина збірки казок, анекдот, пословиць і т. д. (надрукована проф. Сумцовим у VI т. „Сборника Харьков. истор. филол. общества“ за 1894 р.). 1135 чч. пісень, записаних у губерніях харківській та катеринославській, збірник народньої порнографії, і—наскільки мені відомо— кілька зшитків поетичних творів.

²⁾ Изъ украинской старины. Проф. Н. О. Сумцова. Харьковъ 1905, стор. 125.

³⁾ О. Кониський, Надъ сьвѣжими могилами. „Дѣло“, 1893 N. 258.

⁴⁾ Сумцов, ор. cit. 125; „Зоря“, 1894, ст. 93.

Надто видає у 1885 р. під псевдонімом Івана Калічки перерібку народньої казки „Якъ чортъ шматочокъ хлиба отслужувавъ“, а в 1886 р. перерібку другої казки „Лыха година“. Посилаючи ті дві казки проф. Сумцову, Манджура так оправдував їх фантастично-гумористичний зміст: „Наблюдая за чтенієм народомъ различныхъ метелькивъ, я замѣтилъ, что симпатичные рассказы, напр. Мордовцева „Дзвонарь“ и „Салдатка“, а также оповидання Марка Вовчка и другіе подобные наводятъ на настоящій народъ при чтеніи чуть ли не сонъ. А между тѣмъ рассказы Стороженка и Квитки одушевляють слушателей, заставляють смѣяться и увлекаться. Поэтому, какъ бы ни была хороша и гуманна тема, но скоро лишь она взята изъ прозы жизни—она не представляеть для мужика никакого интереса и не оправдываетъ своего назначенія, такъ какъ онъ пропускаеть ее рѣшительно мимо ушей“¹⁾. Одну з причин теперішньої рухливої діяльності Манджури шукати належить у тім факті, що він познайомлюеться коло 1885 року з проф. О. Потебнею й Сумцовим. Особливо знайомість із Потебнею відіграла в його житю велику ролю. Просте, щире, золоте серце Потебні вміло приєднувати собі людей і огнем своєї любови загіти та підбадьорити не одну душу. Воно теж пригорнуло до себе й нашого „босяцького, безпритульного поета“, та додало йому духа до праці. П. Марія Потебня, жінка нашого вченого, була ласкава прислати нам кореспонденцію Манджури з її мужем (з 1886—1890 р.), кілька недрукованих віршів і неопублікований переклад п'ятох пісень Гете Reineke Fuchs-a (Казка про хитрого Лысовына и про другихъ звиривъ та про се, що винъ имъ, а вони ему коилы“). Та кореспонденція кидає світло на сердечний, теплий стосунок Потебні до поета і починаеться в значній мірі до оцінки творчости автора босяцьких пісень. Поет обертав ся до Потебні як син до доброго батька. І не без причини: наш учений любив свого поета і допомагав йому морально й матеріально. Мабуть і за захоотою Потебні почав Манджура писати свої вірші. Перші поетичні його проби появляють ся друком, коли не помиляю ся, в 1885 р. у провінціальнойній газеті „Степъ“. Колиж ся газета рік потім перестала виходити, посилає Манджура свої поезії Потебні разом із листами. Потебня пильно читає твори Манджури, оцінює їх і робить свої цінні уваги, а поет ра-

¹⁾ Сумцов, *op. cit.*, 117.

до користується ся тими увагами. Потебня, хоч часом доволі гостро критикує Манджурині поезії, все-ж таки високо цінить його як етнографа і поета, й видає своїм коштом збірку його оригінальних віршів п. з. „Степови думы та спивы“ (Спб. 1889). Він же приладив до друку його головну етнографічну працю „Сказки, пословицы и т. п., зап. въ Екатеринославской и Харьковской губерніяхъ“, друковану в II т. (1890)¹⁾. Збірник казок приняла прихильно критика російська, польська та французька, а „Общество любителей естеств., антроп. и этнографіи“ при московськiм університеті іменувало його своїм дійсним членом. Натомісь поділені були гадки нашої критики що до згаданого томика поезій: коли Потебня²⁾ й Сумцов³⁾ одушевляють ся ними, то В. Горленко холодно рецензує їх у „Кіевскій Старині“ (1889), а Б. Грінченко навіть закидує поетови у своїй строгій, несправедливій оцінці („Зоря“, 1889, ст. 235) незнане української мови.

Не всі пєси, які були під рукою Потебні, склали ся на збірку „Степови думы та спивы“; не увійшли сюди вже друковані вірші, та ті, яких не пустила цензура, або яких з деяких причин не хотів публікувати Потебня. Крім дрібнiйших поезій лишили ся у теці також дві великі поеми: „Голин“ і „Трьомсин“⁴⁾ Про „Голина“ пише Манджура в одному зі своїх листів до Потебні: „Не знаю, какъ Вамъ приглянется „Голынъ“, самъ же я его ставлю нѣсколько выше лубочныхъ рифмованныхъ сказокъ Никольскаго рынка, а за невыдержку стиха (нѣтъ строгаго чередованія семи и восьми-сложныхъ стиховъ, писано какъ Бсгъ на душу положилъ) немного ниже Конька-Горбунка, но за неимѣніемъ ничего лучшаго въ подобномъ родѣ—хорошъ будетъ и мой „Голынъ“. Главное, какъ мнѣ кажется, легкій стихъ „Голына“ будетъ легко запоминаться дѣтьми, а я помню, какъ мы еще въ первомъ классѣ уѣзднаго училища восторгались Конькомъ-Горбункомъ, заучивали его большими отрывками и съ воодушевлені-

1) Сумцов, *op. cit.*, 125—126.

2) Сумцов *op. cit.*, 83.

3) В листі до Омеляна Огоновського писав проф. Сумцов: „Після Шевченка Манжура найкращий поет України“ (Огоновського „Исторія литературы русской“, ч. IV, стор. 345).

4) Д. Марія Потебня поки-що не віднайшла тих поем між паперами свого пок. мужа. Уривок із „Трьомсина“ надрукований у „Степових думках та слівах“ п. з. „Бурлакова могыла“.

емъ декламировали другъ другу. Заучивали мы и переписывали также точно и Энеиду Котляревскаго и она, по моему мнѣнію, своими простыми, хотя и грубыми картинами и юморомъ забросила въ нѣкоторыхъ изъ насъ первыя сѣмена любви къ малорусской литературѣ. А сказочныя картины „Голына“, его легкой стихъ оставлятъ, надѣюсь, въ самомъ воспримчивомъ возрастѣ веселое впечатлѣніе и теплыя воспоминанія, и впоследствии изъ этого можетъ вырасти серьезная любовь къ родной литературѣ. Не пріймите этого за самомнѣніе или самохвальство, я такъ говорю по своимъ наблюденіямъ надъ паруботою и школярами. Сейчас же вслѣдъ за прочтеніемъ моей сказки они повторяли нѣкоторые стихи подрядъ наизусть и просили еще прочесть, чтобы лучше и больше запомнить. Если и Вы признаете за ней эти достоинства—мнѣ больше ничего и не нужно, только нужно будетъ тогда опасаться, чтобы цензура не догадалась объ этомъ. Тривіальностей въ „Голынѣ“ особенныхъ, кажется, нѣтъ, а если онъ и показывается мѣстами грубоватъ, то въ той средѣ, для которой онъ имѣлся въ виду—для народа и средняго класса, такая грубоватость вполне законна и прилична, хотя намъ, имѣющимъ якобы больше развитое понятіе о приличіи, онъ и можетъ показаться грубымъ“. Яка була дальша доля „Голина“—нам не відомо. Що ж тикаеть ся „Трьомсина“, то ми знаємо з цитованого листа поета, що він „перешагнувъ за 2000 стиховъ“, що був споріднений змістом із „Голином“ і що цензура не дозволила друкувати його. Про дальшу його долю рівнож нема у нас ніяких позитивних звісток.

Літературна праця не забезпечувала Манджурі хліба. В 1891 р. писав він проф. Сумцову: „Не везеть мнѣ этотъ литературный, такъ называемый, заработокъ. Отданное мнѣ издание моихъ стихотвореній взято за долгъ; газеты за корреспонденціи не платятъ, малорусскіе твори не пропускаются, а за писаніе мужикамъ прошеній земскій начальникъ призываетъ къ отвѣту“. Як жив Потєбня, то ратував поета як міг; коли-ж смерть забрала його при кінці 1891 р. — матеріяльне положенє поета стає чим раз гірше. Притиснений крайною нуждою пише він у лютім 1892 р. до проф. Сумцова: „Хорошо было бы получить порядочный кушъ вродѣ четвертной (мова йде про гонорар за переписку в 50 р.); можна было бы пріодѣться и устроиться, а то я—яко благъ, яко нагъ, перебиваюся по пригороднимъ мужикамъ и чувствую, что

скоро-скоро подамъ жизненную отставку“¹⁾. По смерті Потебні поволі гаснуть у поета й останні іскорки якоїсь надії і його бере чорна розпука. „Що-ж переді мною?—мовить він до Ол. М-ого — одна темрява! здоровле підтоптале... нема його вже: пити і вмерти і не пити — також вмерти! Так ліпше вже пити і вмерти!“¹⁾. І поет, дідичний алкогольік, пе і пе, без тямки. Одного гарного, маєвого дня 1893 р. на вулиці підняли поета в безтямнім стані й полумертвим відвезли до губернського земського шпиталю. Тут прийшла смерть і закрила йому очи. Тіло його пошматували при анатомованю, зложили в просту, з дощок збиту домовину й похоронили десь там з боку севастопольського кладовища²⁾. Так і сповнили ся поетові слова:

Не кадили, не сьвітили
І дяки тоді не пили,
Як в неділеньку раненько
Поховали бурлаченки
Край зеленого байраку
Товариша небораку.

Спи-ж, козаче, тихо—тихо,
Хай вітрець тебе витає,
Тиху пісеньку співає,
Поки всіх к' Страшному суду.
Янгол Божий не розбуде...³⁾

З недрукованих поезій Ів. Манджури.

С І Я Л Ь Н И Қ.

Ось сіяльник вийшов ріллю обсівати,
І вітер мав скрізь той посів розмахати.
Яке де упало зерно при дорозі,
Те скоро у нівець зтоптали прохожі,
Або і без того воно запропало,

¹⁾ Сумцов, *op. cit.* 117.

²⁾ „Зоря“, 1894, ст. 93.

³⁾ „Бурлакова Могила“ (Иванъ Манжура. „Степови думы та спивы“ Спб. 1889 ст. 26).

Бо птаство голодне його подзьобало.

Яке-ж на каміння — зійшло мов і гарно, —
Та скоро безщасне ізгнуло марно,
Воно бо не мало міцного коріння,
І сонце спалило слабее рослиння.

Яке-ж серед терну лягло поз межею,
Змарніло забите і се гушинею,
Хоч сонце та дощик його і живили —
Не мало за нею зрости воно сили.

І тільки отте у пригоді і стало,
Котре на добру ріллю ось упало,
Зійшло бо й поспіло у пору зело
І ратаю плоду у стократь дало.

Хто має бо вуха і речі ще чує,
Нехай отсю притчу здаля хоч почує!

Д і т и.

Під час роздумья бува діти
Мені на думку припливуть,
І мислю я:—а шо у сьвітї
Зустріне їх? Чи добра путь,
А чи недоля та безділля
І не надія, а безвірья
Окута їх, неначе й нас
У той смутний, гарячий час,
Як кров гвалтує, мисли бродять,
І над душею верховодять
Не розум сильний, а смутніі,
Хоча і чесні, дурні мрії.
Тоді молюсь я: пошли, Боже,
Ти силу й кріпость їх душі,
Жени від них усе негоже,
То будуть люде із них може...
А мрій усе-ж їх не лиши!
Без них у спеку нива наче,
Переведуть ся на ледаче
Дари Твоєї-ж бо душі.

ІВАН ФРАНКО.

СЕРЕДНІ ВІКИ і їх поет.

II. Культура середніх віків.

Що таке культура? Не вдаючи ся в хитромудрі дефініції, ми могли би вказати ряд конкретних явищ і прикмет, що в нашій умі нерозривно вяжуть ся з поняттям культурного життя, культурного чоловіка. Культурний чоловік у нашому розуміню любить чистоту й порядок, живе в гарнім домі обставленім гарними меблями; у нього на стінах образи, в шафі книжки, в домі музичні інструменти; він їсть здорову і смачну страву, одягаєть ся порядно, хоч і не виставно, провадить правильне життя з унормованим часом праці, забави й спочинку. В його голові нагромаджений засіб знання не лише фахового, потрібного йому для щоденного заняття, але також загального, непридатного для практичних потреб, але такого, що творить так званий світогляд чоловіка, вчить його розуміти тисячні явища зверхнього світа й людського життя. Він любить літературу, штуку, науку, читає газети, віддаєть ся иноді такому чи иньшому спортові, буває в товариствах, ходить до театру, на концерти, иноді на політичні збори. Він визначаєть ся певною товариською оглядою в поводженю, вміє держати себе натурально і людяно в усякім товаристві, вміє говорити поважно й жартувати не нарушуючи чемної подоби, опановує старанно всякі вибухи пристрасти, гніву та пересердя, загалом веде себе коректно.

Коли візьмемо хоч би нашого селянина з глибоких гір або з запалого Поліся і схочемо запрезентувати йому за чергою всі ті приналежности і прикмети культурного життя, то певно що кроку почуємо від нього — коли він схоче бути щирим — сердите буркотане: е, панські витребеньки! чистота, мило, пахощі — тьфу! Кам'яний дім дорогий, книжка непотрібна, концерт, театр — пуста забавка і так далі, і так далі. Для його життя, що йде в бідности, бруді, в тяжкій, часто страшенно незарадній боротьбі за кавалок сухого хліба, все се зайве, непотрібне; він так привик до свого життя, хоч і почуває його невигоду, що навіть

коли доля всміхнеться йому, коли у нього знайдуться і гроші й достатки, він не догадається усунути вонючої калюжі з перед свого порога, віковичного бруду, задухи та хробацтва зі своєї хати, завести на своїм столі ліпшу страву, так само як не зуміє на старости літ розпростувати свою згорблену від важкої праці та віковичного упокорення спину або як не потрафить у кождім данім випадку зупинити свого язика, щоб не закласти в батька-матір, не вдарити чи то худобини, чи жінки чи дитини, і не збрехати перед паном.

В многому подібне до того селянина було становище середніх віків. Ми бачили, що се були часи ненастанних війн та заколотів, ненастанного безладя, породженого феодалною системою. Люди поперед усього мусіли дбати про те, щоб заховати своє жите, щоб заробити на хліб — хто працею на полі, в ремеслі, а хто грабунком та вбійством. На інші річі їм не ставало часу, тай того найконечнішого бракувало аж надто часто. Середні віки, се часи періодичного голоду та пешестий, що забирали тисячі жертв.

У ненастанних заколотах люди шукають захисту в замках та укріплених містах; на місцях не захищених укріпленнями не оплатить ся будувати порядних хат; селяни живуть у нужденних ліпянках, у печерах або в ямах викопаних у землі, ночують разом зі своєю худобою, в тісноті, темноті, бруді. Але й пани в замках та міщани по кріпостях живуть не много ліпше. В замку, що міг би бути нині вигідним помещенем для 5,10 або 20 культурних людей, у тих часах живуть сотки або й тисячі озброєних вояків з кіньми й чурами; вони сплять купами на помості по коїв, забавляють ся в дні свобідні від війни безконечними обідами та пянством, наїдають ся сьак чи так печеного мяса та випивають збанами, иноді конвами погано приготовленого пива, меду або вина, доходять по пьаному до сварок, які доводили звичайно до розливу крови, часто до каліцтва або й забійства тут таки, в самій їдальні. Конверзація за столом, навіть у присутности володарів і дам, ведеть ся цинічна, груба; навіть пісні менестрелів, зацитовані при тих забавах, такі, що новійший історик літератури не важить ся в своїй студії повторити хоч би самі титули більшої їх часті. Найлюбійші забави тих людей, се лови на грубого звїря і турніри — одні й другі забави того рода, що при них рідко коли обходило ся без розливу крови, без каліцтва й убійства.

Не о много краще живеть ся й по містах... „Представмо собі — говорить один новітній дослідник — середньовіковий Рим з його 900 вежами, з темними палатами шляхти, збудованими з розвалин величніх старинних монументів Кольосея, триумфальних луків, великого цирку. В місті йде вічна боротьба могучих патріціїв Конті, Франгіпані та иньших можних фамілій. Що хвиля із за якоїсь нової кровавої пімсти, із за якихось нових виборів, із за якоїсь наруги або брутального жарту починаеть ся війна на ново: вулиці загороджують ланцюхами, будують нові вежі та стрільниці, з усіх домів стріляють, доми ворожих фамілій облягають, підпалують і руйнують; кожда дільниця міста раз у раз вигляде як табор якоїсь иньшої партії. І так само як у Римі було в многих, многих містах Італії. А як виглядає щоденне жите в тих містах! Поперед усього вдаряє кожного дослідника страшенний бруд. Вулиці не моцні, скрізь бездонні калюжі, про каналізацію анї думки, виходки та виливи виходять на вулицю, куди з домів викидають усяку нечисть, усякі відпадки; наслідком сього страшенний смід. Вікна в помешканях маленькі тай рідко розставлені, покої темні, помости переважно покриті соломкою, меблі рідкі тай нужденні. Одїж незугарна, мішкова; нехарність загальна; навіть дами з висших станів не миють ся по цілому тижневи.

Відповідна до сього матеріального боку була й духова культура. Штука читаня й писаня річ дуже рідка; багато цісарів, королів, князів та баронів не вміє читати анї писати; книжка по дворах можновладців — рідкий гість і вважаеть ся великим скарбом. Комунікація між поодинокими містами та провінціями безмірно утруднена та небезпечна, доріг і гостинців мало, на них повно скрізь рогачок та митниць, а по над те ніхто на такій дорозі не безпечний свого добра, свободи й життя. Тим то люди сидять у своїх кутах; у дальшу дорогу вибрати ся може хіба той, хто має або сам оружну дружину, або має нагоду прилучити ся до такої дружини якогось можливого пана. Про сучасні події люди не знають; найважнійших річий дізнають ся пізно, не раз по роках, przypadково, з наслуху. Місце нинішніх газет заступають чутки та слухи, та вони при загальній темноті й забобонности тодішніх людей набирають звичайно дивовижного, чудесного кольориту.

Того, що ми тепер називаемо поліцією, сторожею безпеки,

державним судівництвом, у середніх віках нема зовсім. За свою особисту або своїх підданих безпеку кожний пан, кожний город мусів дбати окремо і на власну руку; судівництво в кождім краю, в кождім місті, для кожного стану й корпорації було окреме, усталене не жадним державним законом, а звичаєм, поведенцією або привілеєм; найвисші, коронні трибунали урядували рідко, були далеко і бували часто доступні більше для брязкучих, ніж для правничих та пергаментових доказів. Тай що варті були хочби найприхильнійші вироки тих трибуналів, коли коронна власть звичайно не мала ніякої езекутиви? Феодальна система, роблячи цїсаря всевладним, абсолютним паном цїлого краю, робила його разом з тим великою нулею. Він роздавав землю в лено своїм вазалам, ті роздавали її поменшим вазалам, і кожний такий зверхник разом з землею віддавав підвладним і частку своєї необмеженої власти. Роздавши всі державні лена цїсар лишав ся зовсім без нічого, мав лише стільки, скільки посїдав свого приватного маєтку, і коли не хотїв із своєї кишені докладати до свого цїсарства, то не міг у державі зробити нічого, до чого не подали йому помічної руки вазалї. Те, що сьогодні творить суть держави — адміністраційна машина, бюрократія, тоді не існувало. Щоб виконати присуд у якій будь справі, де засуджений не хотїв покорити ся добровільно, цїсар мусів кликати під оруже військову силу; він звичайно поручав езекуцію (коли ходило о сильного винуватця) комусь із своїх довірених вазалїв, або мусів сам вирушати в поле против свого нїби підданного. Кожде місто, кожний замок, які він здивав по дорозі, могли ставити йому опір, замкнути перед ним свої брами, і їх приходило ся облягати, здобувати з великими стратами в часі й людях. Езекуція вироку звичайно бувала страшним судом; цїсарські або князївські походи, підняті первісно з найсумирнійшою метою — коронації, зроблення справедливости, помирення ворогів, значили ся рядами пожеж, шибениць, зруйнованих замків та пограбованих міст. Середні віки, се часи безмежно довгих процесів, із яких деякі тягли ся по пару сот лїт, часи ненастанних спорів за межі, за компетенцію, за першєнство та набуті права, часи вічної провізорії, що хвиля на вічні віки признаваних і зараз потім топтаних і нївечених привілеїв, вічного нормованя і вічного безладя.

Та серед сього хаосу звільна починають вироблювати ся

тривкійші, яснійші центри — міста. Германські племена, що розвалили римську державу, хоч заховали її фірму, прийшли з лісів та піль; вони не знали міст і не любили їх. В їх суспільно-політичнім порядку для міст не було місця. Феодалізм був порядком сільським, оперував лише такими поняттями, як замок, двір і село. Піддані для нього були селяни, що робили на хліб під охороною замку, або ремесники, що працювали в самім замку, а по часті в селі. Господарська система, на якій був оснований сей лад, було так зване натуральне господарство. Кождий замок, кождий двір з приділеним до нього рейоном підданства, се окремий світ для себе, наділений власними правами, сконцентрованими в особі пана. В тім світі все обертаєть ся довкола нього, але zarazом так, щоб по за тим центром не мати по змозі ніяких звязків, ніякої залежности. Сей малий світок вистарчає сам собі у всім; він живе тим, що сам собі заробить, заспокоює всі свої потреби продуктами своєї власної праці; довіз чужих товарів обмежений цінами, митами, спеціальними правами. Те, що витворить людська праця в тім тіснім околі, а що збуває по заспокоєню необхідних потреб людности, йде звичайно до панського скарбу, творить його достаток, побільшуваний від часу до часу грабунком у посторонніх, так само остро відмежованих світах або здобичею в далеких війнах. Податків у нинішнім значіню слова не було. Пан брав від підданих роботизну або натуралії — худобу, дріб, збіже та иньші рільні продукти, а сам за лено платив цісареві чи взагалі зверхникови не грішми, а услугами, воєнною службою. Гроший було дуже мало і потреби їх не відчувано так як нині.

Та ось звільна, звичайно на руїнах римських муніципій та навязуючи до їх напів забутих традицій, розвивають ся міста і вносять у той хаотичний світ нові елементи нового ладу. Під охороною мурів і війська тут уперве віднаходять люди троха спокою, — мають час подумати про ширший світ і виспі культурні потреби. Перший мотор — жадоба зиску, гонить мешканців надбережних міст на море, до торговлі. На морі дорога була безпечнійша ніж на суші; там не було ані рогачок, ані мостів, ані вузьких проїздів, де чатували на купця напів голі розбійники та закуті в зелізо рикарі, ще гірші розбійники. Правда, й по морі снували чайки піратів, прибережних мешканців або далеких Норманів, але з ними була лекша рада: вистарчило мати більший

корабель або кілька більших кораблів і на кождім порядну узброєну залогу, і можна було легко оборонити ся від них. А торговля, особливо зі сходом, була дуже поплатна. Під кінець середніх віків рицарство починає набирати замилюваня до пишної зброї і дорогих, заморських строїв: шовків, атласів, адамашків, футер. Перли й дороге каміне починають украшати зарівно щити, шоломи та мечі рицарів, як і одєжу та тїло їх пань. Дамасценські шаблі, сараценські панцирі роблять ся дуже попитним і дорогим артикулом так само, як перські тканини, коври, шалї. Міста, що причинили ся найбільше до розширення того замилюваня до пишноти, тягнуть із нього найбільшу користь. Вони вироблюють собі привілеї на торги й ярмарки, на вільні стації й факторії, на свободу від мит і оплат, на бите власної монети. З міст іде на села, до замків і до хат, грїш і товар, вироби промислу й вісти про далекі краї та невідомі порядки за морем, ідуть продукти далекої чужини, індийське коріне, приправи до страв, моди одєжі, нові звичаї й нові культурні потреби.

Але з них іде ще щось більше. Феодальний лад, се лад *par excellence* военний; його мета — війна; його зверхник, се головний военний ватажок; аванс у ньому залежить від хоробрости, сили, здібности мордованя та грабованя; се лад аристократичний, оснований на родовім принципі більше ніж на особистій вартості й заслугі. В містах здобуває собі перевагу иньший принцип — праці, особистої заслуги, знаня і вмїлости, заслуги коло загального добра. Корпорація, загал рівноправних горожан займає тут місце одного феодального пана. Хоча доступ до того загалу рівноправних не кождому можливий і нікому не легкий, та все таки він не загороджений незломними межами родової виключности, допускає набуване прав людьми низше вроджєними, допускає свобіднійше кружляне суспільних соків. Корпорація, громада рівноправних дбає пильно, щоб її спільне право не було вкорочєне ані супроти загалу, ані супроти одиниці. Виробляєть ся почутє клясової солїдарности, яке Французи й доси називають *esprit du corps* — духом корпорації. Коли один член корпорації визначить ся чимось, здобудє чи то більший маєток, чи виспу почесть, чи більшу заслугу, вся корпорація почуває себе вшанованою і почеснійшою в своїм члені; повстає змаганє до ширшої конкуренції, благородна емуляція між рівними, щоб випередити один одного, між низшими, щоб дістати ся в круг висших. Ви-

робляють ся звільна принципи новочасної демократії, що лягла непохитною основою всеї нашої новочасної культури.

Не було в середніх віках і того, що ми називаємо наукою. Найвисшим, одиноким духовим інтересом була релігія, було змагане до спасенія душі. Віра була жива, історичне знане дуже мізерне, критика рівна зеру. Середньовіковий чоловік, навіть по тодішньому найученійший, зовсім не мав перспективи часу й обставин; він вірив, що, римське цїсарство тріває непорушно й до його днів, і що, значить, римські цїсарі були такі самі цїсарі, як і цїсарі його часу, жили в таких самих феодальних обставинах, окружені баронами, князями та рицарями. Ту саму перспективу перенешено й на Христа: в віршованій старонімецькій евангелії черця Отфріда Христос являєть ся добрим, ласкавим князем (Herzog), апостоли, се його воеводи, ученики, се його дружина. В середньовікових повістях повно таких — по нашому-б сказати анахронізмів та наївностей, які тоді на разили нікого. Олександр Великий і Троянська війна, Еней і Віргілій представлені середньовіковими рицарями або чарівниками.

Загалом факти поганської історії інтересували тодішніх людей мало, з виємком хіба початкової, казочної історії Риму та легенд про Трою; для сих не вигасав інтерес через те, що, як уже було згадано, в історії Риму і його заснованя добачувано боже призначене до панованя над сьвітом, політичне, сьвітське откровеніє, паралельне і майже рівнозначне з релігійно-церковним откровенієм, зложеним у Біблії. Не диво, що до сього легендарного пня троянського походження Римлян силкували ся в середніх віках навязувати свій початок усї знатнійші шляхетські роди, всі пануючі дома не лише в Італії, але також у Англії, Франції, навіть геть пізнійше в Польщі та Угорщині знайдемо в старих гербаріях масу видумок на сю тему. Англічани, се потомки Енеевого сина Брута (Brut — відси Брітти, Британія).

По за сими генеалогічними та політично правними спекуляціями давня історія не цікавила середньовікових людей, о скільки не була анекдотою, фантастичною казкою. Поняте розвою, генетичного звязку подій було їм зовсім чуже та недоступне; поняте чуда натомісь було їм близьке, одиноко природне і зрозуміле — зовсім навпаки, як у нас. Найважнійша історія для них була сьвята історія, біблійна, історія сотвореня, впадку і відкуплення людського роду. І тут розуміеть ся для них не було

цікаве те, що ми тепер називаємо історією Ізраеля; їх цікавили чуда та моральні науки, найвисші абстракти та найдальші пляни божі. Біблія сама була занадто вбога, занадто скупа та привязана до матеріяльних фактів, щоб могла вдоволити бажане і смак тодішніх людей до наднатуральних спекуляцій. Вони доповнювали біблійні оповідання сотками власних догадів, видаваних зараз же за факти, сотками коментарів та апокріфічних легенд, іноді високо поетичних та геніяльно символічних, іноді просто абсурдних. Вони знали оповідати про сотворене ангелів, що попередило творене сьвіта, про бунт і упадок ангелів, про те як жив Адам по вигнаню з раю, про його запис даний чортови, про обяви дані Богом Енохови, Авраамови, Мойсееви та поганським Сибілям. Вони знали й про Христа масу такого, чого не було в евангеліях, знали історію кожного апостола, де проповідав, де й якою смертю помер. За те вони основно не знали того, що діяло ся довкола них, у найблизших до них часах; про своїх сучасних володарів та видних діячів вони з повним переконанем оповідали та записували річи так само правдиві, як те, що Олександр Македонський воював з песиголовцями або що Константин Великий надав папі римському країну в необмежене пановане.

Ще сумнійше було з середньовіковим знанем природи. Коли читаємо тодішні ніби наукові писаня, а в них згадки про природу, то нам здаеть ся, що ті люди не мали очий і не вмiли дивити ся на те, що їх окружає. На правду їх не інтересувало те, що було в них на очах; в природі так само як і в історії вони вмiли бачити лише чудесне, незвичайне, фантастичне. Своє знане про природу вони черпають не з живої дійсности, не з обсервації, а з старих писань, із книг отців церкви, з Плінія або з грецького фізіолога та йому подібних творів. Тільки така зоологія знаходила у них віру і була гідна їх уваги, де були відомости про те, як лев родить ся мертвим, а його батько оживляє його хуханем; як орел осліпши від старости летить до сонця і припечений ним відзискує зір; як крокодил плаче з'ївши чоловіка, а пелікан розриває свої груди, аби своєю кровю нагодувати своїх дітей, і як Фенікс по 100 літах життя сам себе спалює на огні з пахучого дерева, аби на ново відродити ся зі свого попелу. Тільки така мінеральогія мала у них повагу, що говорила про дванацять дорогих каменів на нагруднику архіерея

при жидівським храмі і про чудесні прикмети тих каменів. Ботаника цікавила тодішніх людей лиш о стілько, о скілько говорила про чародійські зілля, про дерево, з якого виростають степові барани або про иньше дерево, якого плоди падуци в море роблять ся качками; сї відомости мали деяке практичне значіне, бо з остатньої прим. середньовікові монахи дедукували тезу, що качка, яко плід дерева, належить до пісних страв.

Але найвисша, пануюча наука того часу була теологія, наука про Бога, про ангелів і чортів, про рай і про пекло. Треба справді подивляти інтензивність думки та працю фантазії, якої ужили середньовікові люди на те, аби на основі деяких старинних спостережень і уривків витворити повну, заокруглену систему божого пляну будови й кермованя сьвіта. Се був, можна сказати, найвеличнійший витвір середніх віків, не вповні оригінальний, але вповні продуманий і викінчений та оживлений його духом. Головний нарис, так сказати, плян тої будови дістали середні віки в спадку по старовині. Грецький учений Птолемей був творцем чи може лише консеквентним редактором тої системи, що лягла в основу сьвітогляду середніх віків. Ще чотириста літ перед Христом учений мислитель Арістарх із Самоса висловив був думку, здаєть ся, переняту від Вавилонців, що земля — не плоский кружок прикритий кришталевою півкулею неба, але що вона куля, яка обертаєть ся довкола сонця разом з иньшими планетами. Ся думка не приняла ся; проти неї сто літ пізнійше виставив Птолемей такий погляд, що земля, се куля, але недвижна, окружена більшою кришталевою кулею — небом. Довкола сеї першої кулі йдуть мов лущини на горісі дальші кулі — сімох планет, до яких числено сонце, місяць, Меркурія, Венеру, Марса, Юпітра й Сатурна. По за тими сферами стоїть осьма, знов кришталева сфера, яка раз у раз рушаєть ся безмірно швидко і для того називаєть ся *primum mobile*, жерело всякого руху. Від неї переймають рух низші сфери планет; чим дальше від неї, а ближше до землі, тим сей рух повільнійший; земля в осередку всіх тих сфер стоїть зовсім недвижно. Ще далі над тою подвижною сферою стоїть найвисше, огнисте небо, так зване емпірейське — вічно недвижне; тут у власній особі проживає Бог окружений ангельськими хорами, тут розташовані то висше то низше в міру своїх заслуг на землі живуть у вічнім блаженстві душі праведників. У середині того неба стоїть предвічний трон сьвятої

Трійці; просто напротив нього на землі лежить осередок земної поверхні, Єрусалим, вибране місто, де вчоловічений син божий своєю смертю довершив діла спасенія людського роду. Голгофа, гора, на якій умер Христос, се пуп землі; ся гора повстала з того, що в ній був закопаний велитенський череп праотця людського роду Адама; кров Христа, спливаючи з хреста і просякаючи в землю, охрестила голову Адамову і уможливила праотцеві людей поворот до раю, а його контракт, яким він записав чортови своє потомство, віднайдений і спалений Христом, уможливив спасеніє всього людського роду. В нутрі земної кулі знаходить ся пекло — вічний огонь нечуваної сили; вулкани, що вибухають відтам иноді з божого допущу, дають нам про нього понятє і zarazом незбитий доказ істнованя пекла. Воно повстало в хвилі, коли Бог скинув збунтованого Сатану й його прихильників у низ; гримнувши своїм тілом до землі Сатана вибив у ній величезну яму і опинив ся аж у самім осередку земної кулі, де його сила божа заморозила вічним льодом. Таким робом Сатана сидить у точці найдалі віддаленій від Бога. По за найвисшою сферою — емпірейським небом нема далі нічого.

Ми тепер, стоячи на високій горі знаня, здвигненого кількома століттями експериментальної науки та критичного мисленя, легко можемо здвигати раменами на тісноту, наївність та фантастичність тої концепції. Але не забуваймо, що середні віки думали зовсім инакше ніж ми, клали собі иньшу мету і йшли до неї иньшими дорогами, ніж ми. Наша мета — свобідна наука, вільність досліду, вільність власної думки була тоді невідома, неможлива. Мета всякого знаня була з гори відома, певна, незрушима. Все, що чоловік повинен і потребує знати, обявлено йому Богом у сьвятім письмі; по за тим усяка мудрість, по словам сьв. Павла, се дурнота перед Богом. Задля слабости людської природи не все в божій обяві ясне для пізнійших поколінь, хоч певно було ясне для тих, кому обявляла ся первісно божа воля. Відси потреба пояснень. Але й поясненя не повинні бути премудрі. Бог обявляв себе і найвисші правди людському родови ріжними часами, в ріжних місцях і народах; правда, все найважнійше він обявив лише вибраному народови — Жидам, і через них потім Христовій церкві, але дещо він обявив також праведним і мудрим поганцям, таким як Арістотель, Плятон, Ітолемей та Віргілій. Середньовікова вченість полягає на тім, щоб із тих

єдино дозволених і раз на все даних жерел уміючи черпати знане. Цитати з письма сьвятого, з отців церкви та старинних філософів мають для середньовікового чоловіка непохитну повагу і повну доказову силу, далеко більшу, ніж може мати сьвідощтво наших зміслів, досьвіду та обрахунку.

Середньовіковий сьвітогляд такий, як виложено вище, називається грецьким словом геоцентричний, тобто такий, у якому земля вважається осередком сьвіта, і антропоцентричний, тобто такий, у якому чоловік вважається осередком усього сотвореного. Для нього земля цвіте й родить, для нього сходить і заходить сонце, кружать по небу планети, обертаються сфери. Йому в осторогу посилає Бог комети і небесні появи, допускає демонам потрясати підвалинами землі та ригати пекельним огнем, йому за кару або в надгороду дують вітри, гуркочуть громи, надходять повені та гради або природа пишається гарним веремем. Для чоловіка Бог сам або через своїх ангелів, сьвятих та пророків творив і творить раз у раз незлічені чуда; за нього йде від віку ненастання боротьба між небесними й пекольними силами, для його ратунку навіть син божий, друга особа Трійці, зступив із неба, стався чоловіком, приймив бідність, труди, знаруги, муки й смерть. Як від божого трону через Голгофу й Єрусалим до Сатани в осередку землі йде проста лінія, по якій обох кінцях стоять екстремі противні собі і вічно непорушні, а в середині між ними замикається все рухоме і сотворене і минуше, так ідеї первісної сьвятости, потім гріха, упадку людей, божої карі і відкуплення людей сином божим та його церквою творять другу ідейну, етичну основу того сьвітогляду. Можна навіть сказати, що сь етично-релігійна концепція була жерелом космогонічної. Бож хоча середні віки були найменше моральною добою, яку зазнала людськість, і виявляли найбільше злочинів та прогріхів против пізної та признаної тоді (не тепер) моралі, то про те ніколи в сьвітї не говорено, не проповідовано стілько про мораль, як тоді. Всі людські поступки осуджовано з погляду їх моральности або грішности, а не з погляду на їх розумність, пожиток для одиниці чи громади. З моральними окликами на устах палено грішників, що провинилися більшим знанем або незалежним думанем, палено та мордовано еретиків, Жидів, морісків, руйновано цілі краї. Виведена з рівноваги душа тодішніх людей раз у раз виконувала дикі скоки між небом і пек-

лом, між смертельними злочинами і розпучливим запопаданем за якимись надзвичайними заслугами. Категорії: вина, гріх, кара, ласка божа були основними фундаментами людського мислення й почування і відбилися також у цілім світогляді того часу, в цілім розуміню будови світа та його призначеня.

Середні віки не знали також того, що ми називаємо школою. До самого XIII віку монастирі були майже одиноким придулом учености; більшість світських людей не вмiла нї читати нї писати; писарі, секретарі в деяких корпораціях, судах, державних трибуналах бували духовні; ще й доси в англійській мові писар називаєся clerk, від латинського clericus; по монастирях учено традиційною методою читати й писати — розуміється, по латині, граматики, діалектики, реторики та поетики, так званого *trivium* і *quadrivium*; короною вчення була філософія і теологія, з тим розуміється, що перша — слуга другої *philosophia* — *ancilla theologiae*. Вона мала при помочи всіх попередніх наук доказувати правди теологічні і боронити їх перед нападами еретиків та інших вір. Основою тодішньої філософії був Арістотель — властиво лише шматочки його думок, доховані в пізніх латинських перерібках, та пару менших писань Платона — Тімей, може ще Федон, та писаня пізнього латинського філософа Боеція. З тих шматочків будовано нескінчені будови заключень, доказів та сiллогiзмiв — се була шкiльня філософії тих часів, що не знали властивої школи — схоластика. Пару речень одного коментатора до Арістотеля дало напрям усьому середньовіковому мисленю. Він запитує: що думати про суть абстрактів і їх відносини до конкретних явищ? Прим. слово звiр— абстракт, а ми своїми змислами бачимо певного даного пса, коня, вола і т. д. Чоловік — се загальне означене, а ми бачимо даного Івана, Михайла, Семена і т. д. Чи є що реального по за тими загальними означеннями: звiр, чоловік, дерево, камiнь — чи нема нічого, а є тільки ті ряди конкретних явищ, що підпадають нашим змислам? І коли ті загальні означення — лише формулки нашого мислення, то дальше питане, чи вони конечні і чи вони правдиві? Се питане набирає властивого значіня, коли підемо о крок далі і візьмемо такі абстракти, як мудрість, краса, правда, за якими наші змисли можуть ще менше добачити конкретного змісту, ніж за означеннями: мудрий чоловік, красна річ, правдиве слово. І що думати про ті духові натури, яких

істноване подає нам релігія, як ангели, чорти, Бог? Чи абстракти існують на правду окремо від конкретних предметів, чи се може пусті слова? А коли існують, чи їх істноване тілесне, чи ні? А коли справді існують, то чи існують лише нерозлучно з відповідними конкретними предметами, чи також окремо від них, прим. мудрість чи лише в мудрім чоловіці, чи також окремо яко мудрість? Як звісно, грецький філософ Платон твердив, що по за світом конкретних явищ є світ ідей, себ то прообразів усіх річий. Ті ідеї старші від річий; се образи всіх річий в умі їх творця перед їх сотворенем, отже існували перед річами (ante rem) і в них лежить суть річий. Поодинокі річи, се тільки відбитки, копії тих прообразів, які виявляють ся нам у річах (in re); тільки з річий, отже post rem ми своїм умом видобуваємо назад прообрази, абстракти і разом суть явищ, постигаємо те, що від почину лежало в умі божества. Се була основа одной школи схоластичної філософії; ми назвали-б її ідеалістичною, бо основувала ся на припущеню істнованя ідей незалежно від річий і швидше ніж були річи; тодішні часи називали сей погляд реалізмом тому, бо він признавав абстрактам реальне істноване по за річами. Противники сього погляду, котрі твердили, що абстракти, се лише назви (nomina), форми наших думок, із яких нічого не можна заключати про якесь дійсне істноване, називали ся номіналістами.

Боротьба тих двох напрямів тягнеть ся через усі середні віки, прибирає різні форми. По обох боках виступають смілі уми, великі мислителі, та побіда лишаєт ся на боці номіналістів. Се було аж при кінці XIII в. і на се вплинули дві важні обставини: пізнане дійсних писань Арістотеля, якого європейські вчені одержали через посередництво Арабів, і повстанє університетів у XIII віці. Вони повстають з разу в Італії — найстарший у Салерні, що був тільки школою медицини, далі в Парижі, Павії, Падуї, Болонії, Неаполі. Хоч між учителями довго ще переважають духовні, то про те університети від разу мають більше світський характер. Се організації наділені значною автономією. Студенти зорганізовані наців по військовому по націям, вони вибирають ректора, підлягають судови професорів або єпископа. Часто приходять до бійок між студентами й міщанством, та про те міста добивають ся мати у себе університети, що стягали звичайно велике число молодіжи; в Болонії бувало їх по

10000, у Парижі по 20000. Правда, наука у тих закладах іде мертва, а бодай у мертвих формах: викладають звичайно після одного тексту, який поясняють ся коментаріями; часто основою викладів є коментоване старшого, авторітетного коментарія. Про свободу навчання так само як і про свободу дослїду нема ані гадки; часто ново креовані доктори мусять складати присягу, що не будуть учити нічого нового, свого, а тільки те, що їм передав учитель — се значило *jugare in verba magistri*. Основою навчання все була книжка, ніколи жите; ходило не о річ, а о слово; доказувано не досьвідом, а сїлльоґізмами; побїджав той доказ, який мав за собою більше авторітетів, а авторітет надавало авторови не знане, а імя. Перецінюване слів, се була основна хвороба середньовікового мислення. Побїда номіналізму була добродїєю крізою в тій хворобі і zarazом знаком, що людське знане починає набирати реалнійшого змісту.

Малюнок духового змісту середніх віків був би неповний, коли-б ми не згадали ще про одну характерну течію, що йде обік схолястики, нераз мішаючись з нею, хоча на правду творить її повне запереченє. Се була середньовікова містика. Містика, се властиво вотум недовіря для розуму, його дослїдів, метод та осягнених ними результатів. Се зусилє людського духа осягнути иньшою дорогою те, чого не можна осягнути розумом, а власне піднесенєм, ексцїтованєм до крайньої можности чутєм. Христїянство з його проповідю аскези, відреченя від сьвіта, заглибленя в одній думцї — спасенія душі вказувало здавна дорогу в той бік. Христїянські доґми про Трійцю, про втіленє і подвійну натуру сина божого, про тайни, особливо про евхарїстію, про спївдїланє ангелів і сьвятих у людському житю, про нанастанне спокушуванє людий демонами та про безпосередне сусїдство пекла з людським житлом давало сильні імпульси й теми для чутевого побудженя, для екстаз і бажаня — вїйти в безпосередній контакт з тими надземними і надлюдськими силами. Середні віки, се доба екстатиків, візіонерів, стигматиків та містиків. Жєнщини — мабуть у перве в історії христїянської цивїлізації, ведуть перед. Образ Христа замученого і розпятого за людські провини вражає їх серце, розпалює його неземною любовю, бажанєм — терпіти ненастанно разом зі спасителем. Сьвята Тереса з Еспанії, наречена Христова, у якої кожної пятниці на руках, ногах, на боцї й на чолї відновляють ся і кровавлять ся

рани Христові, весь вік затоплює ся в розгадуваню Христових мук і тим умирає, що не може вмерти. Сьвята Мехтільда в Німеччині, сьвята Брігіта в Швеції заглиблюють ся в болі матери божої під хрестом, мають візії та обяву про муки Христові з уст його матери. В Італії здобуває велику славу і великий вплив сьв. Катерина з Сієни. Бажане терпіти разом з Христом, умерти і воскреснути разом з ним, пронирати з головою у всі терпіння людськості, щоб таким способом стати ся гідним усіх радощів раю стаєть ся основним змаганем многих містиків. Домініканець Якопоне да Тоді, первісно адвокат і веселий чоловік, потім завзятий аскет, автор славного гимну *Stabat mater dolorosa*, сьпіває в однім своїм гимні: „О боже, з ласки своєї пошли мені хоробу! Пошли мені перемінну пропасницю що третій день, і зроби так, щоб вона мучила мене й четвертого дня, — ні, вели їй відвідувати мене день у день. Пошли мені погану водянку, біль зубів і біль голови; дай, щоб мене кліщило в животі, щоб люті болі корчили мій жолудок, щоб хрипота стискала мое горло“.

Інші заглибляли ся в роздумуване мук пекольних та чистилища: довгий ряд візій одна страшнійша від другої лякав фантазію вірних описами жорстоких мук, позичаючи фарб із живої дійсности, що котила ся перед очима. Попереду йшла апокрифічна візія апостола Павла, далі звісне ходженє богородиці по муках, далі візії сьвятого Анзельма Кентерберійського, сьвятого Патрікія, рицаря Тундаля, поки нарешті великий учитель схоластики Тома з Аквіну не переробив систематично, по всім правилам схоластичної діалектики цілого нагромадженого матеріалу в систему в своїй *Summa theologiae*.

Але не лише в сей темний закуток, повний страховищ та погрози, літало екзальтоване чуте містиків. Не забуваймо, що основною, движучою силою містики була безмежна любов, увільнена, на скільки на се позволяла людська вдача, від примішок усього тілесного, любов до Бога й до людей. Ся любов у фантазії одних відживлювала всі муки спасителя, всі страждання його матери, громадила всі страховища пекла і всі зітхання чистилища, аби зворушити душі грішників, силою відірвати їх від земного, болотяного пляху. Головним репрезентантом сего напрямку можна вважати Еспанця Домініка Гузмана, основателя ордену Домініканів і сьвятої інквізиції для поборюваня іншовір-

ців та еретиків. Його орден, офіційно званий *ordo predicatorum*, мав у середніх віках популярну назву *Domini canes* — пси господні, що роздирають вовків ересі. У інших ся любов виявляла ся світлими образами, словами повними сердечного співчуття, широти та пестощів, відчуванем свояцтва і братерства з усіми людьми, з усею природою, оживленою й неживленою. Головним репрезентантом такої містики був св. Франческо з Ассізі, основатель ордена Францісканів.

Не строгість, не лютоване супроти не так віруючих, не силуване людей до спасенія, не допомагане їм дійти до раю та уникнути пекельних мук через наслане на них пекельних мук, тортур та паленя живцем тут на землі було метою сього великого чоловіка. Він, потомок рицарської родини, за молоду веселий панич, що перебувши смертельну хоробу відчув на собі стражданя всього людства і проняв ся глибоким співчутем до всіх людей, особливо хорих, темних і грішних у своїй темноті, він і проповідав те співчуте, вчив жити в веселій покорі, при скромній праці, в послугах людям, радуючи ся божим світлом і його прегарними творами. В його гимні написанім італійською мовою, одній із найстарших памяток тої мови, читаємо:

Найвисший, всемогучий, добротливий Пане!

Від тебе йде жите і величність і слава

І все благословенство.

Тобі вони належать ся одному,

Ніхто з людей не варт тебе назвати.

Хвалю тебе, мій Пане,

В усьому твому творію,

А особливо через сонце, нашу сестру і паню,

Що день приносить нам і світло,

Що так прегарна, проміниста і блискуча,

Вона твій образ, ти Найвисший.

Хвала тобі, мій Пане, через брата мого — місяць,
через зорі.

На небі ти створив їх, чисті, красні,

І гарні в тій далечині блаженній.

Хвала тобі, мій Пане, через брата вітер,

Через повітре, мряку, синяву

І через всякий стан погоди;

Бож ними ти удержуеш нас всіх, твоїх дітий.

Хвала тобі, мій Пане,
 Через сестру мою, се жерело,
 Так позиточне, смирне, чисте й ясне.
 Хвала тобі, мій Пане, через брата мого
 Огонь, яким осьвічуєш ти віч, —
 Він гарний, добродійний, сильний і могучий.
 Хвала тобі, мій Пане, через нашу
 Сестру і матір землю, що нас всіх
 Держить, провадить, що дає нам плоди,
 Квітки барвисті й соковиті трави.
 Хвала тобі, мій Пане, через тих,
 Що милосердять ся задля любви твоєї,
 Що тут терплять, витримують спокуси, —
 Блаженні, що терплять усе спокійно,
 Бо ти, Найвищий, їм колись даси корону.
 Хвала тобі, мій Пане, через ту
 Сестру мою, через ту смерть тілесну,
 Якій ніхто живий уйти не може.
 О, горе тим, що мруть в гріхах смертельних!
 Блаженні ті, що покорились твоїй
 Пренайсвятійшій волі: не почують
 Вони вже муки другого конаня.
 Хваліть усі й благословіть
 Мого Пана вдячними устами,
 І всі йому служіть в покорі превеликій.

Хоч і як вірно заховані тут догматичні концепції про гріх і вічні муки (друге конане), та про те та безмежна любов сьв. Франческа до всеї природи заповідає свитане нового дня і нового сьвітогляду. Раз чоловік почуветь ся братом, членом тої природи, близьким їй і підлеглим тому самому заповіду, що й вона, то відси вже лиш один крок до студіювання тої природи й її законів. Як бачимо, й містика, найвище зусиле середньовікового духа в напрямі чисто спірітуалістичнім, дійшовши до свого вершка кидає золотий міст у будущину, на стрічу новому знаню, новому розвоєви.

До кінця X віку панувала в західній Європі неподільно латинська мова і література. Сьвяте Письмо було головним предметом студій, життя сьвятих, легенди та апокріфи заступали місце лектури, пісні духовного змісту на латинській мові співа-

ли ся не лише в церквах та монастирях, але також у кімнатах вельможних пань і навіть у воєнних таборах. Певна річ, простий народ мав свої пісні на народній мові, але ті пісні були поганського змісту і на них не звертано уваги. Карло Великий був може одимокій осьвічений чоловік, що велів збирати і записувати їх, та й то його збірка швидко пішла в непамять. Аж у XI віці починаєть ся у Франції нова література під впливом еспанських Арабів. Від них середньовікове рицарство набираєть ся більше цивілізованих звичаїв і товариської оглади так само, як від них виходить переверот схолястичної філософії. Сей вплив на сам перед обіймає Францію, яка в XI і XII віці робить ся провідницею Європи і якої мова здобуває собі обік латини чільне становище по дворах пануючих та по рицарських замках. Усі терміни рицарського ремесла, зброї, забав, установ — французькі. У Франції повстає перша рицарська поезія висшого стилю, яку потім перекладувано та перероблювано в Німеччині, Італії, Англії, Швеції, Чехії і навіть у нас.

Треба завважити, що Франція в ту пору не була одною державою ані навіть не мала одної мови. Французьке королівство, се була північна Франція з містами Парижем, Ремсом та Орлеаном. Деякі части теперішньої Франції, головно Бургундія, належали до німецького цїсарства. В півднній Франції велика часть краю, головно провінції Турень, Мень та Пуату, належали до Англії; решта, головно теперішня Провансія, се був ряд зовсім незалежних князівств, бароній та міських республік. Тут у Провансії в найблизшій сусідстві Арабів і розвелось уперве нове рицарство, не подібне до первісного середньовікового, розвелись двірські звичаї і та тонка чемність, що й доси називаєть ся тодішнім терміном куртуазія. Тут повстало нове понятє любови, такої, якої не знала ані клясична старовина, ані християнська традиція. В клясичній старовині любов, се зносили муцзини і жєнщини без ніякого особливого містичного значіня. В часах розцвіту клясичної літератури ся любов займає в поезії не дуже видне місце. В часах упадку тої літератури вона служить канвою безконечних романів, поборює різні перешкоди, виливаєть ся в довжезних листах та монольогах закоханих, але все таки не набирає ніякого глєбшого значіня. Християнство зразу не много змінило сей стан, але коли в нїм узяв перевагу орієнтальний аскетизм, що виріс на ідейнім тлі гностицизму, тоді признано

жінчину твором нечистим, низшим від мущини, знярядом спокуси і сосудом гріха. Любов до жінчини стала гріхом. Тим духом надихані многі дуже популярні в середніх віках легенди, як ось легенда про святаго Олексія, що була темою найстаршої з захованих до нашого часу старофранцузських поем, як повість про Варлаама і Йосафа і багато иньших. У германських народів, що розвалили римську державу, був инший погляд на жінчину, мабуть живійший слід давнього матріархату, по якому жінчина уважала ся головою родини, опікункою родових традицій та зберегателькою домашнього вогнища. В Провансії зароджує ся новий погляд, який бачить в жінчині жерело найвисшої радості і роскоши, паню над житєм і смертю чоловіка, цвіт і корону всіх творів; служба жінчині, се найвисша задача рицаря, нагорода з її рук, се для нього найвисша почесть і найдорожша заплата. Жінчину люблять за для її краси, яку величають у піснях, голосять світови в пишних промовах, заступають силою оружя в турнірах. Повстають спеціальні співаки, трубадури, що присвячують весь свій час і дотеп вихвалюваню краси та доброти своїх вибраних дам. Се не кабінетні поети, се рицарі або рицарські чури, що мандрують від двора до двора, від міста до міста, від замка до замка з піснею на устах і з відзнакою своєї дами на шоломі. Їх усюди приймають радо, гостять і обдаровують, можли королі та князі користують ся їх услугами і їх піснею. В ряді трубадурів знаходимо людей різного стану, почавши від ремесників, конюших та слуг, а кінчачи на можних рицарях і коронованих особах. Служба одному ідеалови, сила поетичного слова еднає і рівняє їх усіх. „Усі ми належимо до одного стану“ співає оден із коронованих трубадурів. Найвиднійші між ними, се Бернеф із Вентадур, що походив із низького стану, син бідного замкового слуги у віцекороля Едліса II з Вентадур, Перз, Овернії та Емерик з Побілену родом міщане, Вертран де Борн та Рамбо де Вакера рицарі, а нарешті князі граф з Оранжу, князь Рюдель де Блея, король Ричард Львине Серце з Англії та Алфонс другий арагонський. Усі вони послугують ся одною мовою південофранцузькою, так званою *langue d'oc*. В північній Франції, що послугувала ся окремою мовою так званою *langue d'oi*, розвиваєть ся инший рід рицарської поезії, а власне епос якого основою послужили з одного боку перекази про Карла Великого та його перів, а з другого боку на пів мітичні кельтські

традиції про короля Артура і рицарів Круглого стола з примішкою християнської традиції про святого Граля. Полишаючи на боці сю північну французьку поезію, ми скажемо ще кілька слів про південно-французьку поезію трубадурів. В противенстві до давнішої середньовікової поезії вона майже зовсім не тикає релігійних тем. Навпаки, ненастанне величання любови і женщин мусіло робити її немилію духовним. В одній канцоні співає Бернгард з Вентадур:

Напевно Бог сам здивувався,
 Як я з коханою розставсь;
 Для нього я лишив її,
 Він мусить вдячний бути мені,
 Бо знає, що без неї
 Нема снаги моєї,
 Він сам мене потішити не може.

А Бертран де Борн, найбільше войовничий із трубадурів, чоловік незвичайної енергії і сили слова, в якому були закохані королеві, який сам своїм словом побуджував синів проти батьків і розривав союзи, і якого жите та діла були темою для многих пізнійших поетів, не може без пересердя згадати установлений у Франції за почином духовенства божий спокій, *treuga Dei*, себ то наказ, щоб від суботи до вівтірка здержати ся від мордованя, розбоїв та рабунків:

Спокій мене мучить,
 Я все волю бучі;
 Я догми не знаю,
 Я віри не маю;
 Понеділок, вівторок, —
 Усе мені рівно, —
 Рік, місяць чи тиждень,
 Все бити ся вільно.

Не даром Данте, хоч високо ставив його як поета, зустрічає його в пеклі в поганих западнях, як він свою власну відрубану голову держить у руді високо перед собою мов ліхтарню. Додаймо до того глибокий упадок моральности духовенства в X і XI віці, то зрозуміємо, для чого трубадури на решті дійшли до настрою впрост ворожого духовенству. Із Еспанії через посередництво Арабів та Жидів вони переймали багато орієнтальних, первісно індійських оповідань, у яких яркими фарбами

мальовано фарисейство, захланність та неморальність духовних. З XII віку дійшла до нас люта латинська сатира: *Evangelium secundum Marcas argenti*: „Починаєть ся евангеліє Марки монети. Во время оно мовив папа до Римлян: Коли син чоловіческий прийде до сидження нашої величности, то запитайте його поперед усього: Друже, з чим приходиш? А коли буде далі вперто стукати і вам не дасть нічого, то викиньте його у тьму кромішну. І стало ся, що бідний духовний прийшов до двора пана папи і мовив: Змилуйте ся хоч ви надомною, придверні пани, бо рука бідности діткнула ся мене. Я бідний і прошу вас, допоможіть мойому нещастю й нужді. А вони почувши його обурили ся дуже і мовили: Друже, будь ти проклятий з твоею бідністю. Щезни, сатано, бо ти не знаєш, яка мудрість криє ся в червінцях. Амін, амін, говорю тобі: не вийдеш ти в радість господина твого, поки не віддаси йому свого остатнього гроша. І бідний пішов і продав свій плащ і свою рясу і все що мав, і дав кардиналам і придверним і підкоморіям. А вони мовили: щож се значить на стілько голов? І викинули його за двері, і за дверима він плакав гірко і не знайшов потіхи. А швидко потім прийшов до двора багатий духовний, грубий, товстий і надутий, що в колотнечі забив був чоловіка. І він дав насамперед придверному, а в друге дав підкоморію, а в третє кардиналам. І вони думали проміж себе, що дістануть ще більше. Та коли почув господин папа, що кардинали та слуги дістали так багато, то занедужав смертельно. Але богач післав йому мікстури з золота і срібла і він устав зараз і видужав зовсім. Потім скликав папа кардиналів до себе і слуг і мовив до них: „Глядіть, брати мої, щоб ніхто не зводив вас пустими словами, а держіть ся моего прикладу, щоб і ви брали так, як я беру.

Під впливом арабського філософа Авероеса почав ширитись у Франції релігійний скептицизм, недовірство та байдужність до християнських догм і обрядів. Духовні жалували ся, що по дворах князів та по містах у Провансії не лише не стрічають пошани, але дуже часто зазнають насміхів та наруги, так що мусять перебирати ся в світську одежу виходячи на вулицю. Але рівночасно з тим буйним лібертинством, що гордо відкинуло всі аскетичні форми середньовікового християнства, починає ширити ся в Провансії инший аскетизм, далеко острійший і консекветнійший від того, якого прикладом були католицькі монахи. В семім чи VIII віці по Хр.

в глибокій Сирії під впливом манїхейської секти повстає учитель нової секти Павло із Самосати. Його учеників прозвано Павликіянами. Вони держали ся строгого і чистого способу життя, відкидали сьвяте письмо старого завіта товкували новий завіт більше морально ніж догматично і уважали сей сьвіт витвором злої сили, вбачаючи призначене чоловіка в тім, аби побороти всі покуси того зла, що являють ся чоловікови яко сьвіт і власне тіло, і злучити ся по смерти з добрим принципом, що живе далеко по за обсягом усього сотвореного. Грецька церков переслїдувала тих Павликіян, цїсарь Гераклій вислав значну часть із них на заточене в гори Македонії. Тут вони зіткнули ся з Болгарами, що тоді ще були переважно поганами і тільки що починали приймати християнство. Під впливом Павлікіян у Болгар витворила ся в X віці нова віра, прозвана богомільством. Отся віра почала ширити ся з Болгарії на захід до Сербії, Боснії та Далмації, відси перейшла до північної Італії, де ненастанні війни, спустошення та грабівництва приготували для неї дуже податний ґрунт, і де знайшла собі фанатичного та талановитого апостола в особі збіглого монаха Фра Дульчіно, а з Італії уже в XI віці перейшла до Провансії. Тут вона розширила ся швидко і сильно, особливо по містах, її центрами зробили ся багаті міста Тулуза і Каркасон та Конкорце. Сї нововірці, яких у Італії прозвано Катарами або Патаренами, у Провансії Альбігойцями а в північній Франції Буграми, себто Болгарами, відкидали всяку ієрархію і всякі церковні обряди і тим стягли на себе смертельну ненависть римського духовенства. Папа Іннокентій III оголосив против них хрестовий похід; знайшли ся рицарі і князі, що за цїну провансальських скарбів і багатства готові були купати ся в крові еретиків. В безмірно кровавій і жорстокій війні ересь справді утоплена в крові провансальської людности, а разом з ересю знищено заможність, розвій, штуку і літературу південної Франції.

Але нового духа, що перший раз пробудив ся у Провансії, не знищено. Недобитки богомилської секти розбрели ся скрізь по Европі, стиха підготовляючи ґрунт для релігійної реформації. Новий літературний стиль, витворений трубадурами, знаходить захист у Сіцилії, далі в Неаполі, в Німеччині, в поезії мінензінґерів. В XIII віці ся провансальська течія застає в середній Італії ґрунт відповідний для дальшого розвою. Вже було згадано, що тут у перве витворили ся багаті і могучі міста, що містили в собі

огнища нової освіти, з торгівлі здобували значні багатства і вміли вибороти та виробити собі значну самостійність іноді з республіканською формою правління. До того значно причинила ся та обставина, що італійське рицарство не зробило ся так як у Німеччині, Франції, Чехії та Польщі верствою сільських дідичів, не жило в укріплених замках по недоступних горах та лісах, але здавна оселило ся по містах, де витворило верству богатих патріциїв. Отсі патріциї звільна починали чути себе солідарними з міщанством, хоча рузумієть ся з застереженем свого першенства. Їх двори робили ся першим ринком відбуту для продуктів заморської торгівлі і міського промислу.

Коли по містах пішла мода на університети, на висшу освіту та літературну діяльність, патріциї і тут захотіли бути першими. Їх двори роблять ся правдивими музеями та академіями. Вони збирають до себе вчених людей, лікарів та філософів, дають захист вільнодумцям, переслідуваним нераз світською і духовною властю, громадають бібліотеки, протегують поетів, письменників, малярів та різьбарів, одним словом, роблять ся головним і чільним діячем просвіти і поступу на протязі звиш трьох століть. От тут то в середньоіталійських містах, головно в Больонії та Флоренції, повстає в тринадцятім віці новий поетичний стиль, у якому провансальський культ жєнщини зливаєть ся в одно з тонкостями схолястичної абстракції та глибокої містичної екстази. І тут любов до жєнщини є основою поезії, але ся жєнщина чим раз більше із земної істоти робить ся символом, ідеєю, абстрактом. Культ її із культу земної краси робить ся чим раз більше культом якогось висшого і ідеальнішого змаганя, тугою до жєрела якогось висшого пізнаня. Творцем сего нового стилю був Гвідо Гінічелі, родом із Больонії, член впливової фамілії Принчіяні. Його славна канцона про повстане любови була немов маніфестом нового напрямку. Він говорить: у благородному серці живе любов як пташка в лісовій зелені. Любов сотворена не швидше як благородне серце, тай благородне серце не швидше як любов. Так як сонце не було сотворене перед світлом ані світло перед сонцем. І як блиск входить в огонь, так любов входить у благородне серце, і як сонце видобуває блиск із дорогого камня, так жєнщина видобуває любов із благородного серця мушчини. Як найвисший дух пливе з неба і порушує світ, так благородне лице жєнщини може порушити чоловіка. Тут

поет зупиняється бачучи, що договорився до межі ереси і додає: жінщини? Скаже колись Бог до моєї душі: як смів ти це сказати? як смів ти мене зробити образом земної жінщини і порівнянням любови? Пане, відповім я, вона виглядала як ангел і для того я муєв її любити і це не могло бути гріхом. Любов у такому розумінню набирає висшої, майже релігійної сили; вона підносить того, хто їй віддає ся, убагороднює його, але zarazом відриває його від дійсности і в дальшій розвою доходить до неприродної ідеалізації і до хоробливого маячення. До поетів сеї нової школи належать головню фльорентійці Ляпо Джені, Дама Фрескобальді, мелянхолійний Джені аль Фіні, Гвідо Орляні а головню приятель Данта, Гвідо Кавальканті і сам Данте, що являється її завершеном в першій періоді своєї діяльности. Особливо варт уваги Гвідо Кавальканті, політик і трубадур, учений слолястик і вільнодумець, якого поезія мала значний вплив на поезію Данта. В однім своїм сонеті він так співає про любов. „Хто се приходить для розрадування людей? Від її блиску тремтить повітря, з нею приходить любов. Ніхто живий не сміє заговорити перед нею, а може тільки зітхати“.

Противенством до тої поезії була різко реалістична поезія людова та міщанська, якої найоригінальнїшим репрезентантом був дикий та роспусний Чекко Анголєрі із Сієни. Се був завзятий ворог Данта і написав не мало памфлетів против нього та против інших аристократичних співаків нової школи. Жінщина, шинок і газардова гра, се головні теми його поезії. Але жінщина у нього не абстракт, се дійсна людина, сієненська міщанка, дочка заможного шевця. Його любов до неї, се не містична екстаза ані абстракційна символіка, але дійсна, палка пристрасть. Таку жінчину я полюбив своїм серцем, говорить він в однім своїм сонеті, що як би хто хотів зробити мене цісарем і я за для того мав лиш дві години не бачити її, то я-б відповів йому: „ти драбе, іди геть і повісь ся!“ Він ненавидів своїх родичів і писав радісні пісні на смерть свого батька. В однім його сонеті висловлені ось які почуття: коли-б я був огнем, я-б запалив світ; коли-б я був вітром, я би розбурих його; коли-б я був водою, я залив би його, а коли-б я був Богом, я-б велів йому щезнути. Коли-б я був папою, я прокляв би вас усіх, і завдав би всім християнам великої муки, а коли-б я був цісарем, то велів би всім постинати голови. Коли-б я був смертю, то я-б поперед усього

вхопив мого батька, а коли-б я був житем, я втік би від нього; із моєю матір'ю зробив би то само. А як би я був Чекко, таким як був і єсть—то забрав би для себе всі гарні дівчата, а иншим лишив би погані і старі“. На дні його дикого пессімізму лежить якийсь важкий біль і роспука, що прориваєть ся декуди гірким окриком: „Мое серце таке сумне за для соток причин, що сто раз на день я бажав би вмерти“. Ось у додатку переклад одної пісеньки з тих часів, що має титул: „Жалощі коханки хрестоносця:“

Всім людям хрест розрада,
Мені лиш він нерад;
Всіх хрест виводить з ада,
Мене спихає в ад.
О хресте паломничий,
Як ти мене пригніт,
Мені дівчині бідній
Затуманив весь сьвіт.

Пан цісар у спокою
Держить країну скрізь,
Лиш против мене одної
Тяжку войну підніс.
О вишній пане сьвіта,
О Боже Адонай,
Мое кохане любе
В своїй опіці май!

У пристані вже човни
Готові вівплисти:
Мій любий, у далеку
Чужину їдеш ти.
О Боже, творче, пане
Оберегай їх путь!
Вони-ж як слуги твого
Хреста в війну сю йдуть.

Прошу-ж тебе, дольчетто,
Ти весь мій біль пізнай,
Зроби з нього сонетто,
В сирийський вишли край.
Бо він мені дни й ночі
Спокою не дає, —
В далекім, заморськім краю,
Там, там жите мое.

Всі ті елементи складають ся на появу й поезію Данта; той середньовіковий сьвіт, зібраний у мінятюрних але живих образах, живе в Дантовій поемі. І політичний ідеал римського цісарства, і противенство двох мечів, сьвітського й духовного, і середньовіковий феодальний нелад з його жорстокостями та чеснотами такими як вазальська вірність і горда незалежність особи, і схолястична вченість з її хитро аж до найдрібніших деталів обдуманого будовою сьвіта, і містика з її змаганем зглубити незглублені тайники буття і віри, і горяча релігійність, що доходить иноді до догматичної нетерпимости, і широкий зір дійсного мудреця, що черпає свою житеву мудрість із глибокої крилиці власного терпіння; і високо розвинена та строго продумана поетична техніка, глибина замислу та ляпідарність вислову, і високе, абстрактне розумінє жєнщини й любови, і разом з тим уступи повні незрівняного реалізму, що доходить аж до брутальности і не жахає ся ніякого страховища, ніякої погані, а з другого боку уступи високої екстази та незрівняної символіки.

(Далі буде).

ВАСИЛЬ МОВА (ЛИМАНСЬКИЙ).

СТАРЕ ГНІЗДО Й МОЛОДІ ПТАХИ.

ДРАМАТИЧНІ ОБРАЗИ *).

ДІЄВІ ОСОБИ:

Пилип Демидович Загреба, полковник Війська Чорноморського, удівець, літ над 50. Чоловік високий і товстий, з пробілуватими вусами і чималою лисиною. Одягнений по домашньому: у куценький, чорний шовковий бешмет і чорні демікотонові штани з червоними ґантами по боках і з шкурятяними штрибками.

Уля (вона ж і Юлія) — старша дочка Загреби, 18 літ, інститутка.

Килля — друга дочка Загреби, 17 літ, хуторянка.

Гарась, чи Гарасим Пилипович Загреба, старший син полковника, 21 року, недовчений корпусянський вихованець, хорунжий Війська Чорноморського. Одягаєть ся у звичайних випадках по домашньому — в червоний шовковий бешмет і такіж штани, як у батька; в надзвичайних випадках напинає офіцерський мундір кінного полку з еполетами.

Юрась, чи Юрій Пилипович Загреба — другий син полковника, 20 літ, недовчений учень військової гімназії, урядник Війська Чорноморського. Дома ходить в такій же одежі, як і Гарась, тільки неохайнім; у надзвичайних же випадках надягає зверху урядницьку сукняну черкеску, обшиту по берегах срібним галуном і підперезану поясом з срібними гудзями і з привішеним до його кінджалом у срібній оздобі.

Тетяна Демидовна Диркаліха — сестра і недалека сусідка Загреби, сотничка — удова, багата і бадьориста хуторянська пані, літ під 50. Одягаєть ся у простеньке платте німецького крою і біленький серпанковий чіпець, на плечі накидає шаль.

Семен Прокопович Гайдабура, осавул Війська Чорноморського, безпритульний блудяга, літ 45. Одягнений у старий засмальцьований віцмундір і сукняні штани з червоними ґантами і штрибками, обшиті між ногами юхтою, як буває у табунчиків. У руках завжди носить товстий кімлицький карбач.

*) З літературної спадщини Василя Мови († 1891). Близша дата написання сих образів нам незвісна. *Ред.*

Овдій Гордієвич Щербосьорба (по вулишному Хавралій)— підполковник Війська Чорноморського і член Військового Правління, літ над 50. Одягнений у віцмундїр з двома рядами срібних гудзів і такіж штани як і у Загреби.

Горпина Сидоровна Щербосьорбиха, його жінка, літ під 50. Одягнена чепурнувато, по модному.

Аполлон Хведорович Прогульбицький — поручик армейського піхотного полку, літ під 30.

Кіндрат Охрїмович Шульпіка — хорунжий Війська Чорноморського, ровесник Загреби, одягнений у старенький віцмундїр.

Андрій Кіндратович Шульпіка — його син, 24 літ, урядник Війська Чорноморського, одягнений, як і товариш його Юрко Загребенко, по урядницькому.

Мархва Григоровна Теленьдзеленьчиха, генеральша — удова, літ 55. Одягнена теж чепурнувато, з примхами.

Трихвил Трихвїлович Жмир (по вулишному Невмитопика) — військовий старшина Війська Чорноморського, багатий удівець, літ над 40. Одягнений як і Щербосьорба.

Тарас Лудяний — городовик (захожий Українець), хазяїн Загреби (управляющий).

Дементик — молодий козак, домашний писарь Загреби.

Микита — кріпак, лакей Загреби.

Палажка — кріпачка, покоївка Загреби і економка.

Оришка — козака дочка, покоївка Загребиних дочок.

Дробот — урядник Загребиного полку.

Невкипілий — старий козак, слобідський (курінний)

отаман.

Скоробрешко — слобідський писар.

Невтупа

Помагайба

Товстодум

Манджик

Очкун

Кеткур

Кудлай

} козаки, депутати слобідської громади.

} Загребині кімлики, табунчики.

Козаки, дівчата, пани, пані, паничі, панночки.

Дійство ведеть ся в хуторі Загреби в пятидесятих роках (остатні роки самостайного урядовання на Черноморії).

I *).

Заля в домі Загреби з простенькою обстановою. Прямо проти публіки двері в сіни, з ліва двоє дверей в внутрянні покої, з права — вікна на двір і в кінці сцени чималий стіл, накритий обрусом. Ранок.

Загреба (уступає в хату з люлькою на довгому чубуці). Он бач! Уже затого пів дня, добрі люде давно вже й пообідали, а в нас і досі ще й чаю не пито! Спить моя інститутка Уля, спить за нею й хуторянка Киля, спить корпусянець Гарась, а за ними, коли дома, то спить гімназієць Юрась. Сплять мої дворяне та вилежуются, а батько, уставши з зорею, нехай самотою никає скрізь та нудитця. У людей тільки свині до такого часу сплять! А все Уляна такі звичаї запровадила. Хиба ми, каже, мугирі або міщане, що будемо разом з курями лягати і вставати? Нехай, каже, і у нас буде по благородному, як образовані люде роблять... І чорти його батька зна! Скоро такого заведетця в мене благородства та образованности, що хоч із домівки тікай. (Трохи згодом). І ще добре, що ми з сестрою як тільки встали то проковтнули по чарці, а тоб давно вже за серце гадюки ссали. А всеж таки час би вже і чаю напитця. (До дверей) Ми-ки-то! Микито-гу! (Десь далеко за лаштунками чутно: га?) Микито! (З за лаштунків відгукуєть ся: га?) Та йди сюди, чорт бив твого батька!

Микита (увиходить). Та чога вам, пане? Я вже разів пять гакаю, а ви все не чуєте.

Заг. Так хиба ж мині треба чуть, як ти, махамете, гакаєш? Тебе кличуть, а ти замість того, щоб бігти на гуки, гакаєш, чорт батька зна з відки! Чи поспів самовар?

Мик. Та вже здаєтця курить...

Заг. Бодай тебе чорти в пеклі підкурили! Чи ти ба: здаєтця, каже, курить... Ото мабуть тепер тільки настановили! Гляди мині, махамете, щоб від цього разу самовар мині поспівав до схід сонця!

Мик. Та чи так, то й так, хиба ж мині що? (Виступає з хати).

*) Автор пробував поділити свої образи, числом 12, на пять актів, і кілька разів змінював сей поділ, як видно з рукописи; в останній редакції I акт обіймає перші три образи, II акт дальші три, III три, IV два, V оден образ. Ми закидаємо сей поділ на акти і лишаємо тільки поділ на образи.

Заг. (сам собі) Ні, бачу, як не мудруй, а без жінки не збудеш ся нелагоди в домі. От уже восьмий рік, як осиротила мене доля, і восьмий рік немає ладу в господі. Куди не поткнись, чи до сімі, чи до господарства, усюди безлад. Тільки на сестру й надія. Як приїде до мене та попорядкує з тиждень, то наче усе й на лад спаде, а відіде, то й знов усе піде на безлад. Тільки вже й допікає ж вона міні, порядкуючи, до живих печінок. Як почне тобі докоряти та дошкуляти, та з ранку ж до вечера тільки й речи, що гар-гар-гар, гар-гар-гар, гар-гар-гар! То інколи знехотя розсердиш ся, та з пересердя і в сварку зайдеш.

Диркаліха (уступає в хату). Отака в тебе справа, брате! Тобі Господе затого обідати час, а в тебе ще і в печі не затоплено, і води не принесено, і капусти не полито! Пху! Коли не прийдеш до тебе, то пуття не бачиш! Аж душа в мене болить, що така в тебе нелагода всюди!

Заг. Щож робити, сестро? Не моя це річ до печі зазирати та за капустою доглядати. О, не так воно було за живота — царство небесне! — моєї покійниці...

Дир. А дочки ж на що? Хвалити Бога у тебе дві дочки здорові як телиці, то треба їм уже й до господарства вникати.

Заг. Ой, шкода, сестро! Хиба ж така людина, як моя Ульяна, до діла годяща? Та вона зроду і за холодну воду не бралась!

Дир. (тупнувши ногою). Так нехай беретця, коли не бралась — матері її тряся! Нащо вона здалась тобі така білоручка? Ей, брате! Занапастиш ти дитину, добру не навчивши! Ти тільки погадай, як її заміж віддати, що вона в тебе не вміє ні їсти зварити, ні за добром доглядіти! Яка ж з неї господиня буде? Та вона ж у тебе тільки вередувати і вміє! Усі коло неї панькаютьця та годять їй як болячці, а в неї тільки шори то вбори та всякі примхи й на думці. А вже пора й заміж, бо хибаж не бачиш, що вона аж ірже до кавалірів?

Заг. Так хиба ж ти думаєш, що вона образованою буди, та піде за такого, що за ним треба вміє і їсти зварити і за господарством доглядіти?

Дир. А ти ж хиба за кого її ладиш?

Заг. Як за кого? За таке ж ледащо як і сама. За образованого, за москаля!

Дир. Мати ж моя рідна! Та невжеж таки в тебе думка спарувати її з москалем?

Заг. А хіба що? Спарувать та й чортові подарувать. Аби москаль годящий був — щоб заможний та в чинах.

Дир. Пху! Аж бридко слухати! І сама знаю, що бреше, а серце горить... Ну, та нехай би вже Уляна ні про що не дбала, бо вона ж інститутка, а Килина? Та вона ж таки шість років під моєю рукою зрощалась, вона ж таки до хазяйства призвичаїлась, то чом же її не турбуєш, щоб хазяїнувала?

Заг. Шкода, сестро! Було колись, що Килина за-любки хазяїнувала, а тепер і їй уже не до того. Тепер і вона вже хоч знехотя, а принатурюєтця до старшої сестри...

Дир. Лишко тяжке! Лишко тяжке! Сказано, як немає матері, а батько...

Заг. (спалахнувши) А що — батько? Та в батька за десятьох вас розум є!

Дир. Деж пак чи не розум! У тебе здаєтця розум за глузд зайшов! (Зриваєть ся з місця) Ну шкода, що не я тут господиня! Я б тобі показала, як можна у сімі і на господарстві нагад дати! Я б... Та я б...

Заг. Та деж пак! Знаю я ваш рід жіноцький: на словах ви як на варганах, а на ділі як на балабайці.

Дир. Ні вже, брате, сього не кажи! Та ти зрівняй як у мене і як у тебе? У мене у покоях як у церкві чисто, а в тебе усе гайном стоїть. У мене город, як віночок, а в тебе самі будяки ростуть!..

Заг. Та годі вже, годі!

Дир. У мене спечуть паляниці, то кожна паляниця як пух, як дух, як милее щастя, а тебе тутечки гливтяками годують!..

Заг. Та ну бо вже годі!

Дир. У мене отара, у мене табун, у мене вся худоба під пильним дозором, а в тебе що? У тебе чабани нещадимо ріжуть овець, та гандлюють смухами, товарчії товар занапащають, табунчики продають твій табун, як своє власне добро!

Заг. Гі-і-і, пішла пані Диркаліха у пересипку!

Дир. Та й сусіди з тебе сьміютьця. Він, кажуть, тільки лаятись мистець великий, а хазяїнувати у його хисту чорт-ма! А через те й зневажають тебе, дарма що ти полковник! Уже що до діла, брате, то не ти б казав, та не я б слухала — от що!

Заг. (махнувши рукою як на пропале) Еге-ж, еге-ж! Так воно й є!

Тарас (уступає в хату і стає край порога). Доброго здоров'я, пан полковник!

Заг. Здоров Тарасе! А що, чи все благополучно на господарстві?

Тарас. Та не зовсім благополучно, пане! Отой стокапостний наш сусіда, військовий старшина Жмир упять загнав нашу скотину.

Заг. (до Тараса) То-б-то як? Ти кажеш, що Жмир загнав мою скотину?

Тарас. Загнав, пане, тридцять дев'ять пик. Захопив у спашу!

Заг. Що за бісова мати? Та як же воно так?

Тарас. Та всьому виною, пане, наші товарчії — забрались, іродові сини, в балку, та й послули, а скотина й зійшла на Жмиреве сінокосне займище. Поки ж товарчії розчумались та роздивились, то прибігли від Жмиря чотири верховики, відбили ту частину, що паслась на сінокосі, тай потурили в баз. Дізнавшись про сю халепу, я мерщій скочив на коня та й подавсь до Жмиря — отак і так кажу, пане, захопили ваші люде полковницьку худобу, то звольте її вернути. А він мені й каже: скажіть своєму капосному панови, що його скотина через недогляд столочила мені трави на вісім стогів, так я, каже, верну його худобу тільки тоді, як він заплатить мені штрапу по десять кіп за бугая, по вісім за бика, по шість за корову, по п'ять за бузів'я і по три за кожне теля...

Дир. А що? Он бач яка тобі шаноба від сусідів?

Заг. (почервонівши і визвірившись) Як?.. Так отсе він іродів син узиває мене капосним! Так оце я полковник, та йому, Невмитопиці, платитиму штрап. Та ніж бо, пострівай! (до дверей) А гей, Микито! (Із сіней чутно: Га!) А поклич мені писаря, та жваво! Та гукни, щоб захопив каламар і усю свою справу! Мерщій! (Із сіней чутно: Зараз!). Ось яж йому, махаметові подам, цидулю — нехай понюха! А коли й цидулі не послухає, то я йому... то я йому таку пинхву учиню, що не тільки він, і внуки його і правнуки памятають! (Шмигляє по хаті і нещадно смоче люльку).

Дир. Ег-ж, памятають! Ні вже, брате, як бачу я, то тебе сусіди і за вухом не ведуть!

Заг. (шмигляє по хаті) Еге, махамет! Чи ти ба, на що зва-

живсь! Так потривай же, потривай! Я тобі завдам гарту! Я тебе навчу поштивости!

Дир. Господи! Що то як би я була полковником! Та мене б вороги боялись, як царя!

Дементик (убігає з каламарем, папером і пером за вухом). Чого зволите, господин полковник?

Заг. (показує на стіл). Сідай, пиши! (Дементик сідає і налагоджуєть ся) Пиши: Милостивий Государь! (Дементик пише і промовляє у-пів голос: Милостивий Государь, а Загреба проказує далі) Милостивий Государь, Військовий Старшина Жмирь, та ще й Невмитопика!

Демен. (боязно підводить ся). Чи так і писати: Невмитопика?

Заг. Отак і постав: та ще й Невмитопика! (Дементик пише і промовляє, а Загреба смочче люльку і потім проказує далі). Так оце ти зважив ся залучити мою скотину в баз?.. Так оце ти з мене штрап злупити хочеш?.. Так оце ти захотів зо мною воуватця — га?.. Та чорти б же побили твого батька! Та я тебе... Та я тобі... Як тільки ти не вернеш мені скотини сю ж годину, то я нарину до тебе з тридцятьма козаками і двадцятьма кімликами... То я розібю і рознесу ік нечистій матері твій баз... Та я насуну до тебе з усіма своїми табунами, отарами і чередами і сінокоси твої зіпсую до щенту, щоб ти знав, махамете, як сусідське добро шанувать.

Дир. Та ще й полковницьке!

Заг. Отак і постав: та ще й полковницьке! (Дементик пише і примовляє: та ще й полковницьке).

Дир. Та ще пиши, нехай і карбачів на свою спину сподіваєтця!

Заг. Ні вже, сестро, цього не треба. Буде з його й лайки, а до бійки ще далеко.

Дир. Чом так?

Заг. Бо немає нужди. Буде з його досить і ції грізьби, що написав — і скотину верне і від плати відсунетця.

Дир. Де-ж пак, яка твоя грізьба!

Заг. (дає цидулу писарови). Подай же йому оцю цидулю, та скажи, що велено, мов, уже козакам, щоб і коней кульбачили!

Тарас. Та таки треба загадати, щоб були на поготові (виступає з хати, і за ним Дементик).

Дир. Побачиш, побачиш, чи багато ляку нажене твоя ци-дуля. А проте, брате, я б оце і другу чарку випила, бо в тебе поки діждеш ся того чаю, то попонудиш ся.

Заг. Та й справді давай випемо! Ось ну лишень сядьмо, сестро, та за чаркою і побалакаємо до-ладу, та порадимось гар-ненько! Бо в мене тут такі клопоти, такі клопоти! (наливає і пе).

Дир. Чула я, брате, трохи про твої клопоти, та ще й тебе послухаю (пе).

Заг. Лихо мені з дітьми, сестро! Правду кажуть, що за малих дітей голова болить, а за великих — серце.

Дир. Правда твоя, брате!

Заг. І найбільше долігають міні сини. От хоч би Юрко... морока з ним та й годі! Ти сама звісна, що як вигнали його за ка-пости з третього класу гімназії, то я таки й не дуже жалкував, бо думка була така, що ми менше вчились та в пани вийшли, а він і поготів. А поки що, думав собі, може таки і до господарства призвичається. Аж воно, бачу, не на те йдетця. Замість господар-ства він тільки з кімліками кумпанство воде, та горілку з ними пе, та по вулицях з парубками вовтузитця, та дебоші всякі ви-тїває. А на службі теж погано робить. Отож як прирадили його торік у кінний полк, то я мерщій послав командирьови лист і ло-шака в додачу, так його зараз і урядником зробили. От же не минув ще й рік, як він уже й прошпетивсь, та так хвацько напрокудив, що його замалим і з урядництва не скинули. Довело ся знов писати командирьови лист і посилать другого лошака в подарок, так він таки, спасибі йому, якось покрив його... А те-пер оце настав йому вільготний рік — уже другий місяць дома байдикує, так тільки морока з ним та й годі!

Дир. Де ж він тепер, що я його не бачу?

Заг. Послав у ярмарок аж у Ростов. Погнали тридцять лошаків на продаж, так я вирядив його за хазяїна — усе таки бач, не покидаю думки, що може навикне господарувать. Тільки щось мені дивно, що вже б час йому й до дому вернутись, а його нема...

Дирк. Отже, брате, коли б не трапилось чого поганого, бо дитина молода, дурна...

Заг. Та вжеж може таки Господь боронить від лиха. А тут Гарасько... От уже морока міні з ним! Допік він мені до живих печінок. Адже сама знаєш, що на кого вже на кого, а на його я

не жалував кошту. Що року у той анахтемський корпус гроші слав, і йому, махаметови, постачав на всякі витребеньки, так же не довчив ся—вигнали з найвищого класу за якісь капости. А як прирядили його у полк, то довелось косяками коней гнати військовому отаманови та начальникови штаба, щоб вивели його на хорунжого. А от нарядив ледащо у опалети, так що ж? Йому військова козацька служба не до-душі. Обрид він мені своїми просьбами. Одно торочить, щоб його у гвардію приділив та щоб йому тисячу або й дві карбованців що року подавав...

Дирк. Чи ти ба, чого заманулось! Не багато й хоче! Та я б йому про такі витребеньки і писнути не дала!

Заг. А дома нудитця, як у Турещині. Усе йому не до душі, усе йому мужицтво та хамство! Усе про грапів та князів химери гоне. Проти всіх губу копилить та хлюбитця, що ось мов, я образований та вчений, а як подивлюсь я на його пильно, то він дурний, як турецький кінь!

Дирк. Он бач, брате! А чи не казала ж я тобі, що на якого гаспида посилає ти його у той Петербург? Що там же його зростять на московський великопанський шталт, та буде він своїм рідним кішлом гидувати, та своїми рідними гордувати? Так ні ж, не послухав мене, а воно таки на мое й вийшло! А тепер, що ти з ним зробиш? Цьому вже й бійка навряд чи допоможе. Як на мене, то його прямо прогнати б з двора, та й кінець.

Заг. Хто ж його знав, сестро, що воно такечки складетця? Правду кажуть, що вік живи та розуму навчай ся, а дурнем умреш. Та морока, сестро, з синами, морока й з дочками. І найбільш мені допекла Уляна. Чи давно приїхала з того триклятого інститута, а здаєтця, ніби я з нею років пять войдуюсь. Зараз же, як тільки вступила в дім, то почала вбивати ся, що у нас і хати погані і мебелю немає, і люди не вчені—що скрізь мужицтво та необразованість. Та все шори та вбори їй на думці; та все про город, та про великих панів, та про балі і всякі гульбища мрії гонить. Та як почне вередувати і приндитця, і пресить, і плаче.....

Дирк. Ох, чула я, брате, багато чула, та аж серце в мене болить зі злости на тебе. Міні не дивно, що Уляна вередує, бо вона ж на те інститутка; а дивно міні, що ти потураєш їй... Та чи правда пак, що ти на вгоду Улянї послав у Ростов за дзиглями, та комодами, та диванами?.

Заг. А хіба що? Та й послав таки. На тисячу карбованців привезуть усякого мебелю. Що ж робить, сестро? Зростив дочку на великопанський манір, то ніде дітись, треба потраплять і великопанським примхам. Та про мебелю я таки й не шкодую, бо чом же й не придобити дому як слід полковникови? Та лихо в тім, що догоди дочці у однім, а вона зараз поставе на чергу й друге, а за другим і пяте і десяте, та не буде отим витребенькам ні кінця ні краю. Тепер уже наполягла, щоб купив їй оте бринькало... Оті картопляни чи фартопляни, чи як їх у бісового батька звать. Ні в день, ні в ночі нема міні спокою: купіть, батеньку, та й купіть—аж плаче!

Дирк. Так що ж? Розв'язуй гаман, та посилає уже гроші й за хвартоплянями....

Заг. Та мабуть таки доведеться послать....

Дирк. Пху! Чи тобі ж таки не сором отак їй потурати? Та вона ж у тебе коверзує, як у греблі біс! Та до чого ж воно дійдетця?

Заг. Та що ж маєш робить, коли ніяк не відкараскаєш ся? Ну, нападеться на мене хоч би за хвартопляни. От я раз їй скажу: геть! бо неможна! то вона вдруге прийде. Вдруге скажу: геть! бо кажуть тобі, неможна! то вона втретє прийде. Втретє скажу: геть ік бісовій матери, та не сьміє мені словечка белькнути про це! то вона в плач, та за охи, та за вередування, а перемордувавшись все таки прийде з просьбою і в четверте, і в пяте, і в десяте. То знехотя скажеш: на, та відкаснись від мене і не турбуй мене на старости літ!

Дирк. Так чого ж їй і не вередувати, коли вона знає, що аби напосіла на батька, то чого схоче того й доможетця.

Заг. Ге, сестро! Та коли по правді сказати, то я б їй не то хвартопляни, та й чортопляни купив би з дорогою душою, абиб тільки вона задовольнилась у батьковому домі, та не нудилася і не поривалася чорт батька зна куди, чорт батька зна до чого й для чого! Та лихо міні, що її однаково нічим не вдовольниш, бо вона як той вовк, що скільки не годуй, а він усе таки в ліс дивитця. Оце ж вона в мене мордуєтця та все у домі перешталтовує, а душею все таки рветь ся у Москву, у Петербург, у московський великопанський сьвіт. Про той анахтемський сьвіт вона на самоті в думках химрує, про його в гурті торочить, про його уві сніснить. Та ніяк її ні вмовиш ні влестиш, щоб кинула

оті трикляті химри, та повернулась душею до свого рідного, козацького — бо воно їй вадить, от що!

Дирк. Лишко тяжке, лишко тяжке! І який тепер сьвіт настав! Що нехай би вже сини своїм робом ходили, бо їм вільно, чи батька слухати і з батькових рук жити ся, а чи з двору іти і самим про себе дбати, а тож і дочки своєї волі захотіли!... А все через те, що батько плохий... Пхе! Та щоб я дочки не переробила по своєму! Та щоб вона не ходила моїм трибом! Та ні ж бо, ні! Цього ще ніколи не було, щоб добра мати та дочки своєї не посіла!

Заг. Так як би ж я був мати, а тож я — батько! Ох, важко, сестро, без жінки з дочками справувати ся! Не міні, козакові, з ними вовтузитись та на инчий шталт їх перероблять!

Дирк. А коли ти батько, то чом же ти Гараська не перевчиш? Чом його не виправиш?

Заг. Та нехай його лиха година виправля! Що ж маеш робить, коли його ще змалку обезвічено? Горбатого, кажуть, тільки смерть виправляє.

Дирк. Ну нехай і так! Нехай скажемо, що Уляну та Гараська вже не виправиш. Так навіщо ти допустив їх ще й Килину нівечити? Бо Уляна ж як тільки приїхала до дому, то зараз і взяла ся муштрувати її по своєму. Почала її вчити усяких манірів та ливерансів, та німецьких танців, почала язик їй ломати: кажи орех, а не горіх, пірог, а не періг....

Заг. Та хто його знає, сестро, як його й мізкувать. Бо з одного боку глянеш, то воно й не гарно, що Уляна отакечки муштрує Килину, а з другого боку позирнеш, то Килина таки й справді не теє... зовсім уже проста, необшталтована, а вона ж полковницька дочка!

Дирк. Он бач! Так тобі таки й треба образованих! Одна дитина на людину скинулась, так і ту треба знівечити!... Язика їй ломають!... Пху!

Заг. Та чи чуєш бо, сестро!.... То вона тільки для гостей по московському її вчить, а як нікого з чужих нема, то вона тепер і сама по нашому ріже, що аж ну! А за нею й Гарасько! Так я радію серцем, що зо мною хоч балакають по людському — все таки наче мої діти, а не чужі. Шкода тільки що думки у їх не однакові. Як зйдуть ся до купи, так у їх і звада. Уляна своїм інститутом та образованістю хлюбить ся, а Килина сердитця,

або плаче: „Щож робить—каже,—не всім же й образованими быть, коли така батькова правда“. Гарасько все про Петербург торочить, про грапів та князів галаматню плете, а Юрко йому на те: Одно нахаркать мені на твоїх грапів і князів та й на тебе з ними! Та й цеб іще не яке лихо, бо вони собі позмагаютьця та й помирятьця, а от причепило ся до мене лихо з чужого краю. Унадивсь до мене вармейський панок, з Полтавщини родом — поручик Прогульбицький. І непоказний він із себе, і краси тії в його як кіт наплакав, так же припав він до душі моїй Улянї, так що ажажаж! Бо це ж так: він і по французькому джеркотить, і московських романсів дівочьким голосом співає, про Москву та Петербург бреше!

Дирк. І ти вітаєш його у своєму домі? І ти його пригощаєш?

Заг. Кий біс! Я його так вітаю, як кнур вовка, так хиба ж ти не знаєш, яка вармейська совість? Ти на його дзизом дивиш ся, а він коло тебе упадає, та підсипаєтьця до тебе, наче йому й не в замітку, що на його пеклом дишуть...

Дирк. (христить ся). Ну, спасибі ж Богови, що хоч ти не прихилив ся до його душею. А в мене же така була опаска, що як розведе він свою московську шалапутняву, то коли б і тебе не заморочив.....

Заг. Чортового батька! Він то й балакає по нашому добре, і теревені гнуть мистець великий, так же верне мою душу від його тай верне, бо добре я знаю, яка його думка. Бере бісового москаля задрість на Уляну, бо одно, що дівка гарна, а друге—хочетця козацькими грошима свої порожні кишені напхать...

Дирк. А вже ж не як! Явма, брате, на твої гроші важить!

Заг. Чортового батька поживитця! Та й не пара він нашій Улянї, бо одно, що на йому того чина нічого й бачить, а друге, що очевидячки голодранець і гультай.

Дирк. Добре ж ти, брате, розтямкував цього москаля, та тільки дивно міні; що чом же ти не випровадиш його так, щоб він у-друге і поткнутись до тебе не важивсь? Та він же Уляну з розуму зводить! Та він же прометний і прохірний, як і всі вони, оці вармейці! Та ти й не вздриш, як він підведе тебе з Уляною під пень кашлять!

Заг. Чорт його батька зна, як його й быть! Ну, нехай би викишав я оцього москаля... нехай би витурив його у потилицю з хати..... То що ж?... Та Уляна б репнула зі злости та з

лиха!... Та тут би піднявся лемент на всі хати, та почалися б зомління, та стогнання, та репет, та тужба щоденна!... Та нарікання без кінця й міри!... Та тут би знялась така веремія та такий калабалик, що й нехай йому сучий син!

Дирк. Га, шкода, що не я твоїм дітям мати. Я б з усіма впоралась! Я б швидко приборкала оту распещену хитруху та вередуху — Уляну, оту високомисьну коверзуху в домі! У мене б і Гарасько покинув свої примхи та норови і на віки б гвардії зрік ся, і Юрко не був би отаким прокудою та шибеником, а отой московський причепа, отой лабуза Прогульбицький не зваживсь би і носа поткнути до мене в хутір!

Заг. Брехня, сестро, далєбі брехня! То тобі тільки здаєтця, що ти б бозна чого наробила, а як би до діла дійшло, то й побачила б сама, що то тільки марєво.

Дирк. (беть ся об поли руками, сама собі). І отак він хоч коли! (До Загреби, стукнувши кулаком об стіл). Ей, брате, брате! Ось візьмись ти за розум твердо та приймись до порядків з-крута, то може ще й буде пуття, а коли ні, то пропаде твое добро за вік нажите, занастятця і діти. Візьми собі в тямку, що ти ж таки батько, а вони ж таки твої діти! Та путящий же батько проти дітей повинен грізно держатись! А ти що? Який ти батько? Ти прямо гамула та й годі!

Заг. От же облиш, сестро, лаятись, бо далєбі розсержусь та й тебе вилаю на всі боки.

Дирк. Так хйба ж не правда, що Уляна та Гарасько твою батьківську волю занехаяли, що вони тебе зневажають!

Заг. (з жахом). Тоб-то як? Кажі міні, як то зневажають?

Дирк. А так зневажають, що не соромлятця усячесько тебе судити, та явма шкилюють із тебе! Учора я сама чула, як Уляна казала: От уже вредний оцей батенько! Як упнетця на чому, то як пень стоїть — ні впрочиш, ні вмолиш його! А твій корпусянець? Та він тебе мов хам, прилюдно пересміває, хуторянським башою узиває, а щоб боятись тебе, то й байдуже!

Заг. (спалахнувши і зірвавшись з місця). Як? Мене пересміває? Мене хуторянським башою узиває? Мене до Турка рівняє? Брешеш, сестро! І тричі речу: брешеш! Та я б його!...

Дирк. (перехопила). Та вже звісно, що не в здрячку, а за очі...

Заг. (недочувши). Та я б його канчуками закатував! Та я

б з його печінки вибив!... Та я б його розчавив, як гробака! Е, ні вже, сестро, це брехня! Що він ледащо та проти батькової волі йде, то це так, але щоб я попустив йому себе зневажать, або почув від його лайку чи глузування, то це вже чиста брехня!

Дирк. Та настороч бо вуха та прислухайсь! Тобі ж кажуть: не в здрядчку, а за очі!

Заг. Ну, за очі може.... За очі кого не лають, а від такого ледацюги на все можна сподіватись.

Дирк. То-то бо й є! Про це ж я й кажу тобі! А яка вже то шаноба батькові від сина, коли ставши віч-на-віч він личкуєтця перед ним та взиває батеньком, а за очі каже: хуторянський баша! Хиба ж так добрі батьки дітей своїх держать?

Заг. (роспинаючись). Так що ж я маю робити з триклятими дітьми? Ну, нехай їм грець та й годі. Адже нема такого закону, щоб ледачих дітей на шибениці вішать.

Дирк. Ох, горенько в сьвітї з отакими недолугими батьками! А ще й хванаберитця, коли правду йому скажеш!

Заг. Недолугими батьками!... Та в батька за десятьох тіток знайдеться і розуму і волі, тільки що нема може собачого хисту, щоб день-у-день гарчати та зубами клацати на всі боки...

Дирк. Чи ти ба!... Уже міні собачим хистом докоряє!... (Тарас уступає в хату: стає біля порогу).

Заг. (до Тараса). А що? Вернув скотину?

Тарас. Вернув, пане, та не всю. Одну телицю таки зоставив у себе: нехай, каже, твій пан заплатить міні за те, що його скотина чимало міні трави столочила. Пятнадцять рублів править.

Заг. (до Диркаліхи, згорда). А що, сестро, чи не злякав ся? (до Тараса) Ну, пятнадцять рублів нехай уже візьме. Відвези йому оці чортові карбованці.

Дирк. Та скажи: прислав тобі полковник на харчі — подавись ними!

Тар. А що вже лаяв ся триклятий пан, таки і нехай йому грець!

Заг. Як? Тоб то Жмирь та мене лаяв?

Тарас. Та вжеж! Скажи, каже, своєму дурноголовому панови, нехай він не дуже то хворцює, бо коли зважитця, каже, наскочити на мій хутір, то й назад не вернетця. Я йому, каже, саморуч бандури випущу, я з його кишки вимотаю!...

Заг. Чортового батька! То вже він так хвабрує, щоб заличкувати свій ляк. А небійсь, як би не злякав ся, то й скотини не вернув би.

Дирк. Так оце ти вже й заспокоїв ся? Так оце ти на цьому й облишиш?

Заг. А хиба шо? Адже скотину вернув?...

Дирк. А що лаяв тебе, так то й нічого? А що нахваляв ся тобі бандури випустити, та кишки вимотати, то це нехай так йому й минетця?

Заг. Та нехай йому грець! Не вже і справді через лайку та в бійку заходити? Та ще хочаб лайка була наочна, а тож заочна!

Дирк. Чи ти ба який тихомирий! Тим же воно і таки, що тебе ніхто не боїтця, та ще й зневажають тебе! Не дарма ж кажуть: на похиле дерево і кози скачуть.

Заг. Та ні бо, сестро, це вже брехня... Хвалити Бога до которого часу я ще зневаги ні від кого не бачив.

Дирк. А лайка пана Жмиря хиба тобі не дошкуля?

Заг. Та чудна ж бо ти, сестро! Адже в нас лайка обопільна! І розтямкуй так сама, що почав же лаятись я! І вилаяв його не аби як, вилаяв у цидулі за власноручним підписом — усе однаково, що в вічі. Якеж диво, що збентежений чоловік відлянув ся за очі?

Дир. Так хиба ж личить тобі з ними рівняти ся? Та ти ж таки полковник, а він же казна що!

Заг. А він військовий староста! Не харпак же справді!

Дир. (зітхнувши). Ні таки, брате, плохий ти дуже. Та щоб я, полковником будши, не заціпила пащі отому Невмитопиці? Та я б його... Та я б йому...

Заг. Та ти б уже напрокудила, ти б і в хату його полізла з лайкою, щоб іще раз відстїбав тебе батогом, як відшмагав колись на своєму сїнокосі осавул Закаблущкий.

Дир. От уже брехня, брате, таки чиста брехня, бо він тільки намірив ся на мене, а я так справді по щоці його блиснула, що аж відляски пішли — от що!

Заг. Чи ти ба яка кумедія! Так хибаж у тебе руки довші, ні ж у його батіг? (регоче) Га-га-га!

Дир. А тобі, брате, стид і гріх сестру брехнею ображать! Про твое ж добро позиваютьця, та за твій гонор турбуютьця, а ти ще й лаєш ся, старий нетямо!

Заг. (регочеть ся). Та коли ж кумедія, їй же ти Богу...га-га-га!

Дир. Та ще й сьміетця, чортів бевзь!

Заг. (гигикаючи). Та що ж пак, коли кумедно! То-б то ти його по щоках ляскала, а він тільки очима лупав? А цей би може ще й голову нахилив, щоб вельможна пані Диркаліха за чуба посмикала!...

Дир. Так оце ти за мою ж добрість та мене й зневажаєш? Так оце ти мене не то за сестру, та й за гостю не шануєш? Так хиба ж я тобі що? Так коли ж так, то пху на тебе! Та більше й нога моя в тебе не буде!

Заг. (підводить ся з місця). Та ну бо, сестро, не сердься! Хиба ж я що? Адже я в жарти!

Дир. Бодай тобі заціпило з твоїми жартами! Більше й нога моя в тебе не буде — не діждеш!

Заг. Та ну-бо, сестро, облиш! Далєбі, я в жарти!

Дир. Не діждеш, з роду-віку не діждеш!

Заг. От таки чудна! Хиба ж ти не знаєш моєї дурної вдачі? Та не тікай бо, сестро!

Дир. (на порозі). Не діждеш, не діждеш! (виступає з хати).

Заг. (підступаючи до дверей). Та ну-бо, сестро! Сестро! Сестро! (виступає слідком за Диркаліхою).

Уля (уступає в залю у білому ранішньому вбранні, обдивляється навкруги). Нѣтъ, какъ ни стараюсь я дать приличный видъ нашему дому, а толку выходитъ мало: и комнаты жалкія, и мебель дрянная... фи! Какая гадость! Ахъ, Боже мой! Когда ужъ я устроюсь сколько нибудь сносно, чтобы по крайней мѣрѣ можно было порядочнаго человѣка принять не краснѣя? Вѣдь ужъ на что я люблю Аполлона—до безумія люблю, обожаю даже—а право не хотѣлось бы, чтобы онъ пріѣзжалъ, пока изъ Ростова привезутъ мебель. Ахъ, если бы онъ зналъ, какъ мнѣ передъ нимъ стыдно! Такъ кажется мнѣ, что глядя на нашу обстановку, онъ думаетъ себѣ: какое убожество! Какая мерзость!.. (згодом). За то воображаю, какъ онъ пріятно будетъ изумленъ, когда въ одинъ прекрасный день войдетъ въ домъ и увидитъ прекраснѣйшую обстановку: великолѣпную мягкую мебель, отличнѣйшіе французсіе стулья, прелеснѣйшія зеркала, шикарныя ломберныя столы, дивный коверъ передъ диваномъ. И тогда ужъ, голубчикъ, извини! Тогда ужъ и я буду посмѣлѣе! Теперь я все словно виноватая передъ нимъ, все бы извинялась я, что принимаю его въ такой обстановкѣ, а тогда ужъ—нѣтъ! Тогда я приму его гордо, съ сознаниємъ своего достоинства, и тогда-то посмотрю я, какъ онъ

будеть вилять да извиваться передо мною. (Згодом) Боже мой, какая мнѣ скука, какая тоска здѣсь дома! Никто въ эту противную глушь и не заглянетъ! Еще слава Богу, что Аполлонъ ѣздитъ... Видно сама судьба сжалилась надо мною и послала его въ нашу глушь. А такъ ли представлялась мнѣ эта жизнь дома, на свободѣ, когда я послѣ семилѣтняго безотлучнаго пребыванія въ институтѣ оканчивала курсъ? Почему то мнѣ и думать не хотѣлось, что придется жить въ хуторѣ, въ этихъ жалкихъ конурахъ. Зная, что отецъ богатъ, я мечтала о жизни городской съ прекрасною обстановкою. Так и рисуется, бывало, въ воображеніи отличнѣйшій домъ, богато убранныя комнаты, цѣлый рой гостей, музыка, танцы... радость, великолѣпіе!.. Мечтаешь, бывало, и духъ тебѣ захватываетъ! И вотъ приѣзжаю домой и вдругъ — какое разочарованіе! вмѣсто города — хуторская глушь, вмѣсто дома — какой-то дурацкій „будинокъ“, вмѣсто комнатъ въ настоящемъ смыслѣ слова какія то жалкія „хатки“ да „кімнатки“, вмѣсто дивановъ — отвратительнѣйшій „канapéй“, вмѣсто стульевъ — какіе то „дзиглі“, вмѣсто зеркала — мерзѣйшее „верцадло“, въ которомъ фізіономія искажается до безобразія! Въ довершеніе всего даже поговорить не съ кѣмъ. Станешь говорить обыкновеннымъ благороднымъ языкомъ, такъ тебя сейчасъ же на смѣхъ подымутъ! Этотъ противный Юрко какъ привяжется дражнить, да какъ начнетъ тебя копировать, такъ до слезъ доведетъ. Я у него и кацапка, и радимая, и касатушка и разлапушка! Да аткентелича, говоритъ, такая приѣхала? Да еще такія неприличныя слова говоритъ, что просто слушать стыдно! А мой папа? Да это такое чудовище, что не станетъ и слушать, когда съ нимъ благороднымъ языкомъ заговоришь. „Ти мині, каже, по людському балакай!“ — Да что же мнѣ дѣлать, говорю, когда я совсѣмъ уже забыла балакать? А онъ мнѣ. „Матері твоїй біс! Коли забула, то вчись!“ Да вѣдь это же, говорю, мужичество, хамство! А онъ мнѣ: „Трясця твоїй матері! Так оце б то й батько твій мугирь? Та ще й до того хам? Та я, каже, з царем балакав, та й то балакав по козацькому, як наші батьки й діди розмовляли, а тебе, поганки, не хочу й бачить, коли ти будеш мені чавокать та штокать, та будеш мене штолями та нявжелями дратувать!“ Да еще какія поученія читаешь! „Ти, каже, нічого не тямиш, ти дурна! Не тілько, каже, той пан, хто в московській варміі служить, а найпаче той пан, хто в козацтві

заслужив чина, бо він запорозької лицарської крові!“ Вѣдь вогъ онъ каковъ! Чтоже прикажете дѣлать? пришлось и себѣ балакать съ ними... И тѣмъ болѣе, что самъ Аполлонъ началъ настаивать: давай ужъ, говоритъ, будемъ съ ними балакать, да поддѣлываться подъ ихъ нравы — это, говоритъ, поможетъ намъ свое дѣло обдѣлать. Такъ вотъ и я балакаю... уже съ полгода съ ними балакаю, да такъ привыкла по ихнему гакать да эгекать, что иной разъ даже при гостяхъ ошибаюсь... просто срамъ! (Згодом) Ахъ, Боже мой! Да скоро ли всему этому будетъ конецъ? Скоро ли вырвусь я отсюда на просторъ, въ лучшую жизнь? И какъ же не справедлива бываетъ судьба! Отчего же такъ, что другіе въ столицахъ блаженствуютъ, а я изнываю въ этой глуши? Отчего я, наприкладъ, не Суховарова? Вѣдь какъ нарочно, противная, пишетъ мнѣ изъ Москвы письмо за письмомъ и описываетъ всѣ подробности, все великолѣпіе, все блаженство! Ахъ, Боже мой! да за что же ты меня караешь, за что на меня напасть такая? (опускаетъ ся на дзиглик і плаче).

Гар. (вбѣгаетъ) Здравствуй, Юлинька! Э, да ты плачешь, что ли? А я къ тебѣ съ пріятнымъ извѣстіемъ.

Уля. Съ какимъ извѣстіемъ?

Гар. Сейчасъ получилъ письмо отъ Аполлона Федоровича — въ субботу будетъ къ намъ.

Уля. Неужели? Ахъ, Боже мой, что же мнѣ дѣлать?

Гар. (з дивовижею) Какъ это — что мнѣ дѣлать?

Уля. Да пойми же ты ради Бога — до сихъ поръ у насъ такая гадкая обстановка... А къ тому еще и тетка околачивается въ нашемъ домѣ... Да вѣдь она непременно скандалъ устроитъ!

Гар. Да, это дѣйствительно! Она можетъ выкинуть какуюнибудь подлѣйшую штуку. Вотъ она и теперь все ссорится съ отцемъ да все толкуетъ: у тебе дочки нічого не роблять! Тільки з вармейцами жартуютъ! А объ Аполлонѣ Федоровичѣ прямо говоритъ: та я б його й через поріг не перепустила!

Уля. Вотъ видишь ли!.. Она непременно сдѣлаетъ ему скандалъ... (Згодом). Ну, ужъ когда такъ, если на то пошло, то и я же ей выкину штуку! Раздразню ее до послѣдней крайности, пойду на ссору, да такъ ее отдѣлаю, что она разругается да и уѣдетъ къ чорту!

Гар. А въ самомъ дѣлѣ! Прекрасная мысль!

У ля. Сейчас же пойду и наряжусь какъ можно шикарнѣе, а потомъ такъ и буду вертѣться у нея передъ глазами — это выведетъ ее изъ терпѣнія и она начнетъ баталію.

Гар. Bravo!

У ля (вистрибомъ бѣжить у свою кімнату). Ужъ да задамъ же я ей трезвону! (зникае).

Гар. (самъ собі). Однако Юлинька дѣйствуетъ молодецомъ! Не даетъ себя въ обиду, умѣетъ отстаивать свои права, достигать своихъ цѣлей. Право даже удивительно, что обыкновенная институтка, всего семь-восемь мѣсяцевъ живущая въ домѣ, сумѣла все перевернуть вверхъ дномъ, все передѣлать по своему. И все это удается ей легко, потому, что знаетъ, гдѣ и какое оружіе пустить въ ходъ: здѣсь предъявляетъ открытое требованіе и настаиваетъ тономъ авторитета, недопускающимъ возраженій, тутъ подойдетъ съ милѣйшею просьбою и доконаетъ ласками, а тамъ пустить въ ходъ капризы, слезы, горькій плачь, даже въ генеральныя сраженія съ братомъ вступаетъ, и все ей сходитъ съ рукъ. Отецъ прикрикнетъ на нее, поругаетъ слегка, а тамъ гляди и смягчится, и удовлетворитъ ея желаніе! И въ концѣ концовъ оказывается, что отецъ даже любитъ ее. А мнѣ какъ то не везетъ. Не умѣю я ни просить убѣдительно, ни требовать авторитетно. Приступишь къ нему съ просьбами, чтобы опредѣлили меня въ гвардію, выругаетъ тебя дурнемъ; попробуешь требовать — выругаетъ сукинымъ сыномъ и еще чего хуже. И въ концѣ концовъ замѣчаю, что отецъ возненавидѣлъ меня, грозитъ изъ дома выгнать... Однако пора бы и чаю выпить. И что это дѣвки медлятъ? (выходитъ).

К и ля (уступае з надвірнихъ дверей теж у білому ранішньому вбранні. Вона підступае до дзеркала і оправляєть ся). Ну, здаеця все гаразд. Може хоч сьогодні вдовольнитця Уля та похвалить, а то все не потрапиш їй догодить тай не потрапиш. Тай справді таки в мене все виходе якось не до ладу... І що воно за знак, що я ніяк не зумію перенять від неї усіхъ отихъ манірівъ? Вона чи сісти, чи встать, чи повернутця — на все здатна, все в неї виходе якось легенько, та меткенько, та тендітненько — ажъ любо дивитця, а в мене — ні... А жвава, а шпарка яка! А що вже смілива з гостями, такъ ажъ дивно. Тутъ коли прийдуть гості, то й черезъ порігъ у хату переступить соромно, а вона такъ ні! Заразъ вирядитця передъ дзеркаломъ і виходе сміливо. І коли бачить,

що приїхав який наш хуторянець, то привітавшись тільки подивить ся на його згорда, або глузовито, і незабаром вийде: що міні, каже, з вахлаком говорить, коли він нічого не тямить! Як же бачить, що приїхало що небудь образоване, то зараз до розмови, та голосочок у неї ніжненький, та ухмілка солоденька, та роток якийсь дрібненький... Та так із ним поводить ся, як із рідним — наче бо-зна як радіє, що його побачила. От як би я була така, то мабуть і я була-б смілива. Так ніж — ні тендітності, ні жвавости, ні сміливости в мене нема, та й не знаю, де його усього того взять. (Трохи згодом). А вжеж і муштрує мене, спасибі їй, сестра! Тільки болить моя душа, що все те робить вона не за для мене, а за для себе, з одного тільки сорому, стидко, каже, при тобі й гостей приймать... Та я й сама запримітила, що як увійду я до гостей у хату, то вона аж почервоніє і очі заплющить. А я ще дужче засоромлюсь, та й утечу. (Згодом). І все вона торочить, що краще-б міні у тітоньки Диркалихи жить. Та воно й справді було-б краще: і охотніш би жилось, і веселійш було-б, бо там і Андрусь недалечко живе... От як би Уля дознала ся, що я в тітоньки живши, і хуторянських дівчат до себе в гостинну закликала, і пісень з ними співала, і по козачих весілях їздила, і на хуторянській вулиці крадькома гуляла, та ще й з Андрієм покохалась... з урядником необразованим... Й у леваду до його посеред ночі виходила... і під тополею до зорі з ним стояла та милувалась... айяяй, айяяй! (Затуля обличчє руками, але згодом відніма руки від обличчя і випрямляєть ся). Та вжеж і парубок! Та вжеж і панич! Уже не такий, як отой Прогульбицький, що й тілом хирявий і пика йому аж жовта і волосся на йому наче коти позасмоктували. Ні, мій високий, огрядний та сьвіжий і красивий і силою грає. Тільки горенько моє, що мене з ним розлучать... Як узяв мене батенько від тітоньки, більш уже чотирі місяці з ним не бачилась... Ох міні лихо, затого придуть чай пить, а на столі безлад (починає лаштувать). А обличчя яке виразне та гарне! А очі, а брови які! Боже мій, Боже, що то за очі, що то за брови! (Згодом). І сама я не знаю: чи то вже він такий гарний, чи то вже я така квола, що подолів він мою душу своїми очима то своїми бровами, та й орудує нею як хоча! Як моргне він бровами веселенько, та заграє під ними ясний погляд, то де й радість візьметця: і серце твое грає, і сама жвава, і нічого більше й не треба. А опустить брови

сумовито — і вже чуєш, що якийсь дивний сум стиха тобі душу обіймає. А як насуплятьця вони сердито, та під ними хмурий погляд блисне, то аж холоне у душі. А голос який! Як заспіває пісні, то аж душа твоя у небо росте. А жвавий, а бистрий який! Як пуститця у танець, то стоїш, усе забувши, і тільки чуєш ся, що й твоє серце носитця у купі з ним. От парубок! От панич так панич! І заволодав він моїм серденьком і не сила міні без його жить... І було як не бачиш його з тиждень, то й серце тобі впаде, і думки розгубиш, і світ тобі милий, і ходиш собі, мов на смерть обібрана; а як тільки з оддалеки забачиш його червону шапку, та шовковий бешмет, що по вітру полами має, то зразу наче тобі сьвіт у гору підняв ся: і серцем радієш, і на силу чуєш ся. І от же, як переїхала я до батенька жити, то оце вже чотирі місяці, як і чутки про його не чула! Чотирі місяці сьвіт міні мов полудою закритий, чотирі місяці живу мов у тумані, чотирі місяці сновигаю з упалим серцем та розвіяними думками. Що загадають міні, роблю, але мерщій і забуваю — і що міні сказали, і що я зробила, і що далі треба робить. Хожу мов не при собі, а серцем скорбую та нужу ся, і не знаю коли тій скорботі та тій нудзї пекучій і край настане! (Згодом). І що воно за знак, що він не подає міні про себе звістки? Чи не розлюбив мене? Чи не забув може? Так ніж, він не розлюбить, він не забуде! Не так він присягав ся, щоб йому віри не йнять. Та лишко наше тяжке, що не посміє він і близько до нашого дому доступить, та що нема в його і такої людини вірної, щоб на неї здатись та міні звістку передать! (Згодом). От як би віддали мене батенько за Андруся, то нетреба-б міні ні панства ні царства. Та не віддадуть... Ох не віддадуть за Андруся... А чом же не віддать? Хибаж він не панич? Адже батько його — хорунжий! Та й сам він незабаром на хорунжого вийде. І не дуже бідний... Свій плуг волів... Так ніж, не такі собі батенько та тітонька. Вони за багатирів та за великих панів хочуть нас повидавать, а за Андруся не віддадуть... (Згодом). Та хибаж таки не віддадуть?... Віддадуть, хоч несхочуть, бо однаково ні за кого більше не піду! Він міні любий, він міні милий, до його душа моя прихилилась на віки, він міні і дружиною повинен бути! Я піду за його, хоч нехай на мене увесь сьвіт обуритця! (Ходить шпарко по хаті, потім припиняєть ся і опускаєть ся на дзигель) А обридла вже міні сестрина муштра! Та й нащо міні ця навука? Для Андруся

цього не треба! Та й не буде з цієї муштри пуття, бо такі трохи опізнали ся з нею... Було-б давніш за мене братця, то може-б ще й призначалась, а тепер — ні!.. Попросю я батенька, щоб ослобонили мене від муштри! Коли Уля та Гарась образовані, то нехай з образованими й водятця, а міні образованих не треба. А коли соромно їм за мене перед людьми, то я поїду до тітоньки жить. Сьогодні ж і буду прохати батенька, щоб мене відпустили. Не хочу й дождатись Улі, не дам себе й обглядати та муштрувати! Піду краще погуляю... (Хоче виходити, але на зустріч їй зявляється Палажка з причандалами до чаю і перепиняє їй дорогу).

Пал. Куди це ви, панночко розігнались?

Киля. А тобі що?

Пал. (становить причандали на стіл) Ось потривайте, я щось маю вам сказати. Сьогодні смерком виходьте у садок під оту тополю, що коло сухої верби — там вас дождатиметця Шулпиченко.

Киля. (Опустивши руки) Шулпиченко?.. Андрій?

Пал. Та Андрій же!

Киля. (Збентежено). Та як же це?.. Та як же так?.. Слухай, Палажко! Чи ти наспражки кажеш, чи ти глузуєш із мене?

Пал. Яке там глузування: що міні казано, те й переказую.

Киля. Хиба ти його бачила?..

Пал. А вжеж бачила.

Киля. Та колиж бо?.. Та деж бо?..

Пал. Сієї ночі на нашій хutorянській вулиці! Він приїздив верхи у купі з Пустомолотенком. І горілки привезли. А на розпрощанні він відокромив ся зо мною та й каже: перекажи, каже, своїй панночці Килі, що занудив ся я душею, чотири місяці її не бачивши. Хочу, каже, хоч поговорити з нею. Так я, каже, завтра смерком прокрадусь у садок, та й сподіватимусь...

Киля (обіймає Палажку за шию). Палазю, моя голубочко! Палазю, моє сердечко! Не кажи-ж ти про це нікому! Я тобі спідницю та горсет справлю... і черевики дорогі куплю... і платочок гарний подарую...

Пал. Та не бійтесь, панночко, не бійтесь! Он сестра ваша Уля нащо вже скупа та сердита, та й про ту не доказую, як вона з Прогульбицьким цілуєтця, а про вас і перед Богом нічого не белькну.

Киля. Та нікому-ж, нікому не кажи — і боронь тебе Боже!

Пал. Та добре добре! (Вибігає геть).

Киля (сама собі). Боже-ж мій, Боже, що міні робить? Піти до його у сад? А як дізнаютьця? Що то міні буде. Та вжеж, що буде, то буде, а треба йти... Піду-ж я оце на те місце, що він казав, та заздалегідь обдивлю ся добре... (виходить).

Уля (виходить виряжена з усякими примхами). А нуте, тітонько, побачемо, якої ви заспіваєте. Мабуть як побачече мене такою, то аж не стяметесь... аж у печінках вам заболить. А я вже знаю, які ви нетерпячі — без лайки не минетця!

(Уступають Загреба, Диркалиха, Гарась і Киля).

Заг. От таки бозна чого розсердилась, сестро! А коли вже розсердилась то полай ся, тай конт! Це річ світова! І святий на святого часом скривитця, а нам грішним і Господь простить.

Дир. Та не жаль би був, брате, як би ти урікав мене за яку шкоду, а то за мою-ж добрість та мене й зневажаєш.

Заг. Та яка там, сестро, зневага! А що пожартував трохи, то хибаж я зо-зла і хиба-ж таки оце вперве? Та й хиба-ж ми з тобою чужі люде або що? Слава тобі Господи, яж тобі таки рідний брат і сердешно радію, коли ти відвідаєш мене, сироту удового. Погостюй таки, сестро, хоч тиждень, та попорядкуй як дома, бо тілко-ж у мене й порядку у господі, що ти, гостюючи, запровадиш. Ось нумо лиш чай пить! (Усі сідають до столу і прямо проти Диркалихи з пихою розгніздуєть ся Уля).

Дир. Де вже міні в тебе загощатись, брате! У тебе тепер образовані дочки... з московськими великопанськими витребеньками... І треба-ж їм потрапляти та догоджати, а я людина старосвіцька, то ще мене й осудять...

Заг. Не бій ся, сестро, не осудять, і потраплять їм ніякий бісів батько не буде. А ти коли будеш до мене частіш нагожатись, то хоч трохи їм замість матері станеш.

Уля. (на-бік). Борони Господи від такої мамоньки!

Дир. Он бач, брате, як у тебе дочки виражаютьця посеред будня... Глянь бо та подивись, як Уляна набундючилась! (до Улі) Що це ти, дочко, вирядилась як болячка — чи не старостів сподіваєш ся?

Уля (глузовато). Ні, тітонько! Це я сподіваюсь у гостину каваліра гарного — вармейця!

Дир. Он бач, яка вона в тебе пащикувата! Та ні стиду в неї, ні сором і в заводі немає!

Уля. Який же воно, тітонько, стид вармейця в гості сподіватись?

Дир. (до Загреби) Чи ти бач?

Заг. От же, Уляно, не пащикуй, бо я тобі дам такого вармейця, що не потрапиш куди й тікати.

Гар. А завіщо, спитать би?..

Заг. (до Гарася). А тобі зась! Хто тобі дозволив батька перепитувать: завіщо?

Гар. Та що-ж я такого сказав?

Заг. Цить, коли тебе не питають (Гарась здвигає плечима і відвертаєть ся).

Дир. Та й зубаті-ж вони в тебе, брате!

Уля. Які-ж ми, тітонько, зубаті? Та в мене зубки такі дрібненькі та гарненькі!, що вармейці аж облизуютьця, на їх дивлючись.

Дир. Чи ти бач. Іще й пересьміює!

Заг. Ой не хворцюй, Уляно, бо будеш бита! Коли досі не бив ні разу, то вибю для почину!

Уля. Та шож я, батеньку, таке сказала?.. Адже я нічого.. Ій же ти Богу нічого...

Заг. Цить! Одно слов — цить! Чи може не втямиш, що воно таке: цить? Так я навчу! (Усі примовкли).

Дир. (до Улі). Е, дочко, дочко! Шкода, що не я тобі мати: я б тебе навчила шануватись! Я б тобі заціпила пашу!

Уля. Та деж так! Дуже вже ви хвабрі!

Дир. Я б тобі язика отого проклятого прикоротила і зуби твої собачі притупила!

Уля. Он бачте ви вже й лається... Зуби собачі! Не знаю в кого собачі, тільки не в мене...

Дир. (до Загреби) Чи ти бач? Огризаетця, як сучка!

Заг. (грюкнувши кулаком об стіл, до Улі) Та чи довго ти, гаспедська дитино, мене дратуватимеш?

Уля. (зірвавшись з міста) Батеньку! Ви закажіть їй, щоб вона не важилась лаятись, як перекупка! Хиба не чуєте, що вона мене сучкою лає?..

Гар. (теж зриваетця з міста) Аж бридко слухать! Прямо хоч із хати тікай! (Виступає на двір).

Уля. Господи! Що-ж воно оце буде? Утекти мабуть, щоб не бачить... (Зникає в бокові двері).

Заг. (піднявшись з місця і вирячившись на Уляну). Так оце ти, триклята дитино, отакечки шануєш рідну тітку?..

Дир. (перехоплює Загребу). Так оце ти, триклята недоріко, зо мною рівняєш ся? Так оце ти мене перекупкою узиваєш?..

Уля. Не дуже бришкайте, бо я вас не боюсь! Це вам не дома! Ви звикли там лаятись з чабанами та з кімліками, так думаєте, що й тут вам воля? Ні, вибачайте, бо тут вам — дзусь!

Заг. (вхопившись за голову) Та чорти б же побили твого батька!

Дир. (кидаєть ся до Улі) Так я ж тобі своїми руками заціплю пашу!

Уля. (стає у грізну позу) Ma tante — ни съ мѣста! Вы драться вздумали? (показує рукою на двері) Такъ извольте выйти вонъ!

Заг. (аж присідає). Ова!..

Дир. (збентежено). Так ось воно як!... (до Загреби). А ти-ж чого дивиш ся? Так оце такий ти батько? Так оце твоя дочка мене шельмує та з дому гонить, а ти й мовчиш?..

Заг. (до Улі). А ходи сюди, дочко! (бере її за руку і підводить до Диркалихи). Так оце ти рідну тітку лавш — га? Так оце ти її з батькового дому гониш — га?..

Уля. (злякавшись) Батеньку!.. та вона-ж сама... та вона-ж лаєтця...

Заг. (стиснувши кулаки) Ставай навколішки перед тіткою та проси прощення!

Уля. (крізь плач). Батеньку... голубчику... та з якої-ж речі?..

Заг. (піднявши кулаки) Ставай навколішки зарааз! Ставай мерщій, а то вбю!

Уля. (стає на коліна перед батьком). Батеньку... простіть мене... Я більше не буду...

Заг. (повертає її до Диркалихи). Онтуди кланяй ся, чортове пискля! Проси прощення!

Уля. Тітонько... навіщо-ж ви скверно лаєтесь...

Заг. Так оце ти так прощення просиш? (тупає ногами) Та я тебе розтовчу! Та я тебе в землю вжену!

Уля. Тітонько... простіть мене. Я вже не буду...

Гар. (вбігає прожогом) Батеньку!.. Тітонько!.. Гості ідуть!.. Ох лихо-ж нам — гості ідуть!.. Якісь охвіцери!..

Уля. (зриваєть ся) Ахъ Боже мой! Вотъ скандалъ! Вотъ осяраимся навѣки! (зникає в бокові двері).

Заг. (простягає кулака у слід Улі і трясє ним). Ну щаслива ж ти, Уляно!

Дир. (до Загребі). Та оце й тільки?.. Так оце вона тітку вилаяла та двері їй показала та й небита буде?

Заг. (чухає потилицю) От морока міні з вами!

Дир. (аж захлипаючись) Та коли-ж такий ти батько... та коли-ж такі в тебе діти... та коли-ж така міні честь... та коли-ж так, то пху на тебе, старого дурня! І нога моя не буде в тебе більше!

Заг. (жалісливо) Сестро! Та ти-ж таки бачиш...

Дир. Та нахаркать міні на твій дім із дітьми твоїми триклятими та й з тобою, старим собакою! Хоч пропадїть ви тепер, то я й не загляну у ваше кишло трикляте! (на порозі). Пху на тебе, старий бевзю! Пху на вас усіх зуздром! (зникає).

Заг. (ударившись об поли) Оце так що лихо припало! Прямо хоч сядь та й плач! А тут іще чорти несуть якихсь охвіцерів... (до Гарася). Скажи їм, що нема мене дома — нехай їм грець (виступає з хати).

Гар. (кільки часу мовчить, а потім зачочуєть ся реготом) От одурив усіх чисто, так одурив! (Регоче) Одури́в, одури́в!

Киля (вбігає заклопотана) А де-ж гості?.. Чи ще далеко?..

Гар. Та які там гості — то я збрехав, щоб бучу вгамувать!

Киля. Та чи справді-ж?..

Гар. Їй же-ти-богу! (Регочеть ся) От хвацько одурив усіх чисто!

Киля. Ну й спасибі-ж тобі, Гарасю! От спасибі так спасибі! Краще й нетреба, як оце ти вигдавав! Побіжу-ж я скажу Улі (зникає).

Гар. Та й буча-ж була схопилась! Та не диво, що й схопилась, бо тітка хвабра, і наша Уля ще хвабріша!

Пал. Оці вже міні панські витребеньки — уже старий пан загадали, щоб нести самовар у сад під грушу, та щоб і усіх туди до чаю кликать.

Гар. А Диркаліха-ж де?

Пал. А Диркаліха наказала, щоб запрягали коней, а сама пішла у перед пішки.

Гар. Та не вже-ж? (Підбігає до вікна) А й справді! Аж ген потеліпалась шляхом! (Регоче). А що! Таки викурили тітку (Вистрибує по хаті). Тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та! (Підбігає до

Палажки і хапає її з заду за руки). А що, поганко, піймалась?
А кажи міні, куди ти сієї ночі з двору бігала?

Пал. Та ну гетьте, паничу, з своїми жартами — шукайте собі образованих!

Гар. (відступившись). Чи ти ба, яка нечіпаха! Ще й вона приндитця!

Пал. Не бійсь, щоб подарувати чим небудь, то вас нема, а руки теревити в пазуху ласі!

Гар. Та як ти сьмієш огризатця? Хиба забула, що ти кріпачка? Та чи ти знавш, що я зроблю з тобою?

Пал. Та ні, не бришкайте, паничу, бо як розкажу зараз старому панови, то стиду-бриду наберетесь доволі.

Гар. Ну тай триклята-ж! Та хоча б що путне приндилось, а то кріпачка, хамка! Та постривай же коли так — я тобі допечу!

Пал. Та не дуже то й боюсь. Нехай уже як вернетесь із гвардії великим паном, то аж тоді може злякаюсь.

Гар. Чи ти ба? Ще й глузує триклята хамка! От які у нас порядки! Найпоганіша кріпачка й та свого місця не знає і та хворцює!

Пал. Та хиба вже дати вам погратця, щоб не сердились? Та йдіть уже, йдіть, коли так вам приспічило...

Гар. (на порозі). Пху! (Виступає з хати).

(Далі буде).

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА

ПРОЛІСКИ.

Проліски, — ви невеселі!	Проліски, в — двох ви зі мною!
Проліски — чом ви бліді?...	Я вас, блідії, люблю;
Сум в мой тижій оселі,	Ви, — мої думи весною
Де ви тепер стоїте,	В ясних веселошах дня,
Смуток на сэрці у мене,	Ви — вбогий спомин часівий
Мертві надії в душі —	Снів молодого життя;
Листе ще ледве зелене,	Так і всі радощі вянуть,
Зірване кимсь по-весні...	Гаснучи в бідній душі...
Проліски, згляньтесь на мене!	Проліски,—жаль на вас глянуть!..

ОЛ. Р — АЙН.

До статистики Правобічної України.

Момент, який ми переживаємо, момент суспільної перебудови, яка концентруєть ся головню в питанню про заспокоєне земельних потреб нашого селянства, виявляє велику недостачу даних про народне хазяйство великих областей нашої держави. Коли не числити земських губерній, в більшій частини яких пороблено останніми часами статистичні описи, даючи таким чином матеріали, на підставі яких можна говорити про стан селянського хазяйства, про закони його розвитку, про його недостачі і т. д., — то; поминувши сю земську Росію, велика часть держави, се для дослідника terra incognita.

Одною з таких нещасних областей являєть ся й Правобічна Україна, чи „Південно-Західний Край“, губернії: Київська, Подільська і Волинська. Народньо-хазяйське жите сього краю, позбавленого статистичних інституцій, зістаєть ся доси майже невідоме. Одиноке джерело, якого дані ледви близько підходять до дійности, се „Матеріали комісії по изслѣдованію движенія благосостоянія селъскаго состоянія 50 губерній Европейской Россіи за сорокъ лѣтъ (съ 1861—1900)“. Доречи зазначимо, що було-б дуже потрібно піддати сі „Матеріали“ загальній аналізі, одначе ми в сій статі кладемо собі иншу задачу, а саме: угрупувати дані про ті зміни, які відбули ся в рїжних сторонах економічно-соціального жита трох губерній Правобічної України за сорок лїт.

„Матеріали“, які представляють одиноку пробу в російській статистичній літературі звести разом усі, які є, статистичні дані, навіть не опубліковані, — служать сильною приманою поглянути, як виглядає наш край при статистичнім освітленю, хоч-би й не повнім. Сю приману ще збільшує та обставина, що навіть російська бюрократія, яка зовсім не хоруге на „надмірний песимізм“, і якої продуктом являють ся згадані „Матеріали“, рисує нам цікаву картину народнього жита.

От ся статія, очевидно, не має претензії на повноту, що більше, вона буде навіть схематична, бо „Матеріали“ просто не дають входити в подробиці своїх даних.

Рух людности. З трьох губерній Правобічної України перше місце по величині приросту людности займає губернія Волинська. В 1861 р. було тут 1.278.000 сільської людности, з того 656.000, себто 51.3% мушин. В 1900 р. людність майже подвоїла ся, виносячи 2.457.000, що творить приріст 92.25%; мушин було 1.239.000, себто 50.4%, отже менше, як перед 40 роками. Сї зміни стануть іще яснійші, коли візьмемо під увагу число вроджених і померших. В 1861 р. на тисячу людности родило ся 49, вмирало 33, значить приріст людности виносив 16 на тисячу. В 1900 р. родить ся 54, вмирає 30, значить приріст людности виносить уже 24 на тисячу.

Друге місце по величині приросту займає Київська губернія. Всеї людности було тут в 1861 р. 1.539.000, з того мушин 754.000 (49%), а в 1900 р. 2.912.000, з того мушин 1.458.000; приріст усеї людности творить 89.2%, приріст мушин 50%. На тисячу людности родило ся тут в 1861 р. 50, вмирало 33, — приріст 17; в 1900 р. родило ся 53, вмирало 31, — приріст 22. В найгірших умовах з сього погляду стоїть Подільська губернія. В 1861 р. мала вона всеї людности 1.541.000, яка за 40-літній період збільшила ся тільки на 74% (2.688.000 в 1900 р.); мужеська людність із 48.5% в 1861 р. зросла до 49.7% в 1900 р. Приріст дає також дуже мало: з 17 в 1861 р. на 18 в 1900 р. на тисячу.

Цифри і уродин смертности говорять ботато. Є періоди, коли уродини зростають до 62 на тисячу (в Київській губернії в рр. 1881—1885), але тоді і процент смертности найбільший. Коли взяти під увагу, що маємо діло з сільською людністю, то вивід насуваєть ся сам. Збільшена скількість дїтний дає наслідком недовстачі догляду за ними й відповідний процент смертности. Що се так, видно з того, що в згаданім пятиліттю не було нічого, що могло би викликати більшу смертність: не було голоду, війни, епідемій.

Статистика подруж в обговорюванім нами періоді така: Перше місце займає Волинська губернія, де в 1861 р. на тисячу людности припадає 13 подруж, в 1900 р. 11; в Київській губернії в 1861 р. 12, в 1900 р. 10; в Подільській губернії в 1861 р. 13, в 1900 р. 10.

Як бачимо, скількість подруж виявляє тенденцію зменшувати ся, але надавати сьому значіне покажчика упадку добробуту людности не можна, бо в щоденнім сільськїм житю упадок

добробуту має дуже малий вплив на скількість подруж. Віймок творять тільки голод та епідемії.

Земельна власність. Дані про розділ землі між різними категоріями земельних власників маємо за час від 1875—1900 рр. В 1875 р. селяно мали на правах приватних власників в Волинській губернії 5.200 десятин (0.2% всеї приватної земельної власности), в Київській 18.000 десятин (0.9%), в Подільській 16.000 десятин (1%). З того часу скількість купленої ними землі все росте і в 1900 р. вона вносить в Волинській губернії 223.000 десятин (7.5% всеї приватної земельної власности), в Київській 267.000 десятин (13.2%), в Подільській 133.000 десятин (8.1%).

В тім самім часі дворянська земельна власність помітно зменшується. В 1875 р. дворяни в Волинській губернії мали 91.5% всеї приватної земельної власности, а в 1900 р. вже тільки 76%. В Київській губернії мали вони в 1875 р. 87.4%, в 1900 р. 78.1%. В Подільській губернії мали вони в 1875 р. 98.2%, в 1900 р. 83.8%.

З 15.5% землі, втраченої дворянами Волинської губернії, селяни купили тільки 7.5%, значить, решту (8%) купили міщани і купці. В Київській губернії дворяни продали 9.3%, але селяни купили тут 13.2% всеї приватної земельної власности, значить, крім усеї проданої дворянами землі купили вони ще 3.9% у других станів. В Подільській губернії дворяни втратили 14.4%; з того 8.1% дісталося селянам, а 6.3% купцям і міщанам.

Особливо некорисний був сей період для дворянської земельної власности в сусідній Чернігівській губернії, де дворяни втратили 35%.

За те скількість землі, купленої селянами Полтавської і Чернігівської губ. в двое перевищує таку-ж скількість в Правобічній Україні: в Полтавській губернії селяне набули 25%, в Чернігівській 23.3%. Се пояснюється тим, що земства сих двох губерній вважають найважнішою задачею своєї економічної політики збільшене простору селянської земельної власности, для чого мають капітали, призначені на сю ціль.

В якій скількості людність Південно-Західного Краю обділена землею? Селянський наділ на одну душу мужеського пола вносив в 1880 р. в Волинській губернії 2.6 десятин, в Київській 1.9 дес., в Подільській 1.8 дес. В 1900 р. той сам наділ уже вносив в Волинській губернії 1.7 дес., у Київській і Поді-

льській по 1.2 дес. Така кількість землі не може вистати навіть на задоволення годованого пропростня людности. Се потверджує подана в „Матеріалахъ“ таблиця, яка показує, на скільки менші або більші від норми, означеної на 20 пудів на душу, будуть засоби прокормлення людности при середнім урожаю. Отже з тої таблиці видно, що при середнім урожаю не стає до норми на одну душу людности в Волинській губернії 8.9 пудів, в Київській 5.8%, в Подільській 4.4. Така велика недостача найпотрібніших засобів до життя заставляє людність стреміти перше всего до збільшення земельного фонду в формі набування землі на власність, що відбувається ся звичайно при помочи селянського земельного банку, й при помочи аренди; а далі до шукання заробітків по за своїм хазяйством, починаючи від поденної роботи в богатших односільчан і в околичних економіях і кінчаючи відходом на фабрики і заводи. Коли-ж для сих способів піддержання хазяйства нема відповідних умов, тоді лишається останній і найважчий спосіб: переселене.

Переселене. Переселене являєть ся могучим чинником рівномірного розкладу продукційних сил країни, але разом з тим служить показником справжнього зменшення способів продукції у районі, з якого виходять переселенці. Досвід показав, що не буде великим прибільшенем сказати: звідки йде переселене, там для певної частини людности нема змоги хоч як-будь існувати. Всякий, хто хоч трохи придивлявся до сільського життя, знає, як важко рішити ся селянам на переселене. Особливо сильно зазначається се на Україні. Статистики, які досліджували Полтавську губернію, просто дивували ся, що в місцевостях з великою кількістю безземельних селян, при недостачі місцевих заробітків, вихід на заробітки в менше чи більше далекі місцевості був рідким явищем. Люди воліли вести півголодне життя, перебиваючи ся випадковими і крайне скупими заробітками в богатших односільчан, щоб тільки не кидати рідного села, хоч-би тільки на якийсь час. І саме тоді в порівнянню недалеко, бо в Катеринославській губернії, було багато заводів, куди приходили десятки тисяч великоруських селян і заробляли великі гроші. Маючи на увазі сю характеристичну прикмету Українців, факти переселення треба розглядати як доказ повного упадку здібности до хазяйського життя в переселенців.

Дані про переселене маємо від 1885—1901 рр. Коли в гу-

берніях Полтавській і Чернігівській, менше більше однородних з нашою країною, виказано переселене від 1885 р., в Правобічній Україні воно починаєть ся тільки в 1894 р. Дані, які маємо за той рік, дорікають ся тільки Київської губернії й виказують 8 хат з 46 душами обох полів. В тім самім році Полтавська губернія дала вже коло 4.000 хат з 26.000 переселенців; Чернігівська (в 1895 р.) коло 2.500 хат з 15.000 душ. В 1895 р. до Київської губернії, яка дала вже 58 хат з 313 душами, прилучують ся Подільська губернія, даючи 12 хат з 64 душами. Аж в 1896 р. з'являють ся переселенці з Волинської губернії, від разу в числі 86 хат з 428 душами. З невеликими ваганнями переселене з року на рік зростало. Найбільшу скількість переселенців з Київської губернії дав 1900 рік (588 хат), з Волинської (291 хату) і Подільської (354 хати) 1901 рік. Загальна скількість переселенців у періоді 1894—1901 рр. виносить: з Волинської губернії 1,159 хат з 7,693 душами; з Київської 2,836 хат з 17.442 душами; з Подільської 758 хат з 4,115 душами. Коли порівнати єї цифри з даними з Полтавської і Чернігівської губернії, то побачимо, що переселене з Правобічної України не представляє ще дуже поважної величини. Тільки п'ятилітній період 1896—1900 рр. дав із Полтавської губернії коло 14,000 хат з 89,000 душ, а з Чернігівської 11,000 хат з 23,000 душ. З сього можна вивести, що переселене захоплює в Правобічній Україні в порівнаню не великі групи людности, а більшість заповнює свої хазяйські недостачі иншими способами: збільшенем земельного фонду і посторонніми заробітками.

Аренда. Як ми вже бачили, купно землі селянами на власність зазначило ся доволі скромною цифрою, яка не може заповнити недостачі земельного фонду. Треба прийняти, що недостачу власної землі селяни заповнюють арендою. Одначе в „Матеріалах“ питане про аренду являєть ся на жаль найслабше обробленим. „Матеріали“ дають нам дані тільки за 1901 рік, при чім звістки про місцеві відносини зібрані через волостні правління. Сі дані крайне неповні. Вони не обнімають може й половини випадків аренди землі селянами. Зібрати всі випадки аренди дуже важко навіть при похатних запитанях при земських статистичних дослідах, а тим більше се неможливо для волостних правлінь, де всяка справа, що не належить безпосередно до біжучих справ волости, являєть ся для перетяже-

них працею писарів єгипетською язвою. Мабудь тому й діставалися такі відповіді: „В Н. Н. волости випадків аренди в 1901 р. не було.“ Хто хоч трохи знає хазяйське жите села тому не треба доказувати абсурдності такої „відповіді.“ З даних волостних правлінь і звісток міністерства уділів і міністерства державних маєтків бачимо, що селяни в Волинській губернії арендували 145.200 десятин (що творить 6.4% всеї надільної землі), в Київській 194.100 дес. (10.1%), в Подільській 74.800 дес. (4.3%). З огляду на наш здогад, що сї цифри багато нижше справжньої скількості арендованої землі, ми не можемо оцінити їх значіня для заповнення недостачі земельного фонда у селян. Південно-Західного краю.

Заробітки селян. Заробітки селян в місцевих і поза-місцевих промислах представляють найповнійший і найцікавіший відділ „Матеріалів“, хоч і тут ми не можемо ручити за повну згідність тих цифр з дійсністю. Щоб мати як найповнійший образ заробітків людности, нам доведеться трохи деталізувати уміщені в „Матеріалах“ дані.

Заробіток людности складається з сум, які дістаємо від сільсько-хазяйських робіт на приватній земельній власности і в місцевім не-хліборобськїм промислі. Для нагляднішого пред ставлення елементів, з яких складається заробіток селян, ми будемо держати ся таких самих схем і методів, які прийняті в „Матеріалах.“

„Матеріали“, приймаючи вартість оброблення і збору одной десятини хліба для Волинської губернії 11.7 руб., для Київської 20.5 руб., для Подільської 18.6 руб. і для трав у цілій Правобічній Україні 2.5 руб., — дістають суму заробітку місцевої людности на поміщицьких хазяйствах на рік: у Волинській губернії 8,344.700 руб., що дає на одну душу обох полів 3.16 руб., на одного робітника мужеського полу 13.30 руб., на одну хату 24.20 руб.; в Київській губ. 13,676.000 руб., що дає на одну душу обох полів 4.38 руб., на одного робітника мужеського полу 18.50 руб., на одну хату 34.20 руб.; в Подільській губ. 13,155.500, що дає на одну душу обох полів 4.65 руб., на одного мужчину 19.60 руб., на одну хату 27.50 руб.

Розміщене людности в робочім віці по ріжних формах промислів представляється так: Переважає хліборобський промисл, який у Волинській губернії займає майже половину всіх зайнятих у ріжних промислах робітників; в Київській губ. займає він

36%, в Подільській 44% всего числа їх. Друге місце по кількості робітників займають т. зв. „інші форми“, куди підходять у великій частині ремісники, кустарі і т. д.; тут мають заняті в Волинській губернії 29%, в Київській 24%, в Подільській 34% всіх робітників. Скількість зайнятих в фабричному промислі і вказаних на позамісцевих заробітках майже однакова: по одній десятій загального числа в Волинській і Подільській і по одній п'ятій у Київській губернії.

По величині середнього річного заробітку для одного робітника перше місце займає фабрично-заводський промисел, який дає в Волинській губернії 130 руб., в Київській 209 руб., в Подільській 144 руб. Хліборобський промисел на надільній і приватній земельній власності дає в Волинській губернії 83 руб., в Київській 135 руб., в Подільській 123 руб. Нужденний заробіток дають позамісцеві й „інші“ промисли: перші 49 руб., другі 43—47 руб. в цілій Правобічній Україні.

Загальна сума заробітку по обчисленням „Матеріалів“ вносила в 1900 р.: в Волинській губернії 14,833 руб., що дає на одну душу обох полів 6 руб., на одного робітника обох полів 11 руб., на одну хату 43 руб.; в Київській губ. 31,426.000 руб., що дає на одну душу обох полів 10 руб., на одного робітника обох полів 20 руб., на одну хату 77 руб.; в Подільській губ. 21,991.000 руб., що дає на одну душу обох полів 8 руб., на одного робітника обох полів 15 руб., на одну хату 46 руб.

Коли порівнюємо загальне число робітників з числом, потрібним для всіх форм промислу в Південно-Західній краї, то побачимо ось що: загальне число робітників в Волинській губернії вносить 1,337.900; число, потрібне для всіх форм промислу, 332.100; остаєть ся без роботи 1,015.800 себто 76%. Загальне число робітників в Київській губ. 1,576.800; число, потрібне для всіх форм промислу 375.900; зістаєть ся без роботи 1,200.900 себто 76%. Загальне число робітників в Подільській губ. 1,434.800; число, потрібне для всіх форм промислу, 361.800; зістаєть ся без роботи 1,073.000 себто 75%.

І так шукаючи в офіціальних „Матеріалах“ за елементами, які повинні би бути компензатою за недостачі економічного життя країни, ми дійшли до безпросвітних результатів: більше як три чвертини здатних до праці людей позбавлені права на працю, і людність країни, продукуючи тільки четвертину того, що могла би, мусить і свої житеві потреби зменшити в четверо.

БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН.

МАРІ.

РОМАН.

VI.

Д о м а.

Несподівано випало зовсім инакше.

Прибувши до дому, бачила в старих і молодих найщирішу радість з приводу свого приїзду. Та радість съвітла ся на всіх лицах. Так само по дорозі на торговицю. Всі тішили ся, всі її витали. Коли вона про інших не згадала, то ті інші думали про неї. Зі свого дому на торговиці хотіла пізнійше в день поїхати побережним кораблем до Крогскогена, але тимчасом відвідали їх свояки. Хотіли їй тільки сказати, як тішать ся, що бачать її дома. При тім оповідали також, яке вражінє зробив тут еспанський портрет Мері. Найперше тут, потім у столиці, а тепер в подорожі по краю з іншими образами. В газеті стоїть, — але вона певне читала, що писали про се газети? — Ні, газет вона зовсім не бачила, тільки деколи ту, що виходила там, де вони задержували ся. „То ти не читаєш ніяких газет з вітчизни?“ — „Чому, коли батько, мені покаже“ — „То ані батько ані пані Дооз не розповідали їй про се?“ — „Ні“. — „Ото раз! Але-ж її слава ходить по цілій Норвегії. Се вже її третій портрет. А може й четвертий. І найгарнійший. Тут в ілюстрованих газетах видрукували його. В англійській артистичній газеті „Studio“ також. То вона про все те нічого не знає? — „Ні“. Вся молодіж місточка страх як гордила ся нею. Тому ждали зі своїм сьвятом весни, аж вона приїде. „Хотять зробити тобі парад“. — „Мені?“ — „Так, мають їхати до Marienlust. Один корабель звідси й один із сусіднього міста. Там стрітимо ся. Ерген Тііс аранжував усе з Парижа“. — „Ерген Тііс?“ — „Так. Чи він нічого не говорив тобі?“ — „Ні“.

Ледви була знов сама, як пішла просто до батька, який був як-раз зайнятий розпаковуванем привезених творів штуки, які хотів тут виставити.

„Тату, то ти дав мої образи на виставу?“

Він засьміяв ся й відповів зовсім невинно: „Так, дорога дитино. І се принесло багатьом ясну радість. Зрештою мене просили. Кожний раз просили“. Говорив се так натурально. А що не сказав їй про се нічого і також наказав пані Дооз, а певне й Єргенови Тіісови, се видало ся їй таким милим. Зробила те, що зрештою робила дуже рідко: підійшла до нього й поцілувала.

Отже про се так пильно радили й шептали батько, пані Дооз і Єрген Тііс! Тому не допускали до неї газет з вітчизни. Все було умовлене, навіть пропозиція їхати тепер до дому. Се зробило для неї Єргена майже любим.

Коли їхали до Крогскогена, на мості в пристані стояла знов купа молодіжи. Кликали: „До побаченя в неділю!“

Краєвид, попри який переїздили, видав ся їй чудовим. Пів години до Крогскогена було неначе привітом, і потім знов і знов привіт, яким обмінювала ся з добрими старими знайомими. Дорога здовж побережа, колись лише в части збудована, була тепер готова. Було аж сьмішно, як вона вила ся гадюкою кругом узгір'я і врзувала ся в скелі. Через Крогскоген вела дорога як давніше від одного шматка землі на рівнині до другого, попри міст у пристані, понизше каплиці і кладовища.

Ні, тай гарно-ж положений Крогскоген! Вона все думала тільки про те, який він самітний; але який він привабливий, про се зовсім забула. Той тихий, ясний залив і багато морських птахів. Шум, де вливалася ріка, і довга похилість між узгір'ями, і самі узгір'я, одіті зеленю. Але чи дерева коло дому не були висші? Як се гарно, ось дім, довгий і білий, з чорними вікнами і на чорнім підмурованю. З одного комина йшов густий дим, неначе кружляв високо в повітрі веселим привітом. Мері вискочила поперед інших на беріг і почала швидко бігти. Маленьке дівча, може осьми, десяти літ надбігло їй на зустріч, але побачивши Мері стало, повернуло й почало тікати з усіх сил. Але на сходах Мері догонила його. „Тепер маю тебе“. Обернула малу лицем до себе. „Хто ж ти така?“ Була се істота з волосем як лен, що сьміяла ся, але не відповідала ні звуком. На сходах стояла жіноча прислуга дому, яка сказала, що мала називається Нанна і служить для посилок. „То ти будеш моєю малою дівчиною“, сказала Мері і взяла її з собою по сходах на гору. Витала ся з кожною дівчиною з окрема, але чула, що вони були

розчаровані, коли так зараз бігла далі, не поговоривши з ними. А вона рвала ся, щоб покласти ногу на глибокі коври, почути кругом себе дивне сьвітло передпокою, побачити знов кругом себе всі ті дороги шафи, всі ті образи й рідкості з голяндського часу. Але ще більше рвала ся до своєї кімнати. Та беззвучність на сходах і далі здовж довгого, трохи темного корідора ще ніколи не перешептувала ся так з нею, як нині. Щось м'яжке, напів сховане, глибоко довірливе, зовсім близьке. Воно все ще шопотіло, коли вона стояла коло дверей своєї кімнатки, воно просто держало її, так що минула ціла хвилина, заки вона отворила.

О, кімната купала ся в повнім соняшнім сьвітлі, що лило ся крізь вікно з подовжного боку, яке виходило до бічних будинків і до узгіря. Блідійше сьвітло падало просто з другого вікна, яке виходило на сад і залив. Через пні дерев просьвічувала вода. Далі видко було острови і море, тепер ясно-сіре. А з узгіря, яке пишало ся в найгарнійшій красі цьвіту і листя, плили до кімнати весняні пахощі. Сама ж кімната у своїй білій чистоті була неначе лоно для всіх тих пахощів. Тут усе уклало ся з почестю кругом ліжка, що стояло на середині кімнати. Було се більше, як ліжко для принцеси, се була сама принцеса. Все инше йшло йому на зустріч і кланяло ся перед ним.

Прогулька до Marienlust удала ся з кожного погляду. Але того дня почав ся розлад між Мері й Єргеном.

Се було так. Коли Єрген Тііс прибув на поклад, мав із собою високу, сильно збудовану даму, якої теплі очи, маленький ніс і на перед висунена борода викликали на лиці Мері легкий румянець, який вона старала ся укрити тим, що встала й запитала: „Чи ви не сестра капітана інженерії Франца Рее?“ — „Так“, відповів Єрген Тііс, „для певности взяли ми також лікаря“. — Мері: „Дуже мене се тішить, ваш брат очевидно розказував мені про вас. Він так високо цїнить вас“. — „Ми всі так само“, — запевнив Єрген Тііс і відійшов.

Панна Рее сама ще нічого не сказала, але її допитливі очи впили ся в Мері з подивом. Тепер сіла коло неї. „Лишите ся тут довго?“

„Не знаю. Мабуть зовсім перестанемо подорожувати, батько занадто слабкий“. Розумні очи панни Рее, здавало ся, записували. Довго не говорила нічого. А Мері думала собі: „Як се тактовно, що вона не починає говорити про свого брата“.

Цілу дорогу держали ся обі разом. Також стояли разом, коли опісля подали десерт під голим небом і говорили промови. Єргенови Тісови вдарив у голову успіх, який мало його сьвято. Всі люди підходили до нього і стукали ся з ним. Він став сентиментальним і виголосив промову. Про ідеал, вічний ідеал. Добре чоловікови, який може побачити його в своїй молодости. Він носить його в своїх грудях як провідний, негасимий світильник на стежці житя. Випив аж до дна і кинув свою чарку на землю, блідий, зворушений.

Ся страшна поважність зустріла веселе товариство так неждано, що всі почали сьміяти ся.

Панна Рее сказала до Мері: „Ви частійше стрічали ся з ляйтнантом Тісом?“

„Так, дві останні зими“, кинула Мері злегка; при тім іла морожене. Коло них стояла молода дівчина. „Се дивна річ у Єргена Тіса“, сказала, „з нами він усе такий делікатний, але з вояками має бути такий прикрий“. Мері здивована звернула ся до неї. „Як се?“

„Так, кажуть, що він їх мучить. Такий страшно строгий і при тім такий страшний егоїст. І накладає кари за ніщо і знов за ніщо“. Мері поглянула на панну Рее дуже великими очима. „Так, се правда“, кинула та легко; іла також морожене.

Коли пізнійше у вечері скінчив ся танець і цілий похід рушив знов до корабля, Мері на рамени Єргена, сказала вона до нього: „Чи се правда, що вояки, над якими маєте коенду, так жалують ся на вас?“

„Може бути, пані“. Сьміяв ся.

„З чого ж тут сьміяти ся?“

„Ну, а плакати також нема чого“. Був такий сердечно веселий, що найрадше взяв би її в рамена й дотанцював з нею до моста в пристани. Але Мері не дала ся. „Мені було прикро се чути“. Тепер завважив, що вона бере се поважно. „Я вам скажу, панно Мері, Норвежці, загалом беручи, не мають ніякого понятя про послух та дисципліну. І се мусимо як-раз впоіти в них в тім короткім часі, коли маємо їх під нашою коендою“.

„Як се впоіти?“

„Ну, очевидно, в дрібницях“.

„Мучити їх дрібницями?“

„Так власне“.

„Річами, яких потреби вони не розуміють?“

„Так, очевидно. Драби мусять відучити ся думати; мусять слухати. І що роблять, повинні робити коректно. Зовсім коректно“.

Мері не відповіла. Як-раз проходила попри них инша пара, і до неї заговорила Мері. При ній і лишила ся, доки не дійшла до моста в пристани.

На кораблі побачила, що Єрген Тііс розстроений. При висіданю також не було його на мості. Неначе змовивши ся, ціле товариство відпровадило її аж до дому на торговиці. Тут співали і кричали доти, аж вона знов вийшла й обсипала їх цв'їтами, всіми цв'їтами, які принесла з собою і скільки ще де могла знайти. А коли відійшли, шукала Єргена Тііса. Його не було при тім.

Се було їй прикро. Зле відплатила ся йому за один з найгарнійших днів у своїм житю. Всі люди були такі дуже делікатні з нею.

Почали ся товариські сходини, менші й більші, але Єрген Тііс зник. Найперше був якийсь час дома у батьків, а опісля в Хрїстіянїї. Мері ніколи не думала багато про Єргена Тііса, але тепер, коли він був далеко, мусіла думати, яка велика була його участь в тій її повній щастя стрічі з її ровесниками. Дивна мова про „вірність ідеалови“, яку він виголосив!.. Коли говорив, вона тільки думала: „Боже, який сентиментальний той Єрген Тііс!“ А тепер думала: може се було вимірене на мене? Привикла до таких побільшень і не робила собі з Єргена Тііса зовсім нічого. Але коли думала про те, як бурливо він був закоханий від їх першої стрічі і весь час зістав ся однаковий, де й коли вони не стрічали ся б, то се все таки значило щось більше. Жадні, ссучі очи ставали через те майже зворушливими. Що не міг перенести сього, щоб бути з нею, коли вона щось найменше мала против нього, се-ж також показувало, яка глибока була його любов. Що нічого не говорив, тільки просто держав ся з далека, се подобало ся їй.

Аж одного дня прийшла до неї пані Мілле Фальке, гарна, приємна жінка хорого на груди надучителя. Дістала лист від Єргена Тііса. Одно товариство в Хрїстіянїї задумало їзду до Нордкапу. Місця були вже замовлені перед двома місяцями, аж тут виринули перешкоди. Єргена Тііса просили взяти білети і зібрати десять осіб, які спільно відбули би чудову подорож до Нордкапу. В малих містах — думали вони — живуть люди в більшій приятні, там певне лекше зібрати таке товариство. Єрген Тііс

заявив готовість, коли Мері Крог також на се пристане; він знав, що тоді легко зібрати решту.

Пані Мілле Фальке поясняла Мері той плян з підхлібною теплотою кіточки, якій мало хто міг оперти ся. Мері очевидно не мала найменшої охоти сидіти серед літньої спеки на покладі пароходу і попрощати ся на якийсь час з усім гарним, що тут було; се-ж було занадто приємне. Але не хотіла б Єргена Тііса ще раз засмутити. Говорила з батьком, з панею Дооз, вислухала ще раз паню Мілле Фальке і згодила ся.

В першій половині липня зібрало ся товариство в ночі на поклад бережного корабля, який мав їх завезти до Бергена. Звідси починала ся дорога. Було їх шість дам і чотири муштини. Одна дама була се достойна директорка городської школи, мати одного з чотирох муштин і вчителька трьох дам. Вона була моральною точкою опори в цілій справі. Крім того було тут ще одно молоде подружжє, яке дразнено цілу дорогу. Але се стоїло заходу, бо обое були добрі на язик і радо від'їдали ся. Молодий купець залицявся до двох дам, — так казали, не знаючи, котру з них любить більше. І при рішеню того важкого питання помагало йому ціле товариство, головно ж самі обі інтересовані. Молодого фільольога зараз першої ночі на бережнім кораблі охрестили „опущеним“. З виїмком старої дами ціла банда робила страшний крик і ніхто не зажмуривав ока. Сам фільольог не вмів ані танцювати ані співати, а на залицяню вже зовсім не розумів ся. Що більше, навіть не міг дозволити, щоб до нього залицяли ся, бо тоді ставав заклопотаний. Наслідок того був такий, що всі, навіть Мері, залицяли ся до „опущеного“, щоб напасти очи його нещастем. Ініціатором усіх тих жартів був Єрген Тііс; його найбільшю пристрастю було дразненє. Його дотепність у тім напрямі не все можна було назвати свобідною від злоби.

Його самого з початку не зачіпали. Але чим далі набирав супроти нього відваги навіть „опущений“. Всі жартували над його апетитом, його жадобою власти, а передовсім над його підданчою ролею слуги супротив Мері. Мері мала чутке око Крогів для всякої надмірности і тому сьміяла ся також, навіть коли мова йшла про підданчість супротив неї. А він не робив собі з того нічого ні крихітки. Ів з таким самим апетитом, був такий самий педантичний в ролі провідника тай остав незмінно винахідним, кожної хвилі готовим до услуг помічником Мері.

Корабель був повний пасажирів, між ними багато чужинців, але веселе товариство Ергена Тіса було центром. Природа так безнастанно викликала подив пасажирів, що вони не дуже стикали ся з собою. Неначе хтось голосив щось могутнє. Одно чудо наступало по другім. До того ще ті довгі дні! Що дня ночі коротші, а в кінці зовсім їх не стало. Посували ся далі, в повнім світлі, і се опянювало всіх. Вже зовсім не втомляли ся. Пили, танцювали, в кінці всі були настроєні на той самий тон. Пропонували пляни, які зрештою видали ся б були неможливими, але тут були на місці серед дикого краєвиду, серед опянення світлом. Коли одного дня сильний вітер звів Мері капелюх з голови, два мушини скочили за ним з покладу. Одним із них був очевидно Ерген Тіс. Настрій умів був багато висший понад буденність. Коли хто втомляв ся, то спав дні й ночі, але найбільша часть видержувала; в кождім разі доти, доки плили наперед. Між ними також Мері. Ерген Тіс своєю пошаною до неї довів до того, що всі люди поводили ся з нею менше-більше так, як і він. І нічого не стало ся, що могло би се змінити, дякуючи головно її власній викінченій формі разом з усею її чуткою обережністю.

Коли сходили з покладу і знов пересідали на побережний корабель, вона просила Ергена з вдячним серцем, чи не поїхав би ще з нею до Крогскогена. „Я не можу так нагло скінчити“, сказала вона.

І там лишив ся кілька днів. Все видало ся йому приваблим і гарним. Його артистичний смак входив більше в малі річи, одушевляв ся етнольогічними дрібницями, а сього було тут досить. Кімнати з обстановою сходили ся як-раз з його власним смаком. Довірив себе пані Дооз, з якою все свобідно говорив про печінку; говорив, що тиша й любовіть настроює його еротично. Годинами фантазував на фортепяні і не міг покинути. І все в тім самім напрямі.

До Мері обертав ся з тою самою пошаною, чи були з собою в чотири очі чи разом з иншими. Відколи його знала, ніколи не сказав ані одного слова, яке можна-б було назвати вступом до осьвідчення, ані навіть вступом до вступу. Також се подобало ся їй.

Ходили разом по лісах і полях, плавали в човні відвідувати свояків. Він дістав ключ до її купальної будки, де купав ся, заки ще инші повставали, а після їх прогулок також часто в-друге.

Сама Мері стала приступнійша. Раз сказав їй щось про се, „Так“, відповіла, тут молодіж живе більше неначе в родиннім крузі, вона зовсім инакша, свобіднійша, сьвіжійша; се мене заразило.

Одного ранку йому треба було до міста і Мері товаришила йому. Мали відвідати дядька Клявса, його прибраного батька, якого вона ще не бачила, від коли вернула до дому.

Дядько Клявс сидів глибоко в хмарі диму, як павук за своєю сивою тканю. Побачивши Мері, скочив, засоромив ся і повів її в гостинну кімнату. Єрген приготував Мері, що дядько ледви буде в добрім настрою, він знов мав страти. І справді, ледви сіли в пустій, шабльоновій гостинній як він уже почав нарікати на злі часи. По свому звичаю згорбив ся і розложив ноги, щоб сперти лікті на колінах і сплести довгі пальці. „Так, так, можете сьміяти ся; коли не маєте иншої роботи крім забави“... Опісля-ж не мов хотів направити попередні слова, сказав: „В моім житю не бачив я ще такої гарної пари“.

Єрген сьміяв ся, але почервонів по самі вуха. Мері сиділа непорушно; се її зовсім не досягло.

Єрген відвів її до дому Крогів на торговиці, що стояв зараз близько. По дорозі не промовив ані слова і швидко попрощав ся. Пізнійше прислав їй сказати, що мусить лишити ся тут до вечера; потім приїде велосипедом до Крогскогена. Се було против умови, але вона поїхала до дому.

На кораблі снувала далі ту думку: вона і Єрген пара? Ні, се-ж іще ніколи не приходило їй у голову. Він був гарний, елгантний хлопець, скінчений кавалер, справжній артист у грі на фортепяні. Про його ясный розум, ніжне почуте була тільки одна думка. Навіть те, що їй перше видало ся неприємним, жадоба вживаня, яка могла нагло виринати в його погляді й надавати йому той ссучий вигляд, що від нього вона відвертала ся з жахом, — чи не була се підстава, з якої виростало все инше, його смак для викінченого в штуці, в дисципліні, в мові. Але все таки лишало ся щось невияснене. Що саме, було їй байдуже. І з тим кинула всі ті міркуваня. Що се її обходить?

На кораблі зустріла одну селянку, яка молодю дівчиною служила в домі її батька. Сіла собі коло неї. Та втішила ся. „Ах, якжеж живеть ся вашому батькови? Так, так, чоловік старість ся. Але я кажу: скільки людей я знала, а милійшого від вашого батька ніде не стрічала. Він був і остане найліпшим“.

Се прийшло так несподівано і було так тепло сказане, що Мері вся була зворушена. Жінка почала їй оповідати одну історію за другою про доброту і приязність її батька. Оповідала доти, аж приїхали до дому. Зразу Мері була в такім настрою, як коли-б уже давно не дізнавала такого щастя. Але потім стало їй сумно; чи майже не забула, як безмежно його любить? Чи не відвикла зовсім показувати ту любов? Чому займало її лише стільки інших річий, а не він, найліпший, найлюбійший і найгарнійший зі всіх?

Спішила до дому. Хоч був такий хорий, в останніх часах ледви бувала в нього.

Підійшовши ближше побачила велосіпед Єргена припертий до стіни і почула його гру. Але перейшла швидко, прямуючи до свого батька, що сидів у своїм кабінеті і писав. Обняла його й поцілувала, поглянула в його добрі очі і ще раз поцілувала. При своїм почуттю для коміки мусіла сьміяти ся з його здивованя. „Так, так, поглянь на мене, я роблю се занадто рідко, таточку. Але все таки я тебе так безмежно люблю“. Знов поцілувала його. „Моя дорога, стара панно!“ сказав і сьміяв ся серед її пестощів. Був щасливий, вона се добре бачила. Поволи виринала в його очах та дивна ясність, що хто її раз бачив, ніколи не міг забути. Вона думала собі: „Від нині робити-му се що дня, що дня“.

Єрген і вона умовили ся зробити прогульку велосіпедом в околицю. Другого дня були вже в дорозі. Дядько, якого відвідали, шеф одної спілки, так ними втішив ся, що мусіли остати два-три дні. Спрошено молодіж із сусідства, зроблено прогульку на Альм, знов щось зовсім нове для Мері. „Знаю всі краї, тільки свою вітчину ні.“ На другий рік відбуде подорож по Норвегії; до сього, думає, не треба ніякого товариства. З такими виглядами дорога до дому була королівська.

Як раз коли Єрген і вона поспирали колеса до сходів, з дверей вибігла мала Нанна, скачучи долі сходами. Вона плакала і з зворушення не бачила їх; бігла в противний бік. Коли Мері закликала: „Що стало ся?“, вона стала і крикнула налякана: „Ах, ідіть, ідіть швидше, я маю прикликати поміч“. І так само швидко скочила до гори, щоб повідомити, що прийшла панна. За нею Єрген, далі Мері через передпокій, горі сходами, через сїни і в останні двері на право. Тут лежав на землі

Андерс Крог, а перед ним на колінах пані Дооз, хлипаючи голосно. Він мав апоплексію. Єрген узяв його, заніс на ліжку й уклав як слід. Мері кинула ся знов на діл, до телефону, щоб закликати лікаря.

Лікаря не було дома і вона шукала його від дому до дому. А разом з тим кричала в ній розпука, що не була при нім, коли се стало ся. Сама обіцяла собі бути для нього що дня ніжною, а таки поїхала від нього. Так, адже ще нині тішила ся, що зможе на друге літо поїздити по краю без нього. Щож се стало ся з нею? Чи щось у неї не в порядку?

Знайшовши лікаря побігла знов до батька. Тим часом його роздягли, і Єрген відійшов. А в головах сиділа пані Дооз, з листом у руках, безмежно нещаслива. Побачивши Мері подала їй лист, не відвертаючи очей від хорого.

Лист був від одного чоловіка з Америки, якого Мері не знала, і доносив, що брат Ганс стратив свій і свого брата маєток. Він сам став слабоумним, що зрештою мусіло з ним стати ся вже давнійше.

Мері знала, що се не було в родині Крогів ніщо незвичайне, що старі люди ставали слабоумними. Але налякала ся що до свого батька, який же не вів контролі. І се був поважний симптом.

Батько мусів іти з тим листом до пані Дооз, коли спіткала його апоплексія. Двері були отворені і він лежав зараз коло них.

Мері прочитала лист два рази і звернула ся до пані Дооз, яка все ще сиділа й плакала. „Так, так, тітко Ево, мусимо се перенести“.

„Перенести? Перенести? Як ти розумієш се? Справу з грішми? Нікчемні гроші! Але твій батько, чудовий чоловік, мій найліпший приятель.“ Дивила ся безнастанно в його зачинені очі і плакала без кінця, обсипуючи його найпестотливішими іменами, найвисшими похвалами, все по англійськи; падали слова в чужій мові, неначе відгуки далекого часу. Мері стояла перед ліжком на колінах і збирала в собі всі ті слова. Вони походили з кожного дня спільного жити обоїх старих, з його недостачами, з його подякою — відблиск усього, чого вона тут зазнала, милих слів, добрих поглядів, дарунків і доброти. Все те виходило таке богате, таке тепле, з радісною силою доброї совісти, бож і пані Дооз старала ся бути для нього всім, на скільки ставало

в неї сил. Такі золоті слова сипали ся на голову Мері, а одначе робили її такою бідною. Бо вона сама була для нього чимсь таким малим. О, як вона жалувала сього, яка розпука брала її!

Як-раз коли вона вставала, на коридорі показав ся Єрген Тііс. Схилила ся за листом і хотіла показати його Єргенови, але пані Дооз, яка також побачила його, попросила його відвести її до її кімнати; вона мусить також покласти ся до ліжка. „Бог знає, коли знов устану. Коли з ним кінець, то зі мною також“.

Єрген підбіг, поміг важкій масі підняти ся зі стільця і вивів її поволи з кімнати. Задзвонив на дівчину, яка допомогла їй покласти ся до ліжка, а сам вернув до Мері. Вона все ще стояла без руху, з листом у руці, який тепер подала йому.

Прочитав уважно й поблід. Хвильку стояв неначе погас. Мері підійшла кілька кроків ближше, але він не завважив. „Отсе причина удару,“ сказала. „Очевидно“, вишептав не дивлячи ся на неї. Незабаром вийшов з кімнати.

Мері остала ся сама з батьком. Його миле, ніжне лице кликало її, вона знов кинула ся перед ним на коліна і заплакала. Для нього, кого найбільше любила, була чимсь найменшим. Чи не тому, що він сам ніколи не думав про себе?

Не відійшла від нього, доки не прийшов лікар з сестрою милосердя. Тоді пішла до пані Дооз. Та була в розпуці й дуже хора, Мері хотіла її потішити, але вона нагло перервала їй. „Мені було занадто добре, я була занадто певна, тепер приходить гроза життя“. Мері злякала ся сих слів, вони вже весь час звеніли їй у серці.

„Стратиш нас обоїх, бідна дитино. І маєток також“. Мері заболіло те, що вона говорить про гроші. Пані Дооз завважила се і сказала: „Ти не розуміла мене, бідна дитино. Се не твоя вина, тільки наша. Ми давали тобі за багато волі. Але ти була також занадто зла, коли ми сього не робили“.

Мері поглянула на неї налякана. „Я зла?“

„Я часто говорила се твоему батькови“, казала пані Дооз, „але він був такий добрий, що все вигоняв мені се з голови“.

Війшов Єрген з лікарем. „Коли що одна річ станеть ся, може минути ся, панно“. Чи він спаралізований? запитала пані Дооз. Лікар обминув се питанє, тільки сказав: „Тепер передовсім треба спокою“. Після сього рішення стало дуже тихо. Було тільки чути легке хлипанє Мері.

„Але ви, панно, не маєте сидіти при хорім. Ліпше дві сестри милосердя“. Мері не відповідала. Пані Дооз почала знов плакати. „Так, так, тепер не піде туди“.

Лікар пішов, Єрген Тіс відпровадив його. Вернувши запитав тихо: „Маю також від'їхати? Чи може можу вам ще що помогти?“ „Ах, ні, ні, не кидайте нас“, плакала пані Дооз. Єрген поглянув на Мері, але вона нічого не сказала, навіть не поглянула. Плакала тихо.

„Знаєте, панно Мері“, сказав Єрген Тіс з пошаною, „що я нікому в сьвітї не раднійший служити“.

„Ах, так, се ми знаємо, знаємо“, хлипала пані Дооз.

Мері підняла голову, але при словах пані Дооз замовкла.

Коли Мері трохи пізнійше вертала від пані Дооз, як-раз тоді Єрген отворив двері від своєї кімнати, що була против кімнати Мері. Став в отворених дверях, так що за ним можна було бачити запакований куфер. Вона стала. „Ідете?“ „Так“, відповів він. „Тепер тут буде тихо“. Ждав, чи ще що не скаже, але не казала нічого. „Зачинають ся лови і я хотїв просити вашого батька, чи можна полювати в його лісах“. „Коли вам вистане мій дозвіл, то ніщо не стоїть на перешкодї“. „Дуже дякую вам, пані, в такім разі можу деколи й сюди заглянути?“ Вклонив ся глибоко і вхопив її за руку.

Опісля пішов до пані Дооз попрощати ся, але сидїв там найбільше десять мінут. Вийшов як-раз тоді, коли Мері йшла до батька.

Коли стояла похилена над ним, він почав рушати ся й отворив очи. Вона стала перед ним на колїна. „Тато“. Неначе надумував ся і хотїв промовити, але не міг. Вона сказала швидко: „Ми знаємо все, таточку, але не роби собі з того нічого, нам і так буде зовсім добре“. Його очи показували, що розуміє, що вона сказала, хоч тільки поволи. Хотїв підняти руку, але побачив, що не може. Поглянув на себе з болючим здивованем, а вона припала на колїна перед його ліжком, поцілувала його й заплакала.

Але його стан поправляв ся неймовірно швидко. Чи се присутність Мері й її невтомні заходи так помогали йому? Сестра милосердя гворила, що так.

Прийшов час, коли вона була невтомна в заходах для обох хорих і разом з тим познайомила ся з хазяйством і веденєм до-

му. Взяла на себе ведене книг і головний надзір. Почувала себе при тім добре, бо мала нахил до порядку й хазяйнованя. Пані Дооз була зовсім здивована.

Не показувала ніякої жури про будучність, ніякої туги за житем, яке покинула. Людям, які хотіли її жалувати, казала, що се вправді важко бачити двоє дорогих людей хорими, але зрештою їй так добре, що не може собі бажати ліпше.

Одного незвичайно горячого дня в серпні мала від самого ранку багато роботи. Тепер горіла, щоб кинути ся в море, як тільки буде час. Між п'ятою й шостою побігли обоє на беріг, мала Нанна й вона. Найперше були обі в купальній будці. Була се найвисша радість для малої, чесати гарне волосе Мері; нині мала його розпустити. Опісля вискочила на горб, на великий камінь, щоб звідти поглянути на всі боки. Мері не хотіла нічого надівати, тільки до схочу виніжити ся й напливати ся в хвилях до волі. Поплила до острова. Звідти могла сама оглянути в'їзд і дорогу з обох сторін. Все тихо, ніякої небезпеки. Отже знов назад.

Хвилі пестили її й несли, сонце грало ся на раменах. Земля перед нею стелила ся сита осіню, з буйним сіном. Морські птахи гойдали ся в заливі, інші кричали до неї. „І мені мало-б бути лячно перед самотою?“

Допливши до берега ще не хотіла виходити; лягла горілиць і спочивала, опісля кілька рухів і знов спочивала. Беріг так запрошував, лягла під саме проміне сонця. Голова на половину на камени, волосе плаває. О, та розкіш! Але щось кликало її поглянути в гору. Ні, до сього не мала охоти. Але мусіла раз поглянути туди, де сиділа мала. Ах, що там, чого думати про те? Адже Нанна стоїть на сторожі. Але се мало стільки впливу, що її розкіш минула; тож скінчила. Коли встала, щоб підійти до сходів купальної будки, побачила за великим каменем — Єргена Тіса в ловецькیم костюмі зі стрільбою на плечах. Мала дівчина стояла просто на камени, без руху, і дивила ся на нього неначе прикована.

Горячі хвилі крови прошибли Мері, — обурене й відраза. Чи в нього нема почутя сорому? Або чи втратив розум? Удала, що нічого не бачить, кинула ся наперед знов у море й поплила до сходів, вхопила ся спокійно за ступні і зникла.

Але її віддих хвилював, була така горяча, що забула осушити ся й забула одіти ся. Що раз більше запалювала ся горя-

чим гнівом і в кінці кипіло в ній від жадоби пімсти і скажености. Галянтний Єрген Тііс відважився обидити її, як ще ніхто в житю її не обидив.

Доти біла ся з тим нечуваним і нечесним нападом, аж залетіла серед образи, які завели її далеко. Стояла знов перед сильним тілом атлета, і знов Аліса гляділа на неї оком знавця. Дрожала, аж нагло почула в горі крик дитини. В своїм роздрозненю була близька того, щоб також закричати. Що там могло бути? На боки не виходило ніяке вікно. Через двері не хотіла виглядати, бо не мала на собі нічого. Так швидко ще ніколи в житю не одягала ся, але як-раз тому не йшло се як слід і тягло ся добру хвилю. Не хотіла напів одягнена показати ся перед Тіісом. Коли-ж була вже на стільки одягнена, що могла думати про отворене дверий, почула стук кроків малої Нанни на містку купальної будки. Мері сіпнула дверми, а мала влетіла і кинула ся на її лоно. Тут сховала голову і плакала й кликала, що не могла промовити ані слова.

Мері заспокоювала її, особливо обіцянкою, що розчесе її волосе. Тоді мала почала оповідати, як пан ляйтнант нагло став за каменем, заки могла се завважити. Сиділа і співала і не чула його приходу. А опісля він їй загрозив. О, і їй стало так лячно, бо він виглядав так погано, о, так погано! А як тільки побачив, що Мері зникла в будці, зараз пустив ся сюди, до будки.

„Єрген Тііс?“

„Тоді я почала кричати з усеї сили. Він став. Потім обернув ся й хотів кинути ся на мене. Я з каменя і в ліс“. Не могла далі оповідати, тільки сховала голову на лоні Мері і плакала.

Історія ставала щораз божевільнійша. Її розум ледви міг се обняти. Але поволи приходила до пізнання, що він мусить бути зовсім инакший, як вона думала. Що носить у собі пристрасть, як небесна буря. Що має відвагу на насильну безоглядність. Коли-б був прийшов. —

Горда й сильна, якою почувала себе, — воно молга б тільки прогнати його на віки, ніщо инше.

Вертаючи до дому казала Нанні йти наперед, з тої простої причини, що сама не мала сили поставити одну ногу поперед другої, так опанували її думки. Як міг такий чоловік звичайно так панувати над собою, носячи в собі таке могутне пожадане? Довго, довго мусів збирати ся пальний матеріял, бо инакше не

був би він уляг такому нечуваному нападови на себе самого й на неї.

Отже всі ті роки з'їдала його жадоба. Його поклони, його пошана, його вічні заходи, все те було тільки димом з підземного кратеру. А одного гарного дня викинув він горюче каміне й розжарений попіл.

Отже Єрген Тііс був небезпечний? Меншим він через те не став, навпаки, виріс. Той примус, який він накладав на себе за для неї, заслугував похвали. А що одного дня покуса отворила двері бунтівничим силам, які він держав під замком, — чи за те мала гнівати ся на нього?

(Далі буде).

З П. Я.

Про сонечко ясне, про місяченька ріг,
 Про хвилі голубі і я б співати міг.
 І в мене б, як і в вас, на те слова знайшлись,
 Дешеві, як і вам, й мені б вінки плелись...
 Але побачив я в сльозах край рідний свій,
 В зневазі ідеал, розбитих тьму надій...
 І серце стиснув біль. Рида душа моя...
 Тому то так, як ви, і не співаю я.

Сю ніч мені снилось — в далекім краю
 Заплакану бачив я неньку свою.
 „Чи я тебе, синочку любий, джду ся,
 Чи то ж неутішна й в труну положу ся?
 Ось глянь лиш на мене, мій синочку милий,
 Від горя дочасно я вся посивіла.
 І в день і у пізню нічную годину
 Страждання твої мені видять ся, сину...
 Вчуваєть ся мова твоя і хода...
 Та вже і надіятись мабуть шкода!“...
 „Голубонько нене, коли б моя сила,
 Все в сьвіті віддав би, щоб ти не тужила.
 Якби життя три намись одного мав,
 Тебе щоб потішити, всі б я віддав...
 Свою ж живу душу не можу продати!
 Сама мене сином не схочеш ти звати“...
 І бризнули сльози у неньки з очей
 І вирвав ся стогін тяжкий із грудей...

Переклала *Маруся Полтавка*.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

„О любви къ отечеству и народной гордости“^{*)}.

І так навіть про попередні століття, кінчаючи вісімнадцятим, ніяк не можна сказати, ніби то вони не дали нічого українському народови дивлячи ся з національного становища, з погляду сформовання українського народу як нації, його національного відокремлення й усвідомлення. Щож казати за вік девятнадцятий, вік українського національного відродження? Треба хіба повного незнання українського національного розвою, аби дійти до гадки, що українство ще й тепер становить *tabula rasa*, чистий незаписаний аркуш паперу, на якому можна свобідно робити „спробу пера і чорнила — що в йому за сила“. Треба хіба рахувати на повну неосвідомленість публіки, щоб представляти їй, мовби попередні віки, попередні покоління нічого не зробили, не заложили підстав українському національному життю, не доробили ся ніякого національного інвентаря й випустили український народ в дезобіле, в костюмі Адама в широкий сьвіт сучасного культурного життя. Треба замкнути очі й обернути ся спиною до всеї культурної еволюції українського громадянства, його передових, поступових представників, щоб з міною билинного багатиря метикувати — куди його йти, котру дорогу вибрати?

Уже при кінці першої четвертини XIX в., під впливом західно-європейських ідей романтичного націоналізма, підтримуваним вражіннями словянського відродження, проявляють ся і на Україні значні течії такого націоналізма. З часом вони стають усе дужші, ширені тодішньою літературою, тодішнього інтелігенцією. Націоналізм сей має характер неглибокий, чисто формальний, сильно наївний. Ідеалізує він українську минувшину, не піддаючи критичному розбору, не вникаючи в неї глибоше. Ідеалізує народне життя, зверхні прикмети народнього побуту, „народні сьвятощі“ етнографічно-історичного характеру. Починаєть ся культ народа, як носителя вищої краси й правди; як сосуда, що містить під своєю сірою шкорупою всі можливі чесноти моральні:

^{*)} Докінченне, початок див. в кн. III.

При всій поверховности в сім українським народництві є вже сильне почуте української окремішности. Се провансальська стадія українського відродження. Се „українофільство“ в тім значінню, як означають ним тепер неглибокі, поверховні українські симпатії в противстваленню до свідомішого, глибоше і серіознійше продуманого українства. Нас від сеї провансальської стадії ділить більше як півстолітя інтензивного, горячого, напруженого духового житя. Його треба пустити „на смарку“, щоб стати на становищу нинішніх провансальців української породи.

Уже кирило-мефодіївські братчики з ґрунту чистої естетики і антикварської етнографії перевели українство на підвалини соціально-політичні. В минулости поспробували вони відлучити зерно від полови, поступові, свободолюбні змагання українських мас і їх інтелігенції від пустого бліхтру (мишури), маловартної сухозлітки, що вабила очі попередніх поколінь. Пильнували звязати нове українство з тими свободолюбними, поступовими течіями в старім українським житю і з сучасними загальноєвропейськими поступовими змаганнями, поставити його в різку опозицію всякому гнету, насильству, обскурантизму. Не вдоволяючи ся самим культом народу, що умиляючи ся над високим змістом скудельного народнього сосуда, полишав самий народ далі в тій же поневірці, — вони висували соціальні й культурні потреби народу. Український народ мислили собі як рівноправний і ріднорядний член всесловянської федеративної системи і таку систему ставили як політичне завдання, політичний постулат.

Урядові репресії не дали можности поширити ся сим ідеям в суспільности. Самі братчики в своїй пізнійшій літературній діяльности проводили їх в тонах понижених, ослаблених. Але і при таких ослаблених тонах проповіді суспільно-політичного українства, українське громадянство робить дуже цінні поступи в напрямі т. ск. соціалізації українства: в розробленню й усвідомленню соціально-економічних, соціально-політичних (чисто політична сторона його в сім часі відступає на другий плян) і культурно-соціальних завдань українства. В тім лежить трівкий здобуток передостанньої четвертини XIX віка. Остання чверть століте вертає до різкого і рішучого поставлення українських домагань, якому дали початок горячі благородні голови кирило-мефодіївців. „Не викидаючи з пісні слова“, пильнує вона розробити на всю шир, у цілім її змісті, програму українського національ-

ного руху. Обтрисивши містичну поволоку кирило-мефодіївських ідей, переносить воно українську справу з утопійної всесловянської федерації на ґрунт реальних відносин тих країв, в межах яких живе український народ — Росії й Австро-Угорщини. В реальних умовах устрою й відносин цих країв ставить воно завдання суспільній та політичній роботі своїй суспільности, як загальну мету виставляючи розвій всеї повноти національного життя. Не вдоволяючи ся самим теоретичним розробленням національних постулатів української програми, передова частина українського громадянства в Росії й Австрії пильнує на практиці переводити ці постулати, працюючи над політичним і суспільно-економічним усвідомленням мас, організацією народніх сил, розвитком культурних засобів.

Нарешті останні роки, поруч з загальною „переоцінкою цінностей“, підвели сумму всьому тому розвитку української ідеї й національної роботи. Старанно відмежували з правого боку від всяких реакційних та опортуністичних течій, вони заразом відграничили її від централістичних і асиміляційних забіганок лівих напрямів. Поставили українські змагання в тісну звязь з загальними поступовими течіями, але з зазначенням спеціальних постулатів з становища потреб українства яко нації. Злучили і нерозлучно злили потреби всестороннього національного розвитку українства з суспільно-економічними і політичними постулатами його як нації-демоса. Кінець кінцем — поставили перед сучасними поколіннями завдання моменту: при сучаснім перестрою політичних і суспільно-економічних відносин вибороти українству такі умови дальшого життя, які-б забезпечуючи народнім масам можливість невинного, широкого і всестороннього розвитку, заразом гарантували всьому громадянству українському свободний і успішний розвій українства як народа, нації, у всій широті понять про національне жите.

Еволюція українства таким чином, органічно розвиваючи ся з старих історичних традицій під впливами вселюдського суспільного й культурного поступу — від течій романтичного націоналізма до новітніх суспільно-економічних і політичних течій, привела нас, наше покоління на теперішні позиції і зовсім ясно та виразно вказала дальші напрями нашій путі. Що до сеї ясности завдань часу не — можна вимагати більшого. Виразно виступає перед нами на сірім тлі українського поневолення ся тра-

диція поступово-національних змагань, не в формі сухих, абстрактних теорем, а втілена в конкретні форми боротьби й праці, страждань і здобутків передових репрезентантів нашої суспільности, тої найліпшої частини її, що була і зістанеться гордістю й утіхою нашої народности, її вічним інвентарем, тривким набутком віків. Постулять забезпечення широкого національного українського життя на підвалинах свобідного, поступового вселюдського розвою поставлений нею вповні ясно. Нинішній український чоловік може або продовжити благородну роботу попередніх поколінь, стати причастником змагань і страждань за щасте і долю свого народу, учасником праці коло розвивання на національних українських підставах свобідного, поступового життя в тіснім звязку з загальнолюдським походом до ідеалів справедливости і вселюдського щастя. Або зрадити тому ділу попередніх поколінь, облишити позицію, на яку вивели вони нас, кинути духову зброю, яку викували вони нам, і тікати... Тікати „подъ сѣнь струй“, чи в чужі табори, куди кого тягне, відганяючи від себе память про „великія страдальческія тѣни“ української минувшини, про страждання і пімсту над злом і тьмою, завіщані ними нам.

Але ся втікачка буде не тільки соромна, ганебна, малодушна. Вона буде безплідна, пуста, даремна.

Від себе не втічеш! Одиниці можуть відбити ся від народнього діла, від національного обовязку, від завдань, приготованих всім попереднім житем народу. Суспільність, громадянство від них не втіче. І ті що облишать живе діло народне, що кинуть і втічуть від нього, чи одиницями, чи партіями цілими, — вони будуть свідками, глядачами до кінця життя свого, як далі бореться громада їх бувших товаришів, їх земляків, ослаблена їх утечею, їх дезертирством, які терпить неудачі, які здобуває побіди без них — утікачів, дезертирів, зрадників.

Скільки таких дезертирств, громадних, масових, — більше масових, ніж які можна представити вже тепер, перебув український народ в тисячолітнім поході свого історичного життя! І кожний раз ослаблений таким дезертирством, як великим упущенням крові, народній організм одначе по якімсь часі вертав знову до себе, і хоч з меншими, ослабленими силами силкував ся далі боронити своє істнованне, своє жите — коли не розвій. Тепер, в теперішній стадії українського життя, щоб яке

небудь дезертирство, хоч би яке велике, могло його убити, до повного знищення довести, про се не можна й думати. Без шкоди народньому житю, розуміється, не обійдеться. Кожде таке дезертирство йому шкодить; чим воно більше, тим сильнішу шкоду робить. А про те хоч ослаблена через такі дальші упущення крови, хоч скалічена, карлувата, українська народність таки буде жити. Полишена і занедбана тими дезертирами, „синами виродками“, як називав три століття тому в своїм гіркім „Плачу“ Мел. Смотрицький сучасне йому покоління дезертирів, що кидали українську народність, злакомивши ся вигодами, широкими перспективами, більшою культурністю польського житя, — таки далі житиме. В найгіршім разі не стане вже нацією, зістанеть ся народністю другого сорта, „менше вартною“, „менше культурною“, — але буде існувати далі в тім пониженню й занедбанню — на вічний і невмирущий встид всім тим дезертирам, що своїми утечами довели її до такого, вже безвиходного упадку. Великий, сильний, повний надій народ звели передчасно на такого каліку, вирожденця і пережитка.

І навіть в такім найгіршім разі, як при біднім, вирожденім (здегенерованім), пережитім потомку великого, славного, благородного роду—при сім біднім пережитку української народности зістанеть ся все, що колись мав, має і матиме український народ. Його одного власністю лишиться ся весь український національний інвентар, його мова і література, всі засоби артистичні, весь доробок народньої творчости. Вся українська минувшість, вся наша традиція. Память про широкі розмахи народнього житя, про честні неудачі і благородні побіди на полі боротьби за людське право, за свободу і поступ. Страждання і болі найліпших синів українського народу і їх тріумфи на безкровній арені людського духа.

Тим що лишили його, утікши „въ станъ торжествующихъ“, на легкі хліба чужої, вже виробленої, готової культури,—не буде части в тім ніякої. І коли не помандрували вони звідсіля, не впросили ся до чужої хати, а лишили ся тут таки на Україні, зістануть ся вони на віки людьми без народности, без отчини, без всього того, що дає чоловіку національний елемент, національне житє. Нації не можна зліквідувати, як ліквідують членіпайщики торговельну компанію: розділити капітал по частям, відповідно до уділів (паїв) і розійти ся, лишивши по собі порожне

місце. Дезертири підуть собі, народність лишиться далі без них. І будьмо певні, що як ні пошкодить се народности, ще більше пошкодить се дезертирство самим дезертирам.

„Чоловік — сотворінне громадське“. Без звязку з громадою подібних до нього сотворінь, без почутя сього звязку, своєї людської солідарности не може він жити. Але сих звязків шукає він у своїм найблизшим оточенню. Його не вдоволяє почуте своєї людської солідарности з Ескімосом чи Кафром, так само як і почуте генетичного, „історичного“ звязку з орангутаном чи шімпанзе, не кажучи про карася чи комара. Він цінить передо всім звязки з тою національністю, яка оточує його; з тим ґрунтом, на яким він живе; з поколіннями тих людей, що на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію. Обиватель гадяцький чи липовецький, яких би верхів культурности на досягав, буде хилити чоло перед Дантом і Шекспіром, Вашингтоном і Марксом, але він не почує до них ніколи тої інтимної близькоти, яку чує чоловік, свідомий своєї української національної приналежности, української національної традиції, до тих сірих іскателів справедливости і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожних верб думали важку думу про долю свого краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомости. До всіх, що звязали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будучині.

В тім асиміляційна сила краю, народности, суспільности, якій підпадають усі, що оселяють ся в тім краю, серед тої суспільности. В тім поясненні тих явищ, які можемо бачити й у себе й по всіх иньших краях, що одиниці, чи цілі громадські верстви, цілі суспільности, відірвані якимись причинами від свого національного життя, від національних традицій, стративши національні прикмети, національні звязки, з часом починають жадібно шукати їх, силкують ся на ново навязати їх, відтворити звязки з своєю народністю й її традицією. Так от бачимо, що ірландська суспільність, від віків стративши свою мову, всю етнографічну форму свого життя, піклується тепер відживити сю спадщину, вчить ся на ново своєї старої мови, бажає ввести її на ново в уживання. І як запевняли мене тямущі люде тому чотири роки,

під час мого побуту в Англії, сі змагання не лишають ся без успіху. Так чеська інтелігенція відновила у себе чеську мову, стративши її майже зовсім під час свого національного занепаду XVII—XVIII в. Ходячий анекдотик оповідає, що при кінці XVIII в. знайшло ся тільки трох Чехів, що вміли по чеськи й заходили ся коло відродження чеської мови; а тепер вони вигнали німецьку мову з свого уживання зовсім і обходять ся без неї. Так вкінці й у нас на Україні протягом цілого XIX в. і поодинокі люде, і цілі групи, гурти, верстви, відбивши ся від національного житя, чи відірвані від нього, чули потребу вернути ся до своєї народности, вчили ся на ново мови, навіть з книжки, з словаря, як чужої, студіювали своє письменство, народне жите й відновляли розірвану звязь з своїм народом, своїм краєм, його минувшиною, його будучністю. Щоб чути наново себе синани попередніх поколінь, учасниками їх праці і змагань, поривів і страждань.

І я думаю, що й нові дезертири, які покинуть народні позиції тепер, вернуть ся теж. Прийдець ся їм вернути ся,—особливо коли не спіткає українство найгірша доля, й українство свої позиції затримає, себе обстоїть. Коли працею і завзятем нинішнього покоління удасть ся утримати українську народність під знаком національного розвою, не дасть ся спихнути її до значіння другорядної, меншої чи гіршої народности, поруч якоїсь вищої й ліпшої, що гратиме сю ролю на нашій українській землі, і українство зістанеть ся при ролі хазяїна у своїй хаті.

Для людини, що не вбила в собі чоловіка, не витравила й не прибила в собі людського почутя, — її тісна моральна звязь з чоловіком, з людством, і власне з найближшими кругами його, з якими звязує її спільність пробутку, спільність походження, спільність традицій, спільність будучности, повторяю, — отся спільність, чи почуте спільности зістаєть ся найбільше цінним, найбільше близьким і дорогим, найсильнішою підставою, підвалиною житя. Спільність дум над людським житем, його добром і злом, спільність боротьби за добро против зла в минувшині, змагань до людського щастя в будучині. Старинний, примітивний чоловік дорожив своїм звязком з родом, щоб бути учасником культа предків, геніїв-опікунів в сучаснім, мати забезпечений певний посмертний культ від дальших поколінь в будучині. Ми цїнимо нашу приналежність до народности, до нації, як участь в благороднійших змаганнях людського духа в минувшині, в дальшій по-

ході в будучині тої часті людства, з якою звязала нас тисячними нитками спільність минувшини, сучасности й будучини. І ті хто легкодушно нехтують сим многоважним складником повноти свого людського істновання, ті засуджують себе на духову бідність, духовне сирітство — так само як і ті, що з сього національного почутя, з національного звязку роблять знаряде еґоїзма або фальшивої амбіції, — смичок, яким грають на низьких і негідних струнах людської душі.

Кажуть, що під час бою, під час руху військової лави нема нічого небезпечнішого як малодушна втікачка. Втікач засуджує себе на неминучу смерть під навалом лави,—згине потоптаний, задавлений своїми, тікаючи від смерті від чужих.

Дезертирам українства, розумієть ся, не грозить ніяка фізична небезпека. Але морального виходу їм нема. Ззаду передового ланцюха тягнуть збиті лави ріжного рода, які ранійше чи пізнійше завернуть втікача і змусять іти з ними знову на перед в духовім поході, здобувати позиції національного розвою, національного житя.

Слабою стороною дотеперішнього розвою українства було те, що завдяки всяким перепонам і заборонам, ідеї його не могли ширити ся в Росії в масах людности. Вони зіставали ся уділом розмірно нечисленної часті українського громадянства, яка найблизше стояла до національного руху й його огнищ. Отсей брак широкого розповсюдження української національної ідеї серед громадянства і робив ілюзію, ніби то українство—се щось не виразне, необчислиме, якась „музика будучности“, котру можна нагинати в який хочете бік, можна давати українству пашпорт на „безпрепятственное слѣдованіє“ далі чи притримати його при котрій небудь заставі; позволяти йому розширяти свою програму, чи поставити йому межі „домашнього употребленія“, або й зовсім звести „на небытіє“. Такі ілюзії мало правительство, мають і земляки, які підіймають дебати на тему, чи бути українству чи не бути. Але в останніх часах при тім спускаєть ся з очей факт рішучого значіння, а саме те, що в певній частині українського народа, української землі українська національна ідея вже увійшла у свідомість усеї суспільности, усього народа, стала органічним складником його житя, підвалиною всякої культурної, чи політичної роботи. Розумієть ся, говорю про Західню

Україну, про Галичину. Факт сильного розвою, велетенського зросту там української національної свідомости в останнім чверть-століттю відомий багатьом. Але не всі ті, хто знають, відповідно оцінюють і його і те значіння, яке має він для українства взагалі, для цілої соборної України.

Так багатьом, по аналогії з відносинами російської України український рух Галичини представляється явищем частковим, також ніби ділом певних гуртків інтелігенції, поруч яких, мовляв, іде сильна „общерусскій“ — москвофильский напрям. Отже треба пояснити, що москвофильська течія в Галичині висихає з року на рік і зістається все більше „за флагом“, без усякого впливу на загальний напрям народнього життя; взагалі тратить всяке значіння як фактор позитивний, від коли змоглося жите національне, розвинула ся національна культура (се можуть собі взяти на розум і земляки з російської України, „учитуючи“ перспективи будучих тутешніх відносин). Українство стало підставою всього, всенароднього життя, вийшовши за межі колишніх народовецьких гуртків і гуртків в широкі сфери міщанства і селянства, не кажучи за загал інтелігенції.

Що до значіння національного життя Галичини для України взагалі, то на Україні російській можна було помітити, що багато людей уважало його скінченим з хвилиєю, коли знято було заборони з українського слова в Росії й явила ся спромога працювати тут над українством свобідно. Так немовби Галичина була потрібна тільки для того, щоб у галицьких виданнях друкувати те, чого не можна було друкувати в Росії, і як сеї потреби в галицьких виданнях не стало, то сї видання і все галицьке взагалі стратило всякий інтерес для України. Навіть більше,—видко було деяку охоту підчеркнути се, що Галичина тепер тільки для Галичан, а Українці заживуть „своім житєм“ і самі витворять нові основи для свого національного життя. Як реакція попередньому, коли галицьке жите, галицькі події приковували до себе увагу українського громадянства в Росії, позбавленого можности національної роботи у себе дома,—се явище зрозуміле. Але оцінка відносин хибна, і в дійсности значіння Галичини для України не скінчилось, і навіть іще довго не скінчить ся. Не тільки таке значіння, яке в живім організмі має кожний орган, кожний член, кожда частина, від здорового розвою якої залежить здорове й сила цілого організма. Галичина має більше, спеціальне значіння: укра-

їнської землі, національно розвиненої, супроти інших українських земель, національно не розвинених.

Я не панегірист галицького життя. Поруч добрих сторін я ясно бачу лихі сторони його, спричинені тими тяжкими обставинами, в яких прийшлося жити й розвивати ся сим українським форпостам. Тут не місце про се ширше говорити, і я тільки хочу зазначити, що поки Україна сама не розвине у себе сильного, інтензивного національного життя, доки національна свідомість не обхопить у неї всеї суспільности, всеї людности, не пройде її наскрізь, до мозку костей, і не стане підставою її суспільного й культурного життя, доти Галичина, що перейшла вже сю фазу, буде йти вперед неї, або ліпше сказати—буде наступати її на п'ятки й підганяти її на перед. Не якимись кольосальними здобутками чи розкішними вицвітами національної культури: мала й убога Галичина, полишена своїм власним культурним силам, своїм власним економічним засобам, може й не спроможеться на якісь такі імпозантні цвіти й овочі. Але кожним проявом свого життя, розвиненого на національній основі, що буде свідчити про повноту національного життя, Галичина будитиме національну совість у української суспільности Росії, буде пригадувати їй, що вона ще не перескочила сього бар'єра і не може, справивши ся з національним питанням, свobodно й успішно ладнати свої відносини культурні, політичні, економічні. При сильнішим зрості українського життя в Росії звязки з Галичиною, стичність з українською суспільністю Галичини мусять неминуче зростати, й такі пригадки від галицького життя українському обивателеви мусять приходити все частійше й частійше.

І отсе та тильна сторожа, той арієргард українського життя, що ранійше чи пізнійше перепинить українського дезертира й засоромленого, збентеженого пожене назад на перед, до походу, до боротьби за національні права, за національне жите.

Після того як одна частина українського народу, української землі стала вже на національнім ґрунті, усвідомила ся національно, прийняла й перевела через усе своє жите постулат всестороннього розвою, всеї повноти національного життя,— ся справа рішена і для всього українського народу, для всіх живих і ненароджених земляків на Україні і в розсіянії суших. Ні поодиноким землякам, живим чи ненародженим, ні цілим українським краям чи кутам уже не прийдесть ся рішати питання, чи бути

українству, чи не бути, і як бути, то в яких границях культурного уживання чи життя? Се питання рішене на практиці Галичиною, і виключати, ослобоняти себе від національного українського життя значить підписувати собі сьвідоцтво убожества, нищети духовної, каліцтва національного, нездатности до життя і розвою, до праці й боротьби. Розуміть ся, ніякі українські краї такого сьвідоцтва собі не підпишуть; не заявлять, що вони українського національного життя, як воно в иньших українських землях розвинуло ся, у себе мати й бачити не хочуть. Поодиноким українським землякам, що правда, зістала ся можливість утікати з позицій. Але може—не тільки чеснійш, а й для своєї людської гідности відповіднійш буде їм держати ся тих позицій, щоб утікши не завертати ся й не доганяти українського руху, перехопленим якоюсь тильною сторожею українства.

Але за тими тильними сторожами є ще. Щось неясне, непевне, чого не видно ще. Але я чую його присутність, можливість його наближення. Се нерегулярне, не дисципліноване українське дейнецтво. Носителі національної виключности, темного націоналізму, шовінізму, темних інстинктів, обгорнених плащем національности.

Поступове українство останніх десятиліть зігнало його з поля. Але те темне не пропало. Залягло по комишах та чагарях, чекаючи темної хвилі, ослаблення чи відступлення з поля поступового українства, щоб вийти й зайняти поле собі. І се важно не тільки репрезентантам поступового українства, щоб поле зістало ся за ним. Важно для всього українського народу, для всіх, хто матиме діло з ним, для всіх приятелів поступу, культури, людськості важно, щоб національне усвідомленне українського громадянства, українських мас стало ся під прапором українства культурного, поступового, свобідного від всякої національної виключности, націоналістичного канібалізма і реакціонерства.

Національність всеж таки передо всім форма, в яку можна вкладати ріжний зміст. Можна *ad libitum* з історичної традиції витягати афоризми в такім дусі як „Жид, Лях і собака—то віра іднака“, і розпалювати фантазію й інстинкти сучасного чоловіка образами ненависти, нелюдської жорстокости національних воєн України. І можна видвигнути елементи ідейні, привязанне до людських прав, свободи й автономности, які просьвічували українським на-

роднім масам в його рухах. Так само, розумієть ся і в приложенню до сучасних відносин. Від половини XIX віка провід в українським національним руху взяли носителі ідей поступових, які розігнали ріжних нічних птахів, що вили собі гнізда в темних кутах славянофільського реакціонерства, в роді „Маяків“, „Москвитянинів“ і т. п., панегіристів офіціального патріотизма і хулителів „ропустного заходу“. Від того часу українство велось і розвивало ся в тіснім звязку з поступовими європейськими течіями, в дусі культурности, національної толерантности, подавляючи й викорінюючи всяку національну виключність і шовінізм, надмірне величання „національних сьвятощів“ звязане з легковаженнем елементів загального поступу. Всякі збочення в сей бік діставали сувору науку, безоглядну ганьбу з боку тих, що задавали тон українському рухови.

Деяким провідникам українського руху можна навіть зроби́ти закид, що вони може занадто вже були дражливі на всяку тїнь якого небудь націоналістичного поползновенія і занадто картали, занадто загулюкували, застрашували громадянство жупелами націоналізма, шовінізма. Вони не вважали, що тим шовінізмом громадянство українське однаково грішило дуже мало, а сі вічні крики й настрашування ослабляли й без того слабку національну сьвідомість, орієнтованне в фактах і відносинах з становища інтересів української національности, українського народа. Але коли такий закид можливий з української сторони, то всякі сторонні й „об'єктивні“ елементи повинні були цїнити сю крайню обережність, сю надзвичайну, чи навіть надмірну уважливість проводирів українства на можливість якого небу́ть конфлікту з ідеями згідної кооперації, спільного пожитя, спільної культурної й суспільної праці народів. Вони повинні дожити сею непретенсіозністю українського руху, готовістю обмежити ся мінімумом умов, потрібних для забезпечення житя й розвою української народности й її національного розвою. Репрезентанти поступової суспільности великоруської, чи польської, чи жидівської, взагалі всі прихильники поступу й толеранції, противники виключности і шовінізму чи на українській теритарії, чи по за нею, повинні бажати, щоб українство національно скристалізувало ся в таких м'яких, лагідних формах, перебуло процес переходу до національного житя під сим знаком толерантности, культурности.

А коли сього не будуть тямити, коли, навпаки, будуть утрудняти нашу роботу коло національного усьвідомлення укра-

інської людности Росії в сім дусі, коло сотворення трівких підстав українського національного життя в таким напрямі, — то можуть діждати ся чогось иньшого. Репрезентанти поступового українства можуть, дійсно, не подоліти перешкод і „трений“, які творять ся чи то активним поборюваннем українства чи пасивним противленнем з боку суспільности великоросійської, польської, жидівської, з боку чи поступових, чи непоступових, але з національного боку однаково неосвідомлених елементів російської України, в додатку до рішучого противоборства правительственного і офіційного. Вони можуть не досягнути в ближшій часі своєї мети — скристалізувати українське національне жите вповні, і власне в дусі поступовім, культурнім, толерантнім. Національна українська еволюція може лишити ся недовершеною в сім напрямі. І тоді інстинкт національної самоохорони може прорвати ся в напрямі иньшій: супроти індиферентизма чи неохоти до українства елементів поступових, він для уратовання національного існування може подати ся в націоналістичний бік. На сцену вийде те націоналістичне дейнецтво, зігнане тепер з поля, й заграти на струнах маси смичком націоналістично-демагогічним. І ті маси можуть відізнати ся на такі гасла далеко сильнійше, як на гасла поступового українства. Всі ми бачили вже в подіях останніх літ, як нераз удавало ся темним силам розбити союз народніх мас з поступовою інтелігенцією, підцьковуючи їх против „панів“. А я можу сказати, що навіть і серед українських селян, розмірно дуже розвинених в поступовім дусі, пропаганда з націоналістичною закраскою, але в демагогічнім напрямі, знаходила дуже созвучний ґрунт.

Такі гасла як „Україна для Українців“, „Україна без Ляха, Жида і Кацапа“, можуть серед мас знайти великий послух. Українство репрезентуєть ся демосом. Ріжниці клясових і економічних інтересів дуже часто накривають ся ріжницями національними. Українець — се селянин і робітник. Пани, поміщики, капіталісти — се люде иньших народностей, або від народньої маси відірвані. „Самостійна Україна“ — без панів, „Україна для Українців“ — розумій: для селян і робітників, — в такій інтерпретації ці гасла для мас звучать дуже привабно, і я знаю, що вони знаходили серед них велике співчутє. Моральним авторитетом, національною дисципліною репрезентантам поступового українства удало ся перебити проби такої пропаганди, зігнати її з поля. Але

невдача поступового українства буде заохотою до нових виступів такого націоналістичного напрямку. Оттому еволюція українства в поступовім дусі повинна лежати на серці всім поступовим елементам російської України й її сусідів.

Українство „в небитіє“ зведено бути не може. Іншої програми, ніж та яку виробила йому еволюція поступового українства, йому накинути не можна, не сходячи з поступового ґрунту. Його можна ослабити, скалічити; але органічно, правильно розвиваючись, воно може іти тільки в напрямі всеї повноти національного життя. І всі поступові елементи мусять спочувати такому успішному, органічному розвоєви його в тім дусі культурности, поступу, толеранції, в яким ведеть ся воно. А всі поступові елементи України повинні приложити до того розвою рук, поки його органічний розвій не схиблений, поки провід його лежить в руках поступових.

З МІКЕЛЬ АНДЖЕЛЬО.

Рідний краю, діток маєш,
 Ними славний пишно сяєш
 В своїй ангельській красі;
 Чомуж так, що з ласки неба
 Сей раєє більш ніж треба,
 А в нарузі інші всі?
 У кайданах із чужини
 Тебе молим що години
 Ми, зневажені сини:
 Як що чуєш в серці сором,
 То поглянь приязним зором
 І до дому нас верни!
 Рідний краю, діток маєш,
 Так чому за них не дбаєш
 Все віддавши одному,
 Щоб загарбав в свої руки,
 А других послав на муки,
 Кинув зрадою в тюрму?
 Хай гуляє, хай лютує,
 У розпусті бенкетує!
 Прогримлять сьвятії громи,
 Після пекла сеї ночі
 Ми розплющим на сьвіт очи,
 Знову станемо людьми!

Переклав *Павло Граб.*

МІРІЯМ ГАРРІ.**ЗДОБУТТЕ ЄРУСАЛИМА.**

Р О М А Н.

XII.

Се було в останній день їх пробування в Сирії. Вони знаходилися в Джебаїлі, давнім Бібльосі, і лежали в цвітучій долині коло сьвятого жерела, куди в давні часи приходили фенікійські дівчата приносити жертви Панови.

Далеко сходили в море червоні скелісті береги Бейруту, а ближче, в маленькій спокійній бухті, на іскристім піску дримали рибальські човни. Позаду них, в горах, мароніти сьвяткували релігійне сьвято. Сікомори дзвеніли в кедровім лісі, і процесія жінок зійшла невидимим згірем, з'явилася в долині, а потім почала стежкою підіймати ся на протилежну високість. Одягнені в чорне, вони йшли одна по другій; їх довгі крепові вуалі розвивалися і маячили між кіпарісами. Вони йшли й співали давню сирійську літанію, сумну, яка нагадувала Гелїєви розпучливо-понури епіталями давніх весталок. Запалені сьвічки в їх складених руках кидали на їх темні сукні золотистий відблиск, а по при них кадилоносці кидали квітки, лили пахощі і палили мірру. Священник в чорній мітрі, з довгим, помащенням волосем, благословляв хрестом: Кіріє елейсон, Кіріє елейсон!

Вдови відповідали: Господи помилуй, Господи помилуй!

І вони поволі піднімали ся до храму.

І тоді як Цецілія спускала кінці свого розпущеного волосся в сьвяте жерело, Гелій уносив ся думкою до дів Бібльоса, які колись так само, раз на рік, приходили на се верхівє, щоб у сій самій цвітучій печері оплакувати смерть бога, смерть Адонїса, що згас в обіймах Венери, своєї матері і своєї коханої.

Так само мусіли розлягати ся їх крики самозабутної туги, коли вони до сліз Венери і до крові Адонїса примішували свої сльози і свою кров.

— Все се не більше, як вічна людська історія, історія нашої пристрасти і нашого страждання, — говорив він Цецілії, яка його не слухала...

Потім в горах все затихло. Сонце поринуло в море. Темрява широким рухом розкинула свій плащ над тихою бухтою.

Гелієви стало сумно, що на завтра вже був призначений їх відізд. Він згадав Єрусалим і той устав перед ним холодний, суворий, невблаганий, неплодна столиця проклятого царства, де сади змінили ся на цвинтарі, ріки — на сухі ложища, а гори з мертвими верхівями палають вогнем.

Для чого кидати сю чарівну країну і оселяти ся в безводній, позбавленій зелені й радості землі? В дійсности ніщо не примушує його вертати туди; чому б їм не податись просто до Франції?

— Цеціліє, а що, як ми сядемо на пароплав, що йде до Європи?

— Які дурниці, Геліє! Ти ж знаєш, що наш поворот до Єрусалиму порішений. Перед усього ми не попрощали ся з нашими приятелями, а потім потрібно продовжати твої археологічні дослідди, з яких так задоволений мій батько, бо, як він мені писав в останній раз, ти міг би своєю наукою зробити прислугу нашій справі і тим вчинити євангельський труд.

„Ну, я вже найменше прихильний таким способом увіковічити своє ім'я“, подумав Гелій, і ся думка мало потішила його, а темрява, насуваючи ся, робила на нього вражінне величезного фатального крила, що розгорнуло ся над його долею, — і в ухах його все ще дзвеніло „Господи помилуй“ сірійських женщин, одітих в чорне. Важке прочутте стиснуло йому серце. Він обняв жінку.

— Дорога моя, я боюсь. Будучність лякає мене. Мені здаєть ся, що я вже пережив своє щастє.

XIII.

Вони повернули ся до Палестини Сереземним морем.

Досягли стін Єрусалимських, коли запала ніч і злізши перед яфськими воротами, пішли пішки. І коли, при хиткім сьвітлі ліхтаря, з ніжно-опертою на його руку Цецілією Гелій увійшов в оббиті залізом ворота, коли кроки його голосно розлягли ся по камінню Сіонської гори, яку колись Годфрід Бульонський здобув штурмом, і коли тяжкий дверний молот готелю порушив тишу християнського квартала, він себе вважав за переможника, що вступає до сплячого Єрусалиму.

Другого ж дня місто знов захопило його своєю величчю і мелянхолійною принадою мертвого міста.

Він блукав по лябіринті темних заулків, серед плутанини підземних печер, стін, руїн, коло яких цілими віками вітали людські думки, і з яких серед купи уломків і сьміття разом з ісопом і міртами вставали у всій своїй непорушности перекази. І куди б він не зазірав, — чи в присінне храму Ірода і мечети Омара, чи до коптської каплиці з її чорною Мадонною, чи під помости богомазів, які, сидючи на почіпках, замальовують золоте тло византійських образів; чи се була Гефсіманія, чи стіна плачу з її Жидами, чи просто залита сонцем площа ринку з усею її рябиною барв, наріч, убрань усіх країв, починаючи од міняйли-огнепоклонника до американо-американського туриста — завсігди і всюди він сильно і всею душею почував, що він наче живе життєм тої чи иньшої епохи. Думка, щоб лишити ся в Єрусалимі, тепер уже була приемлею йому. Йому здавало ся приемлею жити на яві там, де він ще так недавно творив лише свою мрію. Що з того, що бракує води? Хиба не мають вони замість дюркоти струмків і шелесту листя—спільности душ? Хиба в його власнім серці не містять ся всі живі води Сирії і вічні сади Ливана? Крім того, їх маєток, скромний для Європи, дасть їм тут можливість жити незалежно і в достатках, бо в Палестині вартість грошей майже не змінила ся від часів Христа.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Із всіх кварталів Єрусалима Сіонський міст — самий пустинний і самий мальовничий; разом з тим се найбільш неутральний квартал, куди сходять ся другі. Відрізаний від ghetto стіною, він з другого боку захищений від шуму арабської части міста грубими склепіннями базарів. На захід він сходить терасами й банями в бік англійського кварталу і його церкви, над якою панує далі давній вірменський монастир, обкутаний тихим садом високих кипарисів. Місто кінчить ся купою руїн, диким горбком, що поріс кактусами, а за стіною, по узбічу Сіона, тягнеть ся купа хаток, подібних до нір крота, де бідні відпадки людськості, з очима без вій, з ротами без губів, руками без пальців, переживають свою скорботу. На північ виставляє свій масивний контур башта Давида, а по тім боці балок, глибоких і цвітучих,

вирисовуєть ся старинне мережево кріпостних мурів. Безконечна алея, застелена плитами, які від часу покрили ся полиском, лучить браму Сіону вгорі з брамою Яфи, що в долині.

Мовчанне сеї сьвятої гори так впливове, що сучасне крамарство і релігійна сварка не могли тут змостити гнізда. Заклали були крамниці, посіяли сварку; але крамниці закрили ся, обхоплені загальною дрімотою; фанатизм прохолов в тисячолітній тіни каміння, що й тепер нагадують про царя Соломона, який висьпівав на сїм самім місці марність всіх зусиль і даремність всіх блгань. Ніщо не нарушає тиші горбка. Коли не коли прозвучать з башти Давида турецькі труби, наче викликаючи фанфари вже померклої слави; дзвони англїканської церкви занадто слабї, аби потрївожити сон праотців, розносять звуки в просторїнь; а коли в вірменськїм монастирі заграють дзвони, виникає вражїнне якоїсь дивної музики, що присипляє сумний Сїон, який закамєнів в безкраїй мрії.

Арабів і Жидів рїдко видко там. Їх темні заулки, де вони снують ся, як тіни, їм більш до вподоби, ніж сї соняшні улицї. Одначе раз у рік легендарний квартал збуджуєть ся від свого сна. Се тягнєть ся коло восьми день, під час лїтнього стояння сонця. Тодї на горбку розкидаєть ся феноменальна ярмарка, де всї околичні орди, всї кочовї народи ведуть мїнову торгівлю. Тут — білі піраміди кукурузи червонї — шафрану, зеленї — ляззонїї; мішки з мятою, штучні сїдла, осли Гебрїона, газелї Єрихона, кобили Ємена, барани Дамаска; лайка й іржанне, смертельні погрози і присяги в вічній приязни; далї—старосьвітські рушницї, перець, бурштиновї намїста, срібні обручки, агатовї амулети, словом, дикий і наївний арсенал дрібничок сїх дорослих дїтей пустинї; річи які збуджують жадобу і гнїв, і вони виливають ся тут протягом кількох годин по цілих місяцях нечулости й стримання. Тодї місто не належить тубольцям: його захоплюють кочовники. Від брами Яфи до сьв. Стефана тїльки й видно, що бурї горби верблюдів, коней, мужчин з орлиними профїлями, жінок з обличчем статуй. До Єрусалиму на кілька день сходить з ароматом пахощів подих вільної і бродячої любови. Потім горбок Сіону знов поринає в мовчазну задуму.

Гелїй Жамен особливо любив сей високий, мертвий квартал і часто приходив туди мріяти.

Одного разу тиняючись він помітив в кінці таємничого

й темного заулка напів відчинену фіртку, яка звичайно була замкена. Зацікавлений, він увійшов і опинився на широкім і порожнім подвірі, замкненім зо всіх боків, як подвіре тюрми. Солома й купи гною валялися на землі. Дрібна травичка щільно проросла вкриті мохом стіни. Сумною мелянхолією віяло від сього занедбаного помосту. Гелій сів на один з сірих стовбчиків; нагло з отвору узького проходу розляглося іржанне жеребця.

„В домі мешкають“, подумав Гелій. Він попрямував до дверей, які лише зараз помітив; вони були сховані в стіні, низькі, бліндровані, з важким молотком. Він штовхнув їх руками й колінами; вони піддалися і, зачарований, він зупинився на порозі оселі, яку могли створити лише ті, що пристрасно любили таємницю і не вірили в вірність жінчини. На внутрішнім подвірі, застеленім рожевим мармуром, підіймалися склепління, крутилися фєстони, звисали закриті балькони, спускалися легкі сходи. По середині гранатове дерево засипало своїми червоними пелюстками край цистерни; кручені ясмини оздобили своїми арабесками, заткали своїми золотими зірками побічну білу стіну в її прорізах. І тут все виглядалося покинутим. Гелій хутко піднявся по ступенях на терасу дома. Там серед горщиків гераніума й м'яти курилися кадильниці. Двері одної кімнати були широко відчинені, звідти висовувалися синє-червоні ноги, освітлені сонцем. Се були ноги мерця, що лежав на ношах; його голова спочивала в самім помешканні, де иньші кадильниці ткали навкруги його зеленого тюрбану рухливий темний покрів.

Ані кого. Тільки десь чутно було падання крапель води, та з двору доносилося жалібне іржанне коня. Стоячи перед трупом з своїм корковим шеломом в руці, Гелій думав про прегарний звичай Сходу, де мертвих переносять у верхню кімнату, аби вони могли в останній раз глянути на своє рідне місто і наповнити очі своїм світлом перед тим, як поринуть в вічну тьму. І дивлячись на спокійне обличчє небіжчика, він сказав собі: „І я також бажав би вмерти одного чудового дня так, серед пахощів і квіток“.

Хтось обережно потяг його за рукав. Він оглянувся і побачив позаду себе Негра, який, поклавши палець на губи, прошептав:

— Мій пане, не заважай мертвому, най його душа спокійно вітає в стінах його дому!

— Най буде спокій над ним і над тобою! відповів Гелій.

Він став спускати ся по сходах. Негр послідував за ним.

— Се твій пан? — спитав його вчений.

— Пан і отець. Він дав мені свободу, а тепер вмер. Що я стану робити із своєю свободою?

— Ти шукаєш хазяїна, а я — служника. Як тобі на імя?

— Асір.

Гелій пізнав від Асіра, що сей дім належав одному достойникови вельможного походження, потомкови Сараценів, останньому в своїм роді. Все його майно по закону переходило на власність турецького уряду, і вже в ранці паша увів женщин і рабів. Дім продавав ся за кілька тисяч піястрів. Гелій купив старий дім Сарацена і почав уряджати там своє молоде щастє.

II.

Єрусалимське товариство цікавилось важним питанням: яке було релігійне становище Жаменів? По других містах цікавлять ся питаннями соціального становища, або національності мешканців, в Сьвятім же місті єдине загально-прийняте становище — релігійне.

В Єрусалимі немає вітчизни, є тільки віра, немає приналежности до тої чи другої кляси, є тільки той чи иньший культ. Таким чином Єрусалимляни строго реєструють ся з їх вірою нема ні Французів, ні Німців, ні Росіян, є католики, лютерани, православні. Таким робом церковна ієрархія заступає сьвітську. Істнує лише церковне вельможне панство; архимандрит значнійший від князя, пастор — від консуля, простий грецький монах ставить ся висше вченого.

Легко зрозуміти, що промисл і торговля не можуть розвинути ся в місті, яке бере платню за розвалені старі речі і торгує небесними скарбами. Таким способом, щоб стати вище на соціальной драбині, щоб бути гідним Сіону, кожний так чи инакше має вихідною точкою релігію, кожний на свій спосіб користуєть ся біблійною наукою, кожний тягне свою пісчину для направи потьмареної слави Єрусалиму. Кожний — місіонер, чи сектант, чи теольог, товмач, археольог і т. и. Кожна умова прикриваєть ся сьвятим спомином, шабльоновий вчинок супроводжуєть ся біблійним порівнаннем, безсоромне обдуруванне ховаєть ся за побожними текстами.

Ся уперта упередженість в релігійних питаннях протягаєть ся навіть на мусульманський сьвіт, такий невразливий в иньших містах сходу. Вони також мають свої секти, своїх факирів, своїх священників. Всі сі вірування ненавидять одно друге, але всі признають свою обопільну ненависть, поважають свій фанатизм, і Гелій думав, що всі вони будуть зневажати того чоловіка, який, поглянувши на річи широко, ласково і справедливо, в кожній релігії знайшов би частину лагідного й доброго.

Отже було виставлене важне питання: яке релігійне становище Жаменів? Вона — лютеранка, без усякого сумніву, і до то ще аугсбургського визнання. Він — ренегат, еретик, бо оженив ся з діаконисою, говорили католики, і їх гнів ще більше розпалював ся від даремних надій на нього і від досади, що перейшов до ворогів. Вони замкнули перед ним двері своїх домів, і він в їх очах перестав бути і Французом, бо перестав бути латинянином.

— Се наvernений, може, навіть вибранець, — казали про нього протестанти. — Се, крім того, вчений, який може запалити нашу віру, стати гордостію нашої справи. І вони відчиняли перед ним свої рефектарі.

— Одним невірним більше в нашім місті! — казали Турки, бачучи, як він блукає коло стін їх мечетів, і вони затуляли краєм рукава свій рот, щоби не дихати одним з ним повітрем.

Прибуте Жамена викликало переполох ще і в иньшій товаристві, іменно серед жебраків, які замість якого небудь становища, мали лише становище злиднів. Прокажені, ся покидь життя й міст, особливо цікавились ним.

— Се сьвятий, — запевняли вони, — хиба ви не бачите, що він зупиняєть ся, говорить з нами і не заражуєть ся від нашого доторкання?

— Ні, — говорив з протилежного боку балки старшина корпорації сліпців — се відьмар, я його раз налапав і чув, як він риеьть ся в камінні і в землі: він шукає скарб.

— Може, він шукає скарб, щоби зробити нам дарунок, — додала молоденька дівчина з посеред прокажених, ледви порушена хоробою. — Дивіть ся, ось він мені подарував се дзеркало, щоби я могла дивитись в нього, поки я ще гарненька.

— Хто знає?... Бог милосердий! — сказала найстарша, вся вкрита болячками.

-- Бог милосердий! — підхопили хором всі отсі слабій гангренозні.

III.

Першу візиту Жамени склали пасторови Фішерови в Вифлеємі. Фішер їх вінчав в маленькій каплиці шпиталю, крім того він був хрещеним батьком Цецілії і товаришом дитинства її батька.

В дійсности він не був пастором, не був посьвящений, але любив, щоб його так іменовали. Загалом се був маклер в релігії і пропагував Євангеліє на кошт кількох протестанських сект; кожна з них була дуже бідною, щоби мати свого представника; тому вони утримували укупі одного спільного і платили від кількості навернених душ, і хоч їх доктрини часто розходилися, їх остання ціль була таж сама: конкуренція з католицизмом. Таким робом, тільки де небудь на Сьвятій землі посьвящала ся грецька церков, або закладала ся латинська школа, там зараз же з'являв ся з боку місіонер иньшої віри з купою біблій і христильних премій. Дякуючи таким обставинам уже багато років Фішер обізжав Палестину, може не стілько через фанатизм, скілько тому, що „треба ж було жити“.

В дійсности він був людиною добродушною, дивив ся на все мов його не бачив, аби тільки йому не заваждали робити сам обряд хрещення, а через те всілякі нагінки його не торкнули ся, і навіть із своїми соперниками він жив без надто гострих відносин. До свого фаху хрестителя він прилучив фах аптикаря, і згідно з його улюбленою приказкою: „лікар душі мусить бути і лікарем тіла“, він ніколи не рушав в дорогу без скриньки, накритої вощанкою; ся скринька гучно іменовала ся „аптекою“. Там були: (арсенік мишяк), хіна, магнезія, англійський плястир і іржаві цвяхи — ліки, якими пастор лічив від всіх хороб. Але Араби ніколи їх не заживали, воліючи закопувати порошки під поріг своїх дверей, як фетиші, і ковтати папер, як амулети.

— Ти знаєш, що мій батько дуже поважає його; се один з стовпів нашої місії в Сьвятій землі, — говорила Цецілія.

— А пані Фішер? Ми її не бачили на нашім весіллі, — спитав Гелій.

— Вона колишня сестра-послушниця з Страсбургу. Може тобі здасть ся вона незначною, але все ж се прегарна осо-

ба. Вона знала мою небіжку матір, і її діти — наші пансіонери; се зрівноважує бюджет мого батька, і я тому в певній мірі почувуюсь до обов'язку перед нею. Прошу тебе, Гелію, будь з ними ввічливим за для мене; я на них дивлюся як на рідних.

— Так, так, дитинко будь спокійна. Я постараюсь тебе не принизити; але кілька тижнів перед сим ти говорила, що в тебе нікого немає, крім мене.

— Дивись, ось і пастор Фішер іде нам на зустріч.

В напрямі кінця жінчиної парасольки Гелій побачив жовті штани на боках сірого ослика, далі сюрдут з зеленою альпаги, а зверху сього всього уміщала ся голова, на якій тільки й можно було розібрати між сивою бородою і краєм солом'яного капелюха великий усміхнений рот.

Швидко всі вони злізли з коней. Фішер міцно обняв Цецілію, потім закохано повис на плечах Жамена, цмокнув губами на право й на ліво на взірць апостольського поцілунка.

— Ах, мої діти, який я задоволений, задоволений! На решті ви тут і в добрім здоровлі, се видко. В Єрусалимі уже непокоїли ся: „вони не вертають ся, чи не трапилось з ними нещастя?“ — „Дайте спокій, — потішав я, — вони щасливі, ось і все, і вони мають рацію: шлюбна подорож триває все життя“. Але ввечері я казав Амалії: „Ні, дивись; ся сестричка Цецілія навіть не пише нам! Треба ж бути так захопленою обов'язками місіонера!“ Не перепрошуй і не червоній, я знаю в чому річ. Ну і що ж, гарний Ліван?

Вони знов осіддали свою худобину; ослик дрібно трусив між кінцями, і мова Фішера теж сипала ся кришинками.

— Ах, мої діти, все таки яка подія сей шлюб і який триумф для нашої справи! Моя жінка навіть не спить вночі від думки, що ви приїдете! Сеї ночі вона мене збудила і питає: „Мій Боже, що мені приготувати для закоханих: медові тісточки чи кугельгаф?“ Вона ще вас не знає, пане Жамен, але вже любить тому, що ви муж Цецілії. О, та се ж ти, мала, зробила се на верненне, ти була вибрана служити нашому Богови. Як видно перст Божий у всім сїм, ми ще вчора про се говорили, — він руководив убійником, який вдарив вас, пане Жамен, в ghetto; він направив турецький патруль до шпиталю діяконів; він зародив вашу любов і розгорнув свій покров над вашим союзом...

В сій хвилі їх дорога обгинала знизу горбок, на яким під-

носив ся замок з ровами, звідним мостом, мурами; з гори розвівало ся два прапори: один чорний з білим мальтійським хрестом, другий білий, перекреслений червоним хрестом тамплієрів.

— Се „Танкредія“ графа д' Ібліна де-Куртене, божевільного, якого ви, певно, вже зустрічали і який мріє завоювати Єрусалим по способу хрестоносців. При всім тім, се не зла людина і нам не заваджає, — пояснив пастор.

Гелій пригадав свою дивну зустріч на мінареті Оливної гори з лицарем в панцирі, який остерігав його від женщин. Вони спустили ся до рівнини, минули могилу, де Рахиль оплакує ще, хоч і сплячи непробудним сном смерти, дітей Ізраїля, зарізаних Іродом. Нарешті перед їх зором з'явив ся Вифлеєм.

Подібний до Сіону, але значно менший і не такий понурий, оточений садами і оперезаний стінами, він підіймав ся півколом по похилости гори. Над містом піднімалась башта Аморі і два укріплені монастирі, що надавало йому характер феодального містечка, збудованого у підніжжя замка. Чистота і деяка сіметрія, незнана містам Сходу, надавали йому відмінність. На улицах і на рівних дахах домів маячили мужеські постати по лицарські закутані плащами. І слухаючи краєм уха потік слів добряги Фішера, Гелій уявляв собі в рамках сеї місцевости житте паладинів і баронів Франції, які, увільнивши гріб Господній, забули свою віру і вітчину в обіймах Евфратянок.

Зійшли з коней, Асір взяв поводи. При вході в місто пастор ішов поруч з Цецілією, зупиняючись через кожні десять кроків, щоби погладити її по щоках. Гелій ішов попереду і витирав чоло. Сонце запопляло улиці, вони були пусті, і тільки собаки дримали в тїні. Купа францисканів бігла з похилости, наче на приступ невидимого міста; з під напівопущених повік вони кидали палючі погляди.

— Бачили, як вони на вас дивлять ся, пане Жамен! — гукнув пастор. — Най їх чорт візьме! Вони вас не дуже люблять, і як би їх анатема була смертельна, я не мав би чести бачить вас сьогондя у себе коло столу. Я розумію їх гнів, але мене се звеселяє, тепер їх черга трохи полютувати.® За одну вашу душу вони віддали-б пятьсот тутешних і дві тисячі ерусалимських. О, так, на другий день по вашім весїлі, коли я голосив се з висоти моєї катедри, вони загудили на горі в себе, наче рій шершенів. В найближчу неділю вони спалили ваш образ на місці На-

родження, оголосивши вас ренегатом, і здається, що при Гробі Господнім вас відлучили. Гелій зупинився, блідий. Він згадав сцену в Назареті і проклони брата-лазариста.

— Вони мене відлучили? Вони мене називають ренегатом? Та хиба ми не одного Бога сповідаємо, хиба я вже більше не християнин?

— Навпаки, мій друже, навпаки. Дякуючи вашому шлюбови ви зробились християнином. Скажіть, хто вони? Чи так Цеціліє?

Вона хитнула головою. На жаль, вона знала надто багато! Гелій ішов далі; серце його роздиралося від горя. Гора здавалася йому безконечною і прикрою як хрестна путь. З височини дивився на нього замок Аморі; укріплені монастирі з погрозою нависли над ним.

— О, мої дитячі мрії, мої молодечі надії, мій героїзм і запал хрестоносця, як ви далекі тепер! — шептав він. Ренегат, так! Хиба сам я не розбив свої мрії! Відлучений, чи не сам я погасив світоч моєї віри?

І він повторяв: Відлучений! Відлучений!

В сім місті Палестини, де тріпотів ще спомин про тамплієрів і франкських королів, се слово давило його злочинним жахом середніх віків. В тузі він повернув ся до жінки, шукаючи привітного слова, чекаючи погляду любови, яка б розуміла без слів. Але вона балакала з Фішером; у неї не було ні часу, ні жалости до мужа. Справді, як могла вона турбувати ся його забобонами, поділяти його тугу, коли релігія її була позитивна і розумова? Сі протестанські уми ніколи не зрозуміли-б душі лицаря, бо уродившись кількома віками пізніше, вони не зазнали ні святої екстази, ні величних боїв за увільнення Гробу.

— Сюди, сюди! — вказував пастор.

Гелій вернув ся назад. Він обтер ноги вкриті порохом о соломкову мату, а з розмальованого фарбами фронту на нього уперто глянуло всевидяче око Єгови, окружене жовтим промінням. Біблійні тексти фрізом обгинали двері і рами вікон. Червона спідниця промайнула в кутку сходів.

Се пасторша побігла прибраться, — сказав жартовливо Фішер. — Але що з вами, Жамене, ви бліді, як мрець, і в поті, наче після зомлілости? У вас пропасниця від спеки. На щастє, я маю з собою аптеку; ось... трохи хіни, і все мине...

І поки пастор рив ся в своїх пляшечках, Гелій оглядав

низьку, догідну, холодкувату салю. З стелі спускали ся привішані на шнурках горщики для цвіток. На кріслах і на канапі, оббитих ріпсом, лежали мережки, з яких одна накривала навіть гіпсовий бюст Христа, надаючи йому вигляд сплячого під нічною шапочкою. Слоїки з медом; пузаті пляшки оздобляли верхні полиці бібліотеки повної чорних побожних книжок, з золотими хрестами на хребеті, а на столику машини до шиття лежало грубе Євангеліє з заставками.

— Ось хіна! Випийте з водою; очевидно новий єрусалимський аптикар дасть вам її в оплатці, але я тримаюсь старої системи: принаймні знають, що заживають. Так! Порошок дуже гіркий.

— Ні, не гіркий, але в нього якийсь нудний смак; се не хіна.

— Не ковтайте, не ковтайте! Боже мій, Цеціліє... в мене немає окулярів, що там написано!

— Арсенік! — спокійно вимовив Гелій, взявши з тремтячих рук пастора пляшечку.

— Плюй, плюй швидче! — гукнула Цецілія, вихопивши з його рук ложку, да якої він ледви доторкнув ся.

Змішаний Фішер бігав по комнаті.

— Левативи! Левативи! Господи Боже, левативи! Амаліє, Амаліє!

Але Гелій, нахилившись через вікно, вже зробив, що треба було.

— Заспокойтесь! Нічого не буде.

— Ах, мій Боже, мій Боже, я ледви на ногах тримаюсь від одної думки, що... для тих — о се було-б справжнє сьвято.

— І одним ренеґатом було-б менше, — додав Гелій з сумною усмішкою.

Коли всі заспокоїли ся, усіли коло столу. Явила ся пані Фішер, величезна, масивна, груба, з малою головою, з обличчєм в веснянках, в блискучо-жовтій повязці.

Вона подавала страви сама і кидала їх на стіл, наче вони вискакували у неї з пальців. Коли вона повертала ся, видно було через дірку в її сукні з чорного шовку — очевидно вінчального убрання — червону спідницю.

Вона мовчала протягом всього обіду, соромливо, як молоденька дівчина, спустивши білі вії і засунувши за ковнір свою серветку, щоб сховати незастебнуті гузики надто вузького корсажу. Тільки коли пастор в кінці своєї промови звертав ся до

неї з питанням: „Чи так Амаліє?“, зморшки її шиї ростягали ся і знов складались, як кишеня пелікана, та зпід рожевих повік вимикав ся по адресі мужа ніжний погляд. Фішер оповідав єрусалимські пльотки, давав Цецілії господарські ради, розкривав вченому таємниці археології. Жінка англійського консуля компромітує себе з турецьким пашою... В вірменському монастирі знайшли негритьянку, сховану за вівтарем... Нова російська секта, небезпечна конкурентка з'явила ся в долині Саарону. Сими днями він сам відкопав челюсть Валаамової ослиці і відломок від покришки гробу Голіята... Але Балакаючи, Фішер не забував про свої ріжних сортів наливки. Гелій просив дати бочку вина з Кани і глечик вихваленого меду Івана Хрестителя, на що Фішер відповів вибухом утіхи. Пили здоровле молодих.

О, так, він знайомий з літаніями небесної дружини! Амалія теж: їх співала до тридцятьох років. А потім... Був соняшний день, вона вішала біле на тині діяконата, коло Страсбургу. Одну шматку здув вітер і вона впала як раз йому на плечі, коли він з голими ногами і закасованими рукавами вудив в річці рибу.

— Се був найбільш вдатний полов за все мое житте, — сказав він сміючись і клацнув язиком, спорожнивши склянку. — Е-ге-ге, сестричко Цеціліє, вона також не зле закинула свою вудочку. Ну, ну, не червоній, дівчинко! Навпаки, все се дуже гарно; ти уратовала душу, а ви, пане Жамене, ви оженили ся з самою гарненькою діяконісою. І хто знає, що там у вас... Скажи, сестро Цеціліє, чи ти покличеш мене в хрещені батьки?

І пастор знов пирснув від розкотистого сьміху. Гелій мовчав, розлютований сим вільним поведженнєм, сим іменем „сестра Цецілія“, прилученним до тривіальности. Він розглядав на стіні всі сі побожні тексти в рамках кольорової бляшки, всі сі строфи молитв, фрази промов, несмачно розмальовані, де люди звертали ся до Бога на „ти“. Цецілія, здавало ся, почувала себе щасливою, і він запитував себе: „Невже ж їй не нудно від всеї сеї глупости?“

Але Фішер інстинктивно відчуваючи, що треба підтримати в очах сьго поганина свій престиж священника, заткнув свої пляшки, відсунув свої склянки, змахнув мух і поважно, навчаючим тоном вимовив:

— Ні, діти мої, чоловік не створений для самоти. Шлюб заповідано нам Господом Богом: „Плодіте ся і множете ся“, або

ще: Най чоловік оставить батька і матір свою і приліпить ся до жінки, і будуть двоє в одне тіло. Тільки бачите, треба любити один одного во Христї.

І, посунувши руку до машини по заду себе, він дістав Новий Завїт і прочитав главу на сей день, тоді як пасторша, спустивши підборїде на груди, тихенько хропла. Погляди Гелїя по черзі зупинились на бюсті Христа, прикритім мережкою, на глибокій рижовій каналї, на широких слинявих губах Фїшера, на розщипнутім корсажі Амалїї, і він думав: „Яким робом, яким способом вони упремудряють ся любити один другого во Христї?“

Він хотїв був рушити зараз, не вважаючи на спеку, але Цецїлїя упрохала його лишити ся до вечора. Тому він примушений був любовати ся каплицею пастора, подивити ся на пасїку, відвідати виноградники пастора, які були за містом, на узбїчу, де ранїйш було поле Вооза. Сироти пастора Фїшера корпали ся там в землі, вирівнювали лози, підрїзували маслини. Вони були завиненї в убрання з полотна європейського фасону; вуха стирчали по боках оголених голїв; сухорляві ноги в узьких штанах, як у черногузїв, на силу тягали величезні черевики, підбитї цвяхами.

Де-які з них, користуючись відсутністю свого пана, зняли з нїг сї знаряди тортур, відкривши брудні, червонї і роспухлі стопи, на яких вони ледви ходили. Вся їх природна грація зникла, і вони подібні були швидче до якихсь сухотних обшарпанцїв.

— Для чогож ви зняли з сих нещасних їх національне вбрання?

Фїшер подивив ся на него з дивуванням: Для чого? Але.... я думаю, ви не захотїли б лишити їм їхне лахміття?

— Чому нї? Дайте їм нове, але лишїть його красу.

— Але почім же знати тоді, що вони християне?

— Так, правда, я про се не думав.

І Гелїй не міг утримати ся від думки: „Всьому тїльки й містить ся їх навернення: перехід до бридоти; на щасте виходячи звідси, вони так же легко від неї увільнять ся, як і від свого катехизису.

(Далї буде).

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Володимир Винниченко. Краса і Сила. Видавництво „Вік“ у Києві 1906, стор. 411.

„І відкіля ти такий узяв ся?“ так і хочеть ся запитати д. Винниченка, читаючи його новелі, яких у отсій книжці зібрано сім. Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шабльонової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме жите, в суміш, українське, московське, калічене й чисте як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй плястичній творчости. І відкіля ти взяв ся у нас такий?—хочеть ся по кождім оповіданю запитати д. Винниченка.

Перше з помічених тут оповідань, що дає свій титул цілій книжці, „Краса й Сила“, се малюнок із життя тих подонків та відпадків суспільности, яких душу відкрив або й роздмухав трохи Максим Горкий. Соціяльне положене тих людей наш автор малює вірно і влучно, але дивить ся на нього його власними очима: вони зовсім не тужать за иншим станом, хоч і відчувають прикροсти свого побуту. Те, що зі становища суспільности злочин, крадіж, проституція, ошуканство,—тут не має ніякого значіня, тут се просто „робота“, щоденне занятє, спосіб життя. Як у кождім иншім фаху, так і тут невдача в „роботі“ грозить немилими пригодами, але такі пригоди, як тюрма, бійка і т. д. для них не мають ніякісінького етичного значіня; сеж розуміеть ся само собою, на се тільки один спосіб: бережись. І у автора нема ані крихітки жадної сантиментальности, він не обурюеть ся, не сердить ся ані на тих людей, ані на суспільність, що їх зробила такими. Се все у нього зовсім натуральна річ, так як для геолога зовсім натуральне те, що внизу лежить граніт, на ньому крейдяна верства, а там далі глинка та плодюча земля. В кождій верстві є свої понятя, свої вподобаня, своя сила й своя краса. От на такім тлі малює наш автор три фігури: двох парубків-злодіїв і дівчину, що стоячи між ними граеть ся ними обома. Один із них, Ілько, то для неї ідеал краси, а другій Андрій, то ідеал сили—волі. Сей контраст автор малює дуже ярко і на дрібних, ніби буденних фактах та розмовах показує хитанє дівочої душі між тими двома полюсами, поки рішучий конфлікт, бійка між су-

пірниками, в якій один одержує тяжку рану, а другий засуд на довголітню каторгу, не рішає й її вибір на сторону каторжника. Се оповідане, з яким Винниченко уперве виступив на поле українського письменства, було й першим його тріумфом; воно збудоване дуже гарно, визначається незвичайною драматичністю та яким кольоритом, а при тім певною, плястичною і вірною характеристикою дієвих осіб. Ярмаркові сцени, разом з тим поле попису обох героїв у їх „роботі“, передані з гумором і свідчать про те, що автор уміє добре обсервувати житеві події.

Прегарно скомпоноване також друге оповідане „Заручини“, що було окрасою одного з товстих літературних збірників ще за часів небіжчика абсолютизму. Як у попередній сферу злодіїв та передміських „жуліків“, так тут сферу університетських студентів та тих буржуазних верстов, що стикаються зі студентами, автор малює майстерно, певними і плястичними рисами. Студент Семенюк закоханий в панночці Галі, дочці вдови полковниці, з якою познайомився у її сусіда Сухобрієва, де давав приватні лекції. Галя вдає ідеалістку, читає книжки, що він дає їй, цікавиться українським питанням і доводить його до коханя, що сьогодні має завершити свої заручини. І автор розводить перед нами картину товариства студентів та купчиків, що зійшлися на заручини, характеризує весь той світ „уміренности і акуратности“, в якому за рожевими заслонками скромности, доброго виховання та ідеалізму криється брудота та рафінована розпуста. Семенюка гостять, упокують до нестями, будять „на заручини“ — показується, що його Галя заручується з чоловіком, яким бридилася і гордувала, а його бажала звербувати собі на приятеля дому.

Найбільше розміром і найбагатше виведеними в ньому типами оповідане „Голота“, майстерна проба змальовання немов у перекрою важкої доби в життю нашого народу—переходу від спокійного хліборобського стану до повної пролетаризації. Тою перехідною добою являється служба в панському дворі. Винниченко малює нам з великою силою і вірністю немов серце тої верстви—нутро „чорної кухні“ при панській економії, немов оазис сірої барви між селом з його густою долею та рідкою поезією, і панським двором у блискучім освітленю. Тут бачимо наглядно, як ломаються давні моральні устої сільського життя, як простий сільський розум позбувається звільна всіх ілюзій і всі карти життя ставить на одно гасло—дбай за себе самого! З двора в злудному світлі пливе лише запах роскоші і цинічної розпусти, а сіль-

ське жите для декого вже відійшло в мітольоґію, а деякі, прим. Андрій, хоч ще ніби вважають ся господарськими синами, все таки мусять служити і заробляти в дворі і мов риба об лід бють ся між занепадом села і широким шляхом у повний пролетаріят. Із сього соціольогічного погляду оповідане „Голота“ одно з найглибших і найкращих у Винниченка.

Що значить „ловити жите на горячій учинку“ і в моментальних знімках показати всю його глибіню та ріжнobarвність, се найліпше бачимо на чудовім нарисі „Біля машини“. Тема найпростійша, яку тільки можна здумати: серед українського лану в літню спеку працює молотилка, її обслуґує невеличкий гурток сільських зарібників, над ними держить догляд економ Гудзик—ось і все. А гляньте ви, який живий, плястичний малюнок зробив із сего Винниченко! Скільки драматичного житя вніс у нього! Якими тонкими, ледво замітними рисами схарактеризував головні дієв особи—економа Гудзика, безхарактерного панського підлизня, що всею душею ненавидить селян, яких праця годує його, опозиціоніста та бунтівника Карпа, його ніби суджену, що тутже при нїм легкокомисно віддаєть ся паничеви Ясьови для хвилевої втіхи—і зрозуміємо ту глуху, дику ненависть до панів, якою палає українське селянство і яку показало в недавніх розрухах.

У Винниченка гарна рука не лише в мальованю селян та пролетаріів, але також у представлюваню інтелігентних сфер. Ми бачили се вже в „Заручинах“. Сю саму сферу міської буржуазії малює нам нарис „Контрасти“, хоча сей малюнок і не глибокий, а обмежаєть ся на зазначеню контрасту між тою на зверх блискучою, веселою та гулящою молодіжю і бездомною біднотою українських пролетаріів-бурлаків. Менше цікаві оповіданя „Антрепренор Гаркун-Задунайський“ та „Мнімий господін“. Перше з них представляє мізерію акторського житя в глухій українській провінції, а друге сценки з воєнного житя, де балакучий фільдфебель, помішаний на тім, що у нього в животі якась хвороба, всю ніч не дає спати своїм підкомендним воякам, утомленим цілоденною службою.

З усім тим ми вважаємо сей том оповідань одним із найкращих дарунків, якими обдарувало нас видавництво „Вік“. Не заступаючи вповні попереднього збірника оповідань д. Винниченка, виданого львівською видавничою спілкою і приступною тепер і в Росії, він дає кілька оповідань, яких не було там. *Ів. Франно.*

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

Відгуки з життя і письменства.

Перший рік української преси. — Письменники і публіка.

Давненько я не відгукував ся на події з нашого життя і письменства. Невблаганна російська дійсність, — та справжня *vis major*, у синій мундир зодягнена, що не переставала демонструвати перед світом „истинно-русскую“ „дѣйствительную неприкосновенность личности“, — вирвала була у мене з рук перо й надовго перепинила ті розмови, що розпочав був я з читачами на іншому місці. За тих кілька місяців силуваного мовчання не тільки те місце нашої звичайної зустрічі з читачами зникло, але втратив ся й той звязок з ними, що вже почав був потроху виробляти ся, порвалася нитка регулярних зносин, що нас одного до одного привязувала. Разом, певна річ, мусів загинути й той плян регулярних розмов, що сам собою був склав ся й позначив ся. Багато подій, і подій дуже важливих, лишило ся у нас необміркованими; багато фактів, і фактів цікавих, одійшло з-перед очей, багато тем лишило ся позаду в минулому без відгуку. Між колишніми розмовами й теперішньою повстала прогалина, якої до краю заповнити вже не можна; важко навіть ухопити кінці порваної нитки, щоб їх на-ново до купи звести. І се тим важче, що житте не стоїть на одному місці, а надто тепер, і те, що відійшло без відгуку, зачіпати тепер уже пізно. Нові події надбігають, і все нові й нові приносять теми, — треба на них відгукуватись, не згадуючи про день вчорашній. Що з воза впало, те пропало в тій прудкій ході громадської боротьби за кращі форми життя...

З воза нашого громадського життя і письменства багато впало за той час тем, до яких я вертати ся вже не буду. Але одної з їх, — і як раз тої самої, над якою згадана *vis major* вирвала у мене з рук перо, — я не хочу покинути без відгуку, бо вона має, сказати-б, затяжний характер і хоч без перестанку „падала“ крізь щаблі нашого дірчастого воза, та не тільки до крихти не випадала, але тепер ще більшої, може, ваги набрала, ніж вісім-девять місяців попереду. Тема ся — во істину болюче питання про українську пресу і се вже одно виправдує мене

що я знов до неї вертаю ся, та й не раз ще може вертатимусь, як що пощастить мені провадити без перешкод свої розмови з читачами. Стара се, правда, але й раз-у-раз нова тема і довго ще такою буде, аж поки міцно, твердими ногами, станемо ми з своєю пресою на якомусь певному ґрунті.

Минув рік істновання української преси в Росії — перший рік, тим вже самим винятковий рік, і така спокуслива думка підвести деякі обрахунки з важкого досьвіду того року. Рік праці — праці важкої, одурених надій та несправджених сподіванок. Рік тяжкого досьвіду, розвіяних мрій, распорошених замірів і гіркої дійсности. Рік боротьби за істнованне, — боротьби без міри важчої, ніж довело ся й доводить ся витерплювати пресі всякого иншого народу в Росії, бо крім околиць, для всіх однакових обставин, новонародженна українська преса мусіла ще повну того лиха випити, що залежить від внутрішнього неладу серед самого українського громадянства, від тієї тяжкої спадщини, що покинули нам передніші часи нашого німування.

„Тяжким шляхом“, шляхом тернистим, вибрукованим занадто щедро каміннем зверхніх перешкод і густо всипаним вибоїнами внутрішнього неладу, цілий рік ідучи спотикала ся й падала наша преса. Оглядаючись назад, на ту частку пройденого шляху, як багато бачиш там мерців, що трупом лягли, не витерпівши всіх пригод, і як мало живих істот із тих, що бадьоро і з надіями рушили були в дорогу на початку попереднього, першого на віку української преси року!... Доля української преси за перший рік її істновання така навчаюча, що варто коло неї спинити ся й приглянути ся, щоб досьвіду набратись і остороги на далі.

Час, коли українська преса вибирала ся в свою дорогу, не подавав надій на те, що дорога та буде легка і сприятлива. „Медовий місяць“ усяких вольностей тоді вже минув ся, рожеві надії зблідли, а конституційні ілюзії распорошено гуком вармат під Москвою. То був саме час, коли по втихомиренні московського оружного повстання рушив на звоювання всієї держави славетній Дурново, коли хижачькими загонами ростекли ся по всіх усядах „карательня експедиції“ Мінів, Ріманів, Луженовських, Філонових etc., а військовий стан густою сіткою заткав усю Росію... Попередній протяг часу, так звані „дни свободь“ українська преса не використала ані трохи, бо... її ще й на сьвітлі

тоді не було. Дивне справді таки діло, але факт фактом, що стан срамного німування тяг ся для Українців і тоді, коли всі в Росії вільно були заговорили, і прокляття попередніх обмежень непереможною вагою лишили ся подавньому висіти над самою тільки українською мовою. Всі, хто до 17 жовтня р. 1905 міг хоч пошепки говорити, заговорили тоді були на повні голоси, бо мали вже кожне свій власний притулок. Одні Українці мусіли, як і перше, німувати, бо за попередньої доби не добули й жадного органу і „захватним“ шляхом здобута воля друку на них „не розпространялась“. Насамперед ні одна друкарня не приймала до друку українських часописів, хоч, напр., російські друковали ся тоді наперекір усім ще нескасованим юридично цензурним установам. Аж в листопаді вже почав у Лубнях виходити „явочним порядком“ видаваний „Хлібороб“, та й він на 5-му числі мусів занехаяти своє поле, наглою смертю сконавши. І тільки „времення правила“ 24 листопаду дали спроможність народитись на сьвіт українській пресі, хоча й тепер ще муки народження були дуже й дуже великі. Місцева адміністрація, якій з того часу дістало ся до рук порядкуванне справами друку, чіплялась до кожної дрібниці, часто навіть вигаданої тут таки в канцелярії, аби тільки не пустити в сьвіт пресу того народу, що руками Валуєвих, Толстих, Юзефовичів etc. призначений був на страту. Та ось на рещті з величезними труднаціями, як раз під час лютої реакції, наша преса таки розпочала своє, як виявилось зараз же, стражденне життя. На першій порі прокинулось було велике захоплення тим, що можна стало говорити до українського народу його рідною мовою. Мало не по всіх більших центрах української землі, а часто й по глухих закутках навіть, повстають українські часописи; з великим запалом та блискучими надіями розпочинають вони свою роботу, дарма що й тоді вже скептики й песимісти говорили, що таке число часописів одразу після довгого німування не знайде ні читачів досить, ні робітників. З високо піднятою головою рушила українська преса в дорогу — й одразу-ж збила на ній собі ноги, одразу дорога та дала ся добре в знаки...

Як сказано, політична ситуація, що виразно позначила ся з кінцем р. 1905 в Росії, нічого доброго нашому народженцеві не віщувала, але дійсність перейшла всяку міру того, що й найзавзятіший песиміст міг би собі уявити. „Господамъ командующимъ на заставахъ“ комітетів „по дѣламъ печати“, новоутворених

замість давніших „цензурнихъ отдѣленій“, з незвички до українського слова в пресі та публіцистиці, тон її видав ся одразу занадто бунтівницьким, занадто революційним, — далеко більше, ніж стерпіти могла російська сухітна „воля друку“. Українська напр., „боротьба“ виглядала далеко страшнійше від російської „борьбы“, і взагалі багато де-чого, що по російських часописах навіть уваги на себе не звертало, з українських кололо полохливі очі „господамъ на заставахъ командующимъ“ і нагадувало їм, що треба мерщій брати ся до „мъръ пресѣченія“. А їх так багато було за військового стану — „выбирай любую“... І от поспались вони на українську пресу, як з Пандориної скрині; величезна більшість українських органів, що повстали були в протязі 1906 року, померла наглою смертю при першій же спробі заговорити до читачів навіть далеко м'якше, ніж у той же самий час говорила російська преса. Се було справжнє „избіеніе младенцевъ“; траплялись навіть нечувані по інших письменствах убійства ще ненарожденних органів... В торішньому „Рідному Краю“ зроблено докладний мартирольоґ української преси за перше тільки півріччя 1906 року; з обрахунку того видно, що з 34 органів, що почали були або мали виходити, півроку прожило тільки 9*); додам до сього, що з тих девятьох на 1907 лишило ся — 3. Сих кілька цифр самі говорять за себе...

Нема чого казати, що за той самий час і взагалі преса в Росії не на рожах спочивала, але таким мартирольоґом певне ніхто, oprіч Українців, похвалити ся не може, *privilegium odiosum* належить ся нам без усякої конкуренції. І нехай не говорять, що деякі з тих часописів самі припинили ся або й виходити не починали, бо се справу не дуже то мінняє: часто видання мусіло спинити ся, напоровшись раз-другий на рожен, проти якого, видимо, не попреш. От що пише, напр., спиняючи своє видання, редакція „Вільної України“:

Редакція місячника „Вільна Україна“ сповіщає своїх передплатників і читачів, що дякуючи тяжким репресіям „ліберального“ міністерства д. Столипіна проти вільного, незалежного слова друкарського, вона не має можливости випустити в сьвіт в свій час чергових чисел журналу. Книжка „Вільної України“ за май — юнь „в свій час“ була сконфискована. Редакція місячника сподіваєть ся при першій зможі озвати ся з своїм словом до читачів**).

*) „Рідний Край“ 1906 р., ч.ч. 32 і 33. Оленин М. — „Українська преса від 17 жовтня 1905 р. до 1 липня 1906 р“.

***) „Громадська Думка“, ч. 188.

Просто, але досить красномовно. Додам тільки, що та „перша змога“, про яку згадує редакція в своєму листі, й по сей день не наступила...

Що зверхні обставини страшенно пошкодили українській пресі, се очевидно з першого погляду, про се не можна сперечатися. Але ми занадто спростили-б своє завдання, як би на такому елементарному поясненні й заспокоїлись, і я не тільки не хочу все лихо складати на урядові „мѣропріятія“, але навпаки бачу в них тільки другорядну причину того нігде в світі нечуваного краху, що впав на голову нашої преси. Так звані у нас „независящія обстоятельство“, кажучи взагалі, мають безперечно великий вплив на пресу, насамперед одбиваючись на її змісті, а також призначаючи ту або іншу долю поодиноким органам, але не тут лежить центр ваги. Цілком убити пресу ніякі утиски не можуть, як не вбили, напр., за той же час російської преси. Замість убитих—на їх місце стають другі, поріділі лави поповняють ся новими партизанами, перешиковують ся на-ново й таки провадять ту саму боротьбу, що й перше, за своє існування та за ті високі ідеали, до яких стали на службу. Як що українська преса того не зробила, то видима річ через те, що удари зверху падали на такий організм, що не призвичаїв ся ще до обставин життя, не придбав тієї живучости, яка помагає всім негодам перетерплювати й під градом ворожих куль твердо встоювати на своєму місці. Не инакше, що в самій нашій пресі були такі дефекти, які допомагали зверхнім обставинам нищити її, або хоч не дали виробити досить сили на одсіч, щоб по змозі поставити буфери між собою й тими обставинами. На сі дефекти я й кладу найбільше ваги з усього того лиха, що зуспіло українську пресу зараз же по її народженні.

„Нам здаєть ся, — пише з сього приводу в своїй дуже цікавій брошурі д. Грінченко, — що наші літерати трохи перенасилили ся на своїх силах і захопили занадто широко, ширше, ніж дозволяли ті сили“*). Таке маємо перше, найбільш і серед публики й серед самих письменників поширене пояснення тих причин, що руйнують українську пресу. Кажуть, що обставини пережитого лихоліття не зучили нас як раз до того роду письменства, що в пресі потрібний найдужче — до публіцистики;

*) Б. Грінченко, — „Тяжким шляхом“. У Києві, 1907, стр. 17.

нам нігде, ні на чому було придбати досьвіду й зручності на сьому полі й от, коли прийшов слушний час та нагальна потреба ставати до публіцистичної роботи, у нас не вистарчило ні досьвіду до того, ні вмілости, ані сили... Певна річ, се великої ваги справа, але мені здаєть ся, що знов таки й не в ній центр ваги лежить. Ну, не було досьвіду й не могло його бути спершу, на першій порі, але далі? Адже ж усякий досьвід виробляєть ся звичайно в самому процесі роботи, і тут він теж повинен був виробити ся: війна, кажуть, героїв на сьвіт появляє, а в сій справі й героїв не треба було, а тільки звичайних робітників, що вміють більш-менш оглянути ся серед поточних справ і сказати про них своє слово; та й не святі ж, справді, горшки ліплять!... І що люде, такі звичайні робітники, знайшли ся-б, про се, я певен, нічого й сперечатись, бо вони таки й знаходили ся кожного разу, коли було треба. Інша справа—серед яких обставин їм довело ся працювати, орючи облоги української періодичної преси, на який ґрунт падали їхні заходи? І мені здаєть ся, що в сих питаннях в ластиво й лежить, як той Німець каже, *der Hund begraben...*

Письменство — се насамперед, московським словом ка жучи, „взаимодѣйствіе“ двох факторів: з одного боку тих готових сил, що безпосередно беруть у йому участь, тобто—письменників, а з другого боку — того осередку, в якому силам отим доводить ся працювати, того ґрунту, на який їхня праця падає — тобто, публики, читачів. Від обопільного впливу сих двох факторів і залежить розвиток письменства: читач, та й не просто собі читач, а вживаючи щедринowego термину — „читатель-другъ“, така ж неминуче потрібна умова для письменства, як і сам письменник. Без читача-друга письменник, хоч би й найталановитійший, так само безсилий, як реактив без відповідного елемента в хімічному процесі, і коли данний елемент під впливом реактива перетворюєть ся на інший, то й сам же реактив зазнає того перетворення, еднаючись з елементом. Так і в письменстві: тільки в процесі дружнього обопільного впливу витворюєть ся та атмосфера, що дає письменству силу встоювати проти ворожих нападів, що виводить його з вузьких манівців непомітного животіння на широку дорогу справді громадської роботи на користь великих мас людности. Як і все на сьвіті, письменство в безвоздушних просторах жити не може, а тим паче не може бороти ся з ворожими силами за своє істновання, розвивати ся й рости

на силах та все ширші захоплювати простори. Ще в більшій мірі се треба сказати що до публіцистичної парости письменства: публіцист просто вже, як без води риба, не може не то працювати, а навіть за працю й думати, не маючи відповідного ґрунту в тих тисячах людей, що до його слова прислухають ся й так чи інакше на його реагують. Не чуючи певної підпори у себе за плечима, публіцист ніяк не може справляти свого завдання, — адже не тільки він кидає в якісь безвісні простори свої слова, але й відтіля, з тих просторів, одбірає усе — і зміст і форму своїх творів; він не може рахувати на того читача, що прийде ще колись там, йому зараз мусить бути ґрунт, на який би падали його зерна — думки. „Довлѣть дневи злоба его“, — для майбутньої „злоби“ знайдуть ся свої працювники, а теперішні повинні зараз же попадати в тон сучасній „злобі“ і вишукуючи її, разом вишукувати й тих, хто „злобу“ сю так само розуміє й так само шукає відповіді на прокляті питання сучасности. І от публіцист на арені своєї діяльности, в пресі, шукає... Що-ж і кого знаходить український публіцист? Чи єсть у нас той обопільний вплив, про який говорено попереду? Чи витворилась у нас та атмосфера дружніх звязків межи письменником та читачем-другом і чи навіть такий читач проявив ся? Чи письменник потрібну подавав поживу читачеві і чи підтримував його та заохочував до праці сей, чи напучував його на правдиву стежку, як що довело ся збочити, чи ставив йому домагання, до сучасного момента відповідні? Оглядаючись на досвід тяжкого року, мусимо відповісти: ні, ні і ні!...

Коли народилась наша преса, то зразу ж вона стала перед двома х: іксом був письменник, що повинен був її безпосередньою працею своєю жити, ще більшим іксом, фігурою абсолютно вже загадковою був читач, який мав письменницьку працю споживати. Іксами, загадками були вони й один для одного, звязків між ними не було, знайомости ніякої, а довелось її заводити, як згадано вже, в самий до того недогідний час політично-громадської реакції, коли ні одна, ні друга сторона зовсім зняти покривало з обличчя свого просто таки спроможности не мала. І от з першого-ж ступіня почались між ними непорозуміння, яких цілий рік праці одних і реагування на ту працю других не тільки не розвіяв, а може ще більше їх нагромадив коло української преси. Щоб розібрати ті непорозуміння, виявити їх причини та показати вплив на саму справу, почну від читача.

З кого саме складається найбільший контингент, сказати б, головне ядро читачів української преси? Дати докладну відповідь на це питання надзвичайно важко, а тим часом вона конче потрібна, бо зміст і форма, напрям і засоби того чи іншого органа преси залежать в першій лінії від вимогів постійного читача. З сього погляду дуже великої ваги річ довідати ся, на кого головним способом має працювати даний орган, бо тільки знаючи се він зможе взяти відповідний тон і говорити цікаво і про цікаві читачам речі. Скоро починалась українська преса, ініціатори її рахували на кількох категорій читачів. Насамперед се мав бути читач із народу, якого кладено за підвалину всього читальницького гурту; далі йшли так звані свідомі Українці усяких кольорів і типу, почавши від правдиво свідомих, партійно вихованих людей і до тієї досить таки на обличчя невиразної маси, що відома під назвою українофілів; нарешті—випадкові читачі з тих, що будучи Українцями з роду, ніяких виразних симпатій до своєї національності проте не виявляли, — се всі так звані „тоже малороссы“, серед яких тільки в процесі самого життя і впливу на його преси міг би виробити ся відповідний для українства ґрунт. Видима річ, що серйозно рахувати можна було тільки на перші дві категорії, бо „тоже-малороссы“ — з національного боку маса цілком аморфна: признаючись иноді, під впливом більш-менш випадкових обставин, до свого роду, вони глибшої ваги сьому не надають і залюбки поповняють собсю лави навіть ворожих до українства напрямів; наскільки ж вони переймали ся-б національною свідомістю, настільки переходили-б до другої категорії, роблячи її численнішою. Лишають ся — народ та більш-менш свідомі інтелігенція. Але народ, — розуміючи се, як масу українського селянства з більш-менш однаковими класовими інтересами, — народ мало не суспіль неписьменний, народ позбавлений почування свого національного я, народ не звичний до того, щоб до його говорено його рідною мовою, — сей народ не міг одразу постачити з поміж себе достатний контингент читача. Та й читач той дуже неоднаковий був, хитаючись від більш-менш розвинених, „бувалих“ людей до таких, з якими треба від азбуки починати. До того ж народ до останніх літ взагалі мало газетами цікавив ся: життя культурне й громадське в Росії потиху кульгало собі однією стежкою, народ, — голодний і холодний — брив самопас другою. Правда, спершу війна з Японією, потім визволь-

ний рух зачепили й ширші маси селянства, і з глибини широких ланів та степів криком донесло ся голосне вимагання: „газет“. Але скільки те вимагання задовольняло ся — задовольнялось воно пресою російською (нагадую, що навіть у „дни свободъ“ українство не мало заступництва в пресі); розбираючи в ній через десяте п'яте, українське селянство проте почало вже звикати до типу російської газети, а найбільше з-поміж його розвинені то навіть цілком тими газетами свої вимоги задовольняли. Таким способом, коли появилась українська преса, вона знайшла вже скрізь захоплені місця серед селянства й мусіла одвойовувати собі читача, збирати аудиторію з елементів, що вже звикли до іншої. Знаючи психологію нашого селянина, не важко буде доміркувати ся, що се значить. „Як почнеш уперше читати українську газету селянинові, то він часом неприємно дивить ся на сю газету, думає, що з нього глузують, що се написано на сьміх, — мовляв, пани понапечували по мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посьміяти ся“*). Се пише чоловік із тієї ж таки селянської публіки і всякий, хто пробував підходити до нашого селянина чи то з українською книжкою, чи то з газетою, з власного досьвіду знає, що се не вигадка, не виняток, а типове з'явище. Треба отже, щоб минуло кілька часу, поки впевнить ся селянин, що українську газету не на глум та сьміх писано, а щоб він же сам краще її й розумів. Такі кутки, де-б українську газету нетерпляче виглядали, як от село Колодисте в Звенагородщині — то поодинокі оазиси серед величезної пустині байдужости; в цілому, в масі селянство наше ще не захоплене газетою так, щоб давати постійного масового читача, і виділяє поки що тільки одиниць, що з симпатією ставлять ся до української преси, читають її, цікавлять ся нею, але не спроможні ще витворити контингент такий широкий, щоб читачеве обличчя зовсім виразно позначило ся. Лишаєть ся ще українська інтелігенція всяких відтінків, але се, з одного боку, категорія не дуже й численна, а з другого...

Мені пригадуєть ся лист одного „широго українофіла“, як він сам себе зве, з приводу відомої пригоди з „Громадською Думкою“; в листі своєму сей „інтелігентний“ читач виявляє просто таки каннібальську радість, що „наконець то разрушено это жи-

*) „Рідний Край“, 1906 р., ч. 40. Статя Т. Татарина „Українські часописи на селі“.

довское гніздо“... Хто читав „Тяжким шляхом“ д. Грінченка, того ся радість ані трохи не здивує: там ще кращі зразки наведено, і я візьму звідти тільки один поки що. Перед нами чоловік, що „двадцять років чекав сього щастя — можливости читати часописи друковані рідною мовою“ і проте, коли ті часописи появили ся, він зарікаєть ся їх читати, бо — нехай він сам говорить: „кожне число газети, як і кожна книжка журналу, мене бентежить через граматичний хаос, що в них панує“*). Двадцять років чоловік дожидав ся, виглядав, як сонця з неба, того щастя — української преси і... не хоче її читати, бо в ній трапляєть ся: „я стрів ся з їм“, а йому хочеть ся, щоб було: „я стрів ся з ним“. І як побачать читачі далі, се щось типове у нас, таке типове, що навіть де-кого з відомих письменників наших довголітня праця на користь рідного письменства не зучила з пошаною до його відносити ся, ставши вище отих „з їм“, чи „з ним“. Численна література листів до редакцій показує, що категорія інтелігентних читачів найбільш вередлива і як раз там, де найменше їх можна задовольнити. Того не задовольняє зміст, другого — напрям, инший нарікає взагалі на правопис, ще инший готов збити бучу за невідоме йому слово, знов инший мало не ультіматум ставить редакції за якусь правописну форму... І все се з авторітетним виглядом, з докорами, з величезними претензіями, часом з глузуванням та лайкою — та от справді таки лихо, що з-по-за того дощу листів не видко ніякого ясно означеного обличчя, виразно окреслених вимогів, часто навіть думки доладньої не знайдеш... Чисто, як ті городські панночки, що про їх Виборний у „Наталці-Полтавці“ розкажує, як вони „вередують женихами: той негарний, той небагатий, той неметкий, другий дуже смирний, инший дуже бистрий, той кирпатий, той носатий, та чом не военний, та коли й военний, то щоб гусарин“... Хиба ж не „гусарин“ бо й справді оте „з ним“, а надто як що зараз же слідком другий кореспондент пробі кричить, щоб писати „з їм“?... І поминувши навіть отсю дивну причепливість до дрібниць та переборщене критиканство, останеть ся така ріжнотність поглядів та вимогів серед читачів, якої не задовольнити-б доладу навіть більш досвідченій пресі, а не то нашій молодій та ще гаразд і не виробленій.

*) Б. Грінченко — „Тяжким шляхом“, стор. 40.

Отсе така була одна сторона з тих, що обопільним впливом своїм держать на світі „сьому велику державу“, — як що можна сей пишний епітет прикладати до нашої мізерії,—і від сього залежить у великій мірі та непевність тону, що помічається й досі в українській пресі. Мало не всі її органи, опріч такого вузько-місцевого тижневика, як „Світова Зірниця“, що стоїть по за ідейними змаганнями української інтелігенції, ніяк не могли знайти більш-менш певного тону і все хиталися вибором тем, і способом їх трактування між популярними та інтелігенськими органами. Та й не диво: газета чи й журнал повинні бути барометрами життя в тому розумінні, що вони повинні відбивати на собі вимоги своїх читачів, чуйно прислухати ся до їх і давати відповідь саме на те, що данного часу читачів найбільш цікавить. Які ж були ті вимоги, хто саме читачі, чим вони цікавились і скільки в їхніх вимогах було раціонального й можливого для виконання — все се стояло суцєю загадкою перед письменниками, гнітило їх, виривало перо з рук. Я прошу уявити тільки собі публіциста, що не знає, до кого він має говорити—й одразу видко зробить ся, як відбиватиметь ся се на його працях. Видима річ, що такий публіцист ніколи не почуватиме твердого ґрунту під ногами, не буде певний, чи тема його праці зацікавить читача і чи формою своєю задовольнить його. „Звуча на-удачу,—каже Щедрин,—рѣчь писателя превращается въ назойливое сотрясение воздуха“ і як раз у такому становищі й опинили ся діячі нашої преси: їхні праці були справжніми листами без адреси, —листами, що вони посилали кудись у неокраїні, необмежені простори без певної надії на те, що у тих просторах слово їхне знайде якийсь відгук і потрапить як раз до тих, кого мало на увазі; без позначки того „взаємодѣйствія“, яке живить і годує духову організацію публіциста. Замість читача-друга, що з одного натякання тебе розуміє, з тих просторів на наших письменників дивило ся холодним поглядом загадкове обличчя сфінкса, на якому нічого не можна було прочитати, а коли іноді й траплялось розібрати щось, то прочитані там вимоги одно одному перечили, шарпали й розривали нещастного письменника на всі боки й силували його з тугою на серці кидати перо, або працювати з примусу, холодно, по ремісницькому, не відкликаючись усім серцем на чужі, йому самому нецікаві, загадані теми про правопис, мову і т. и. Коллізія між нахильностями та завданням письменників суперечними вимогами читачів повинна була позначити ся ду-

же не сприятливо й на самій пресі, але читач сього брати на увагу не хоче, він вимагає, щоб українська преса, немов та Алена-Паллада з голови Зевесової, вийшла одразу взброєною й цілком, до останньої дрібниці, готовою. Трагедія сього розбрату, сього обопільного нерозуміння й була, мені здається, центральним пунктом серед низки причин, що зробили нашу пресу такою млявою, хисткою та слабосильною. Поставте серед таких фатальних умовин які хоче таланти—то й вони нічого більшого, мабуть, не зможуть дати, хиба тільки бліді копії того, чого можна б від них сподівати ся за інших, нормальніших обставин. Се будуть мученики пера, невільники своєї професії; невисловлені думки та образи гнітатимуть їх, складаючись разом у велику трагедію, на яку сторонні глядачі байдужно, а то і з тупим усміхом, злорадно, дивитимуть ся, а коли хто із них знесиленний упаде під вагою її—штовхнуть його ногою або навкидка пошлють слово ущіпливого глузування, а той гнівливого прокляття. Згадайте лишень „щирого українофіла“ з його каннібальськими радощами з приводу розгрому редакції „Громадської Думки“; коли й сього мало, прочитайте надруковані на стор. 38—40 згаданої брошури д. Грінченка витяги з листа „презирающей Васъ (тобто нас, письменників) настоящей Украинки“, і ви пересвідчитесь що нема впину, нема межі ніякої для цинізму „приятельських“ стосунків де-якого гурту з-поміж читачів. І що найгірше—українському письменникові нема куди апелювати: гіркий поклик, що вирвав ся був колись у Щедрина — „читатель-другъ, защити!“ — замре йому на устах, або повисне в повітрі, бо... бо він пише свої листи без адреси, бо він не знає, чи єсть у його той „читатель другъ“ і де шукати його посеред холодної, байдужої маси...

Певна річ, доля така — тимчасова, поки мине теперішня важка переступна доба в нашій історії. Десятки, чи й сотні років рабського німування, життя з „урізаним язиком“, виступ перед сьвітом під час тяжкої переступної години, порізнення і розбрат—все се й не могло минути для нас безкарно, не могло не виявити ся тепер якоюсь аномалією, не могло не викопати рову глибокого межі працівниками і тими, на кого вони працю свою віддають. Певна річ,—вірую і ісповідую—се хвилиenne з'явище. Адже ж і в Галичині не дуже ще давно український письменник міг тішити свою душу хоч би таким написом на бандеролях свого видання: „Возвращается обратнымъ шагомъ къ умалишен-

нымъ“*), а питання правопису та мови й там гнітючим маревом охмарювали все живе в письменстві. Тепер се вже там пройдений етап; потроху, помалу, ціною праці невсипущої та непохитного завзяття й у нас засиплеть ся ганебна прірва, завяжуть ся дружні звязки межи письменником і читачем, народять ся кадри справжнього не випадкового читача, виявить він обличчя своє—і тоді настане час того обопільного впливу, того „взаємодїйствія“, що плодющою робить ниву письменства і преси, що дає сили одним і самоповаги другим. Голос письменника перестане лунати „гласом вопіючого в пустині“, бо й сама пустиня заворушить ся, покинуть ся і перестане пустинею бути. Тоді буде вже де шукати моральної підпори й підпомоги, бо народить ся і той читач-друг, з яким буде мило виходити на любую розмову...

З ЛЕОНАРДІ.

Виходиш ти із рідної оселі,
Покинувши і небо голубе
І всі думки дівочі і веселі,
Сестриченько, — ще жде тепер тебе?

Твою ганьбу, твій сором я вбачаю,
Заздалегідь мій погляд посумнів:
Нещасному, зрабованому краю
Наплодиш ти недолюджів синів.

В Італії все нівечить неволя,
Щось не встають сьмільці до боротьби;
Твоїх дітей з колиски звяже доля,
Се не герої будуть, а раби.

Але навчи їх за країну битись,
Збуди в душі сьвятійші почутя,
Без них шкода й на білий сьвіт дивитись,
Нема без них ні щастя, ні путя.

Бо хто тремтить, не гіден той кохати,
Він утече зрадливо від всього.
Так будь же ти достойна, жінко - мати,
Великого призначення сього!

Переклав *Павло Граб*.

---

*] Ів. Франко—„З останніх десятиліть ХІХ в.“ Л.-Н. Вістник, р. 1901, кн. VIII, стор. 54.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Сесія галицького сойму.

Краєвий сойм Галичини, чи — як його величають Поляки — „jedyny sejm polski na ziemiach Rzeczypospolitej“ — се покищо неприступна кріпость польської шляхти. Зложений з 160 членів, з чого 11 (ректори львівського та краківського університетів і львівської політехніки та 8 єпископів) засідає в нім на підставі свого урядового становища, а 149 вибирають чотири курії (курія великої земельної власности 44, курія промислових і торговельних палат 3, городська курія 28, курія селянської земельної власности 74),—він уже по своїй організації являеть ся з національного боку польським, а з соціального — соймом великих земельних власників і купців промисловців, одним словом: соймом польсько-шляхотським.

Український нарід засуджений у галицькім соймі на незначну меншість. Перші три курії дають з природи річи самих польських послів, так що українські послы могли би вийти тільки в четвертій курії в 48 повітах східної Галичини з українською більшістю. Отже коли б навіть у тих 48 повітах повиходили українські послы і коли б до них додати ще трьох уніятських єпископів, то все ще Українці не мали би в соймі ані третини голосів. Але завдяки двостепенности виборів у селянській курії і виборчим „штукам“ галицької адміністрації українських послів ніколи не буває більше, як 10—15, та й то між ними звичайно є часто таких, що повиходили як правительственні кандидати,—інші-ж українські повіти заступають звичайно польські поміщики. Зрозуміла річ, що серед таких обставин ніяка успішна українська політика в галицькім соймі неможлива. Польсько-шляхотська більшість робить тут усе по своїй волі, інтереси краю ідентифікує зі своїми інтересами, а коли що й зробить спеціально для заспокоєня потреб українського народу, то зробить се так, що хліб перемінюеть ся в камінь...

Одиноким способом здобути сю польсько-шляхотську кріпость булаб демократична виборча реформа. І її від ряду літ домагаєть ся як український нарід, так і польська демократія, але хазяїни

галицького сойму не звертали на се домогане ніякої уваги. Аж коли почато переводити виборчу реформу до загально-державного парламенту, вони трохи затрівжили ся. Доси панували вони не тільки в галицькім соймі, але і в парламенті мали рішаючий голос в галицьких справах. Тепер же в парламенті вони готові втратити дотеперішню силу, а тоді парламент готов мати і на галицькі справи вплив незгідний з їх інтересами, між иншим також посередній вплив на долю виборчої реформи до галицького сойму. І вони порішили против сього сподіваного впливу як найбільше забезпечити ся. По-перше через відповідне прикроєне виборчої реформи для Галичини і по-друге через розширене автономії Галичини, щоб маючи широку автономію, могли спокійно сидіти в своїй кріпости, не вважаючи на стремління в загально-державнім парламенті. І коли „Польське Коло“ після довгих торгів з центральним правительством, після упадку двох кабінетів, які не хотіли згодити ся на всі його домаганя, в кінці згодило ся голосувати за правительственным законопроектom виборчої реформи, то тільки тому, що сама виборча реформа що до Галичини була уложена по його волі, а само правительство в закулісових переговорах обіцяло постарати ся як найбільше розширити автономію Галичини.

Те розширене автономії Галичини мало йти трьома шляхами: 1) шляхом парламентарних ухвал, 2) шляхом цісарських розпоряджень, 3) шляхом соймових законів, для яких кабінет Бека обов'язав ся ввєднати цісарську санкцію. Та в парламенті вдало ся тільки переперти внесене проф. Старжинського, яким змінено § 12 основного державного закона; цісарським розпорядженем має бути заведена польська мова в урядованю галицької жандармерії, все-ж инше має бути осягнене шляхом соймового законодавства.

З'їзд польської національно-демократичної партії, який відбув ся 2 і 3 н. с. лютого с. р., зазначив цілий ряд реформ, які повели б майже до повної незалежности Галичини від центрального правительства. Ось ті реформи: забезпечене щорічного скликування галицького сойму на означене мінімум часу; признане краєвому маршалкови, намістникови і міністрови для Галичини права подавати краєві закони до цісарської санкції і підписувати їх; виразне застережене компетенції сойму у всіх тих справах, що доси лише мовчки полишені краєвим соймам на підставі § 11-го основного закону про репрезентацію держави; виразне признане соймови

права контролювати адміністраційні влади й потягати намістника до відвічальности; розширене фінансової автономії сойму; розширене компетентції краєвої шкільної ради; утворене краєвого адміністраційного трибуналу і знесене відкликів до міністерства в справах, які підлягають краєвому законодавству.

Коли-б усі ті реформи переведено, галицький сойм мав би таку власть у краю, якої не має ніякий інший краєвий сойм в Австрії. А що він, хоч-би й згодив ся на виборчу реформу, то лиш на таку, що запевнювала би польському елементови більшість так само як доси, — то таке розширене його влади було б новим закріпощенєм українського народу. Очевидно, що доля всіх тих реформ непевна. Центральне правительство може й не згодити ся, щоб один край що до автономії класти в виїмкове положенє. І тому польсько-шляхотська більшість галицького сойму взяла ся переводити ті реформи як найшвидше, доки ще власть у державі має кабінет Бека, який обов'язав ся супротив „Польського кола“ ввєднати цісарську санкцію для автономістичних законопроектів, ухвалених галицьким соймом.

Через те минула сесія галицького сойму, яка трєвала від 14 н. с. лютого до 19 н. с. марта с. р., була присьвячена головно тим автономістичним реформам, на скільки се лиш було можливе супротив назбираня иншого матеріялу, який мусів бути полагоджений, і супротив такого короткого часу.

Характеристична річ, що в промовах краєвого маршалка і намістника, якими вони по звичаю відкривають сойм, не було про ті автономістичні вносєня ніякої згадки. В програму робіт соймової сесії, по словам краєвого маршалка, мали ввійти законопроекти економічного характеру, як проект ловецького та дорогового закона, нові приписи для домашньої прислуги, законопроект про підвищенє плати народнім учителям, управильненє краєвих фінансів через затягненє нової позички.

Сі проекти, з виїмком ловецького закона, який відложено на далі, справді ухвалено, але сі ухвали носять на собі п'ятно польсько-шляхетської більшости сойму. Найважнійший з них, закон про підвищенє плати народнім учителям, хоч і поліпшує значно їх положенє, все таки ж не сповняє домагань учителів, які зовсім справедливо домагали ся, щоб їх плату зрівняти з платою державних урядників трьох найнижших клас. Дороговий закон, який зносить датки in natura, а заво-

дить додатки до податків і краєві запомоги на потреби громадських і повітових доріг, загалом беручи, ліпший від дотеперішного, але не дає ніяких прав громадам в справі доріг. Приписи для домашньої прислуги також де в чому ліпші від дотеперішніх, але не означаючи докладно, що таке саме домашня прислуга, через що домашньою прислугою вважають ся також рільні робітники і т. п., та полишаючи рішене конфліктів між прислугою і хазяїнами адміністрації, не зносять тої неволі, в якій була доси по закону домашня прислуга.

Крім того вся людність краю найважнішою справою в сій соймовій сесії вважала переведенє виборчої реформи до сойму. З кінцем сього року кінчить ся 6-літній законодавчий період сойму. Вся людність домагаєть ся, щоб нові вибори відбували ся вже на основі нового виборчого закону. Потреба виборчої реформи до сойму тим більша тепер, коли виборчий закон до парляменту опираєть ся на чотирочленній виборчій формулі, бо-ж тепер широкі маси тим більше відчують своє покривджене при виборах до сойму, порівнюючи свої виборчі права до сойму з таким-ж правами до загально-державного парляменту. Справу виборчої реформи, як уже було згадано, порушували в соймі демократичні послы від ряду літ, але все без успіху. В кінці на поредостанній соймовій сесії поручено краєвому виділови виробити законопроекти виборчої реформи. І краєвий виділ виробив такий законопроект, але опер його на дотеперішних основах, задержуючи куріяльну систему та заводячи тільки ще п'яту курію, в якій мали би право голосу всі ті, що не мають права голосу в ніякій з перших чотирох курій; та п'ята курія вибирала-б у цілій Галичині всего 10 послів. Очевидна річ, що така виборча реформа не могла би вдоволити народніх мас.

Крім того в сій сесії виступив із самостійним внесенем в справі виборчої реформи український посол Олесницький, подаючи готовий законопроект, по якому галицький сойм складав ся б з 12 вірілістів (себто членів, що засідають на підставі свого урядового становища) і 148 послів, вибраних загальним, безпосереднім, рівним і тайним голосованем в 148 виборчих округах. Виборчі округи в сім законопроекті уложено так, що в 80 мали б більшість Поляки і в 68 Українці.

Згадати ще треба про внесеня польського національного демократа звісного проф. Гломбінського і польського людовця Стапінського в справі виборчої реформи.

Одначе в кінці сойм порішив справи виборчої реформи тепер зовсім не рушати, тільки скликати для сього окрему сесію в осени сього року. На тій сесії, кажуть, виборча реформа ма-ла-б бути обовязково полагоджена. Одначе, знаючи польсько-шляхотську соймову більшість, не можна мати на ту виборчу реформу великих надій. Поміщики і великі купці та промисловці певне не захотять зректи ся політичних привілеїв, які мають тепер, і постарають ся хиба вбрати їх в иншу, не таку разячу форму. А вже з національно- політичного боку не можна робити собі абсолютно ніяких ілюзій. Виборча реформа, яка-б вона не була, не знесе дотеперішнього панованя Поляків над Українцями. Вона не буде супротив нас справедлива, як не була супротив нас справедлива виборча реформа до парляменту, і постараеть ся зробити нас незначною меншістю, якою ми були доси.

Поза тими справами — всі наради соймові мали характер польсько-української боротьби.

Зачало ся се від першого дня отвореня сойму, коли то краєвий маршалок і намістник у своїх промовах виступили против демонстрації українських студентів з 23 січня, п'ятнучи її як „обрідливий акт насильства“, який повинен бути покараний на основі карного закону, та заявляючи, що не допустять, аби тою дорогою українська молодіж що-небудь здобула; з другого боку заявили вони по фарисейськи, що „справедливі“ культурні домаганя українського народу готові попірати. Як-коли-б не знали, що власне несповнюване тих домагань повело до „обрідливого акту насильства“ — до демонстрації.

Того самого дня порушили ту саму справу українські посли, виступивши з внесенем, щоби з огляду на теперішній стан на університеті сойм звернув ся до центрального правительства з зазивом, щоб воно: 1) як найшвидше взяло під розвагу національні відносини на університеті у Львові, признало потребу заснованя окремого українського університету у Львові і приняло ся за підготовленя, потрібні для сеї ціли; 2) поки се наступить, утворило на теперішнім університеті у Львові потрібне число катедр з українською викладовою мовою і забезпечило професорам і студентам-Українцям що до урядованя бодай ті національні права, які на підставі законів належать ся всім громадянам держави; 3) подбало, щоб карне поступоване з приводу подій 23 січня с. р. було як найшвидше покінчене і переведене згідно з постановами законів. Се внесене мовчки погре-

бано, навіть ніхто не виступав против нього. Основна промова посла Олесницького в сій справі, очевидно, не помогла нічого. Хто має силу, той не бентежить ся й найгарнійшими промовами.

В кінці ту саму справу порушили ще раз польські послы. Після увільнення українських студентів з тюрми внесли вони інтерпеляцію, підписану всіми польськими послами крім людовців, у яких підписів не просили, але які, як се видно з їх органу „Kurjer a lwowsk-ого“, радо були-б дали свої підписи. В тій інтерпеляції виступили остро проти увільнення українських студентів і против всіх тих чинників, що спричини те увільнене: против української і віденської преси, против міністерства судівництва, против української демонстрації 24 лютого і т. д. Польські послы взивають правительство, щоб воно доклало всіх заходів, аби такі події більше не трапляли ся, аби діяльність судів і вимір справедливости в краю забезпечити від усякого непокликаного натиску.

Коли вся польська преса домогала ся арештованя й як найтяжшого покараня українських студентів, коли того самого домогала ся рада города Львова, коли того самого домогали ся від намістника польські професори і коли після арештованя українських студентів сама польська преса зазначила, що се в кінці суд послунав голосу всіх тих польських чинників, — тоді всі ті прихильники „незалежности суду“ мовчали, а заговорили аж тоді, коли жертва їх пімсти при помочи голодного страйку визволила ся з мурів тюрми. „Незалежність суду“ розуміють ті панове так, щоб суд незалежно від нікого й від нічого творив всепольсько-шляхотську волю...

Власть галицького сойму найважче налягає на українську середню школу. Середня школа належить до компетенції центрального правительства, а що 19-ий артикул основного державного закона забезпечує кожній національности рівноправність в уряді, в школі і в публичнім житю, то центральне правительство, закладаючи середні школи, повинно би дбати, щоб ся рівноправність була переведена в житє. Але польсько-шляхотська більшість, як тільки почула себе паном у галицькім соймі, зараз постарала ся відібрати центральному правительству право закла-дати українські середні школи по своїй волі і законом з 22 червня 1867 р. поставила справу так, що середню школу з українською мовою викладовою може центральне правительство зало-

жити тільки за дозволом сойму. Наслідок сього закону такий, що за 40 літ його істнованя сойм дозволив заложити всего 5 українських гімназій, коли тимчасом польських середніх шкіл є над 50.

Хотячи визволити українську середню школу з-під тої власти галицького сойму, українські послы поставили внесене, щоб закон з 22 червня 1867 р. скасувати і замість сього постановити, що центральне правительство, закладаючи якусь середню школу, обовязане завести в ній українську викладову мову, коли в тім повіті є над 50% української людности. Се внесене, після гарної й основної промови посла Олесницького, похоронено в шкільній комісії, зрештою не в-перве, бо таке саме внесене клав посол Олесницький і в попередніх сесіях — з таким самим „успіхом“.

Так само похоронено в шкільній комісії внесеня українських послів, щоб сойм візвав центральне правительство заложити українські гімназії в кількох більших містах Східної Галичини. Всепольсько-шляхотська більшість галицького сойму думає, що досить заложити одну українську гімназію раз на 10 літ, а закладати х частійше вона не признає „справедливим“ культурним домаганем українського народу.

І тому група найбільше, „патріотично“ настроєних польських послів під проводом проф. Гломбінського мала навіть сьмілість виступати против краєвого правительства, спеціально против краєвої шкільної ради з закидом, що вона, стараючи ся про розвиток української середньої школи, переступила закон з 22 червня 1867 р. Річ в тім, що Краєва Шкільна Рада завела з початком 1906/7 шкільного року в польській гімназії в Бережанах при I і II класі по одному відділові, де більшість предметів учать українською мовою, а також поділила українську гімназію у Львові, в якій було велике переповнене, на головний заклад і філію. В тих класах з українською викладовою мовою в бережанській гімназії і в заложеню філії української гімназії у Львові проф. Гломбінський і тов. добачили нарушене закона з 22 червня 1867 р., бо — казали вони — краєва шкільна рада вчинила се без дозволу сойму. Ну і вилаяли краєву шкільну раду за „підпиране розвитку української школи“ з нарушенем прав польської більшости сойму. А ми, невдячні, ще жалуємо ся, що краєва шкільна рада спинює розвиток наших шкіл... До річи: проф. Гломбінський і тов. не мали за собою ніяких законних основ, бо за-

кон з 22 червня 1867 р. говорить тільки про закладане зовсім окремих, самостійних українських середніх шкіл.

Між реформами, які мають повести до розширення автономії Галичини і які мають бути переведені дорогою краєвих законів, для яких президент міністрів Бек обіцяв виробити цісарську санкцію, польська шляхта кладе на однім з перших місць розширене прав краювої шкільної ради, щоб таким чином народню й середню школу в краю забрати зовсім у свої руки. Краєва рада шкільна, яка від 1869 р. має нагляд над галицькою народною й середньою школою, зорганізована на підставі краєвого закона з 1904 р. так, що на 16 членів-делегатів є в ній тільки 4 Українці, а між членами-урядниками може не бути ані одного Українця. Таким чином краєва шкільна рада зістає ся зовсім у польських руках і могла-б робити, що захоче, — Українці не в силі їй перешкодити. Але деякий вплив на народню, й особливо середню школу має на підставі основних законів також центральне правительство і для того, щоб краєва шкільна рада мала зовсім свободні руки, треба-б її визволити з-під того впливу. Але се було трудно, бо по основним законам розширене компетенцій краєвих шкільних властей можна перевести тільки на підставі ухвали загально-державного парламента. І тому польсько-шляхотська більшість галицького сойму, ухвалюючи закон про організацію краювої шкільної ради, не згадувала нічого про розширене її прав, бо знала, що такий закон, як суперечний основним державним законам, не дістав би цісарської санкції.

Але тепер Бек обіцяв виеднати цісарську санкцію для такого закона і польська більшість поквапила ся поставити й ухвалити його на сій соймовій сесії, щоб поспіти, доки ще Бек шефом кабінету. Отже закон про розширене прав краювої шкільної ради ухвалено і незабаром він має дістати цісарську санкцію. По тому закону Краєва Рада Шкільна мати-ме повну власть над народною і середною школою в краю, а центральне правительство буде тільки формально затверджувати найважнійші її зарядження. Тепер українська школа уже зовсім залежна від польсько-шляхотського режіму і навіть центральне правительство не має права сказати тому режімови: „Годі!“.

Очевидно, що українські послы виступали против того закона, вказуючи, що він несе нове національно-культурне поневолене українському народови. Але польська більшість тим більше

налягала на ухвалене того закона. В протестах українських послів вона бачила лиш доказ, що новий закон відповідає тій цілі, задля якої його внесено.

Разом з тим законом внесено законопроект про реформу учительських семінарій. Зміст того закона такий, що в Галичині не повинно бути семінарій з українською викладовою мовою, тільки або з польською або утравістичні себто такі, що в них часть предметів викладають польською і часть українською мовою. Фактичний стан такий був і доси, але тепер закон постановляє, що не може бути инакше. Для вихованя учителів для українських народніх шкіл не може бути українських учительських семінарій, — такий найновіший вислов польсько-шляхотської педагогічної мудрости...

В кінці виступила польська більшість ще з одним законопроектом: про урядову мову в галицьких автономічних урядах, себто в краєвім виділі, в повітових радах і в міських та сільських радах. По сьому законопроекту урядовою мовою краевого виділу має бути польська мова, тільки сторони на українські письма мають діставати українські відповіді. Що-ж до інших автономічних урядів, то їх урядовою мовою має бути та мова, якої вони уживати-муть тоді, коли закон зачне обовязувати. Коли-ж опісля яка повітова, городська чи громадська рада захоче змінити свою урядову мову, то для сього треба скликати окреме засідане, яке лиш тоді може рішати, коли на ньому буде $\frac{3}{4}$ членів.

Сей законопроект мав головно на меті укріпити польську мову в урядованю українських сільських громад у східній Галичині. В краєвім виділі, в повітових і міських радах Поляки займають таке становище, що для охорони дотеперішної урядової — польської мови не треба й закона. Не те в українських сільських громадах. І тут доси по части через недостачу національного осьвідомленя, а по части й головно через терор політичних властей урядовою мовою була мова польська. Але се могла громадська рада кожної хвилі змінити й завести українську мову. І сього з огляду на зріст національної сьвідомости українського селянства треба було швидше чи пізнійше сподівати ся. Отже, щоб запобігти сьому, законопроект мав на цілі укріпити status quo, зміну якого обставив великими трудностями. При теперішнім стані польсько-українських відносин у Галичині, де всі власти сто-

ять по польським боці, легко навіть у чисто українській громаді вплинути на $\frac{1}{4}$ членів громадської ради, щоб вони не прийшли на засіданє, скликане для переміни урядової мови з польської на українську, і таким чином польська мова остане урядовою навіть против волі цілої громади. Тим лекше се буде в громадах, де є хоч-би незначна польська меншість. Правда, при громадських виборах можна вибрати таку раду, яка одностайно буде за українською урядовою мовою, але хто знає, який вплив має тепер політична адміністрація в Галичині на громадські вибори, той зрозуміє як се трудно.

Таким чином згаданий законопроект, внесений презесом віденського „польського кола“ Абрагамовичем, мав на ціли укріпити польську мову в урядованю українських громад на довгі часи, щоб через те українська частина Галичини мала зверхній польський характер.

Щоб хоч в частині сьому перешкодити, українські соймові послы звернули ся до українських громад з зазивом, аби вони, доки ще ухвалений соймом законопроект Абрагамовича стане законом через цісарську санкцію, позаводили в себе українську урядову мову, до чого тепер треба були лише звичайної більшости членів, аби таким чином закон Абрагамовича застав у кождім селі українську урядову мову.

На сей зазив почало відзивати ся що раз більше громад (в половині цвітня н. с. було їх уже більше тисячі) і се так затривожило Поляків, що вони чим швидше постарали ся дістати цісарську санкцію для законопроекту Абрагамовича. 14 марта законопроект прийнято в соймі, 9 цвітня дістав він цісарську санкцію, а з датою 11 цвітня оголошено його в „Вістнику краєвих законів“, так що з днем 11 цвітня він уже обовязує. Так швидко ще ніколи не працювала польсько-австрійська законодавна реторта...

Як бачимо з сього перегляду діяльности галицького сойму за останню сесію, всі його змаганя йдуть до того, щоб, доки ще його сила, як найбільше укріпити польське панованє в Галичині. А в сих змаганях помагає йому центральне австрійське правительство затверджуючи навіть такі соймові закони, що перечать загально-державним основиим законам, а при тім роблячи те з таким поспіхом, як сего вимагає інтерес тих, що хотять східну Галичину зробити на віки *dzielnicą Rzeczypospolitej*.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З російського життя.

Початок нового акту всесвітньої драми. — Поворот на шлях „політики реалізму“. — Значіння нового лозунгу: „бережіть думу“. — Бюрократія і репресії і їх відносини до нової думи. — Катастрофа в Таврійському палаці. — Декларація уряду. — Перші дні думської праці. — К. Побідоносцев. — Г. Толстос.

20 лютого на кону всесвітньої історії розпочався новий акт величезної світової драми. І дарма, що затого мало не два місяці мину, як розпочався сей акт, проте ще й тепер не вгадати ні змісту, ні кінця його; не знайдеться навіть людина, котра б вгадала, чи довго ще тягтиметься ця нова дія на сцені, чи може раптом завіса впаде перед здивованими глядачами. Та ще хто й знає, чи здивує глядачів такий несподіваний кінець нового акта бо вони вже всі, здається, впевнилися, що шукати якоїсь логіки в тому, що діється в Росії — нічого. Бо й справді що для логіки немає місця там, де „всі частки державного механізму“, — як висловився прокурор на процесі ради депутатів робітників, — „зрушилися з свого місця“ і де головний механік — бюрократія, що стоїть біля тої машини, — додамо ми од себе, — такий нездара, що не вміє дати ради, але, оточивши себе з усіх боків озброєною силою, не дає доступити до попсованого механізму новому механікови — народньому заступництву. А через се всі колісчата в сьому складному механізмові от вже затого два роки вертяться безладу в різні боки. Взять хоч би для прикладу один тільки факт скликання і самого існування державної думи. В той час, коли після оголошених півтора роки тому конституції і усяких „свобод“, — фактично країну поділено на кілька диктатур і на всьому геть безмежному просторі російської держави панує нечуване навіть за часи найпишнішого розцвіту абсолютизму безправе підданців і сваволя адміністрації, в той час, коли тюрми і місця не тільки „не столь отдалення“, а й „весьма отдалення“ набито людьми часто й густо Богови душею винними за належність „до преступныхъ сообществъ“, — в сей саме час ніби десь зовсім в іншому царстві функціонує державна дума, серед членів якої багато представників тих самих

партій, які по за стінами думи трактують ся як „незаконныя и преступныя сообщества“ і що-дня, що години постачають певний контингент мекшанців новітних російських університетів народніх — тюрем. Тим часом, як депутати промовляючи в Думі, голосно і одверто кажуть: „наша с.-р. партія“, або: „партія соціал-демократична, до якої я маю честь належати і од імени якої промовляю“ і т. д., по за думою найпоследніший представник поліцейської влади має право вхопити за карк і поволокти в участок не то що с.-ра чи с.-д-та, а навіть чистого як голуб „мирнообновленця“. Є в сьому яка логіка? Очевидно, що ніякої, опріч хиба логіки безладдя і справжньої анархії, на хвилях якої безпомічно і безвладно колихаєть ся державний корабель поки його хвилею не прибе до якогось берега. Але чи швидко здійметь ся така хвиля, що подужає пригнати корабель до берега і з якого боку можна її сподівати ся, — не вгадати.

Торік відкритте думи відбувало ся за цілком иншого настрою; торік ліві переняті були непохитного вірою „въ революціонный народъ“ і певні були, що уряд бачучи перед собою дужу міць грізних лав народа, повинен буде капітулювати.

Щож до романтиків сучасної боротьби народа з урядом, то їм і ся віра здавала ся зайвою річчю, — з їх досить було віри в непереможну силу парламентських промов, щоб ерихонськ стіни стрясли ся і раптом впали, а де-кому здавало ся, що вони стрясли ся і впали вже під час виборів од одного „шелеста избирательныхъ бюллетеней.“ Але гіркий досвід протверезив і одних і других; одних зрадила віра „въ революціонный народъ,“ а других — в непереможну силу парламентських промов. Що правда, вони греміли немов весняний грім, стріли їх ціляли метко і влучали як слід, але стіни, за які сховала ся бюрократія, помуровано було міцніше од стін ерихонських... От через що всі партії завчасно почали обмірковувати тактику, якої треба тримати ся в новій думі. Незабаром виявило ся, що громадянські думки і настрої рішуче повернули ся в бік „політики реалізму.“ Про помірковані гурти громадянства нічого й казати, — вони зразу ступили на сей шлях; але незабаром на його звернули і крайні ліві. В період гострої боротьби в таборі борців затемнило ся розумінне такої простої і безперечної речі, як потреба енергічної праці коло набування і гуртовання нових творчих сил для праці не революційної, а позитивної, що наступить зараз же

другого дня по революції. Захопленим боротьбою здавало ся, що в самій боротьбі набувають ся такі сили, що сама боротьба приваблює і гуртує людей. Воно по часті правда, але боротьба звязана з жертвами, з втратами так би сказати — капіталу, а тут треба для успіху діла не тільки зберігти капітал, а ще й набути прибуток на затрачений капітал. За довгий період „безумья“ по всій лнії борців за новий лад пройшло розумінне сеї очевидної аксіоми. Всі в один голос заговорили про те, що треба ще пильніше заходити ся коло пробудження самосвідомости народніх мас і політичного їх виховання, треба їх організувати і проказати шлях до самодіяльности в організації. Досягти ж сього можна тільки за помічю думи: вона повинна бути огнищем, од якого падатиме съвіт в темні народні маси і осередком, навкруги якого йтиме організація їх. На тлі сього розуміння з'явив ся новий лозунг — „бережіть думу“, що було дано новим послам, як їх виражали з дому у думу. Треба додати до сього ще, що в новій думі премією за труда бюрократії, котрі вона поклала до виборів і під час їх, повинен був стати чималий, як думало ся спочатку, гурт правих. Завзяті вороги „подлой конституції“, вони намірили ся йти в думу для того, щоб „взорвать“ її, або ж принаймні чинити в їй скандали і таким способом дискредитувати саму ідею народнього заступництва. Небезпека з боку правих примусила крайніх лівих змінити свою позицію і тактику і через се нове гасло „бережіть думу“ знайшло відгомін і серед їх. Соціал-демократи перед відкриттем думи заявили, що вони „вступлять в думу не для того, щоб „взривать“ її, як впевняють, мовляв, кадети, не для того, щоб робити з себе сьміховисько, распочавши свою роботу з оголошення „учредительнаго собранія“, або з маніфестів, що закликають народ до негайної активної боротьби чи інших подій, на котрі не можна зараз почути відгону з боку народа; не для того, щоб, піддаючись провокації „правих“, що стоять в спільці з урядом, тратити марно свою енергію в безплідних і безсилах маніфестаціях. Соціал-демократія піде в думу поперед усього за тим, щоб брати участь у всіх функціях думської роботи, щоб використати і розгляд бюджета, і розробку законопроектів, і право запитань, маючи на меті як найширше распостерти геть усю свою демократичну і соціалістичну програму, щоб увесь народ зрозумів, в якій непримиренній ворожнечі стоять інтереси бюрократично-кріпацького ладу до його інтере-

сів, щоб пролетаріат зрозумів свої класові завдання проти буржуазії, що визволяєть ся з ярма політичної неволі.

Партія соціалістів революціонерів, на своєму зїзді, що відбувався перед самим скликанем думи, також постановила, що „основне завдання думської тактики повинне далеко стояти од того, щоб ціною компромісів, як би там не було, а не допустить до розгону думи, але також далеко і од намагання вигадувати видимі, що не торкають ся самого ґрунту діла і через се мало зрозумілі для широких мас приводи для конфліктів... Навпаки, завдання партії лежить в такому виясненню перед народом подій урядових і в такому зміцненню звязків народа з думою, щоб розгон її зробив ся для уряду ділом трудним і ризикованим. І через се, не боючи ся розгону думи і не намагаючись прискорити його, депутати с.-ри повинні додержувати такої тактики, що як би думу було розігнано, то щоб відповідальність за се всею своєю вагою впала на уряд“. Окрім того, зїзд партії постановив, щоб партійні депутати вжили всіх заходів, аби уникнути гострої міжпартійної боротьби опозиції в думі, щоб не ослаблювала ся нею опозиція, а по змозі виступала одностайно. Таке швидке прийатте нового лозунгу показало, що палка, юнацька віра в силу героїських вчинків тих, хто проклав дорогу першій думі, і самих обранців народа, зникла, а натомість виступила розважлива, холодна думка про те, що треба ще попрацювати, щоб зміцнити попереду завойовані позиції та обгородити їх міцним тиним непохитних законів. Зрозумів се і народ. Торік, виражаючи своїх обранців, він скрізь формулював свої накази так: „добувайте землю і волю“; тепер же по богатях місцях той же самий народ наказував „добувайте волю і землю“. Таким чином центральним пунктом сучасного історичного моменту свідомі елементи громадянства одностайно признали визволення народа з політичної неволі, установу нових підвалин державного і громадянського життя котрі забезпечували-б принаймні найелементарнійші права, бо без сього не тільки що не можна розв'язати хоч одно найдрібніше соціальне чи економічне питання, а немає змоги вишукати сякий-такий *modus vivendi* для ріжних класів людности. Доля першої думи, прозваної „думою народного гніва“, навчала, що послі нової думи повинні затаїти в своєму серці гнів і обурення народа, задавить в своїх грудях горючі сльози і заходить ся коло дорученого їм діла пильно, витрачаючи

свою енергію і силу на боротьбу з ворогом в справжнім ділі, але без зайвих слів, бо немає таких слів, котрими можна було-б змалювати дійсні почуття народа і його страждання, як немає таких слів, котрими можна було би достукати ся до совісти бюрократії. Натуральна річ, що при такому настрої само відкритте нової думи повинно було одбути ся не так як першої. Воно одбуло ся настільки скромно, що здавало ся, ніби народ не розуміє величезної ваги моменту або зневірив ся геть і не вірить в силу і значінне самого народнього заступництва.

Що до бюрократії, то не можна було й сподівати ся, щоб те саме міністерство, що налаштувало розгон першої думи, зустріло нову думу приязно, бо замість „законопослушної“ думи, яку вона сподівало ся скликати, йому довело ся зустріти думу надто крамольніщу од першої, і замість заслуженої нагороди за свої труда придбати кілька клоунів в образі Пуришкевича, Крушевана то що.

Що правда, рептільна преса забігаючи поперед свого пана, заходила ся вихваляти міністерство перед народніми заступниками, впевняючи їх в „доброжелательномъ отношені“ уряда до думи, в його щирости і в сердечному бажанні йти назустріч вимаганням народа, аби тільки було знайдено мирний *modus vivendi*. Але звелівши своїм пахолкам улещати громадянство облесливими словами, уряд своїми ділами і вчинками доводив противне тому, про що дзвонили рептилії. Не кажучи вже про те, що Росія мусіла зустрічати день відкриття другої думи під несвѣцьким тягарем виключного становища, заповнених тюрем і воєнно - польової юстіції, бюрократія, ніби навмисне, щоб поглумити ся з самої ідеї народнього заступництва, самий день відкриття другої думи ознаменував карою на смерть у Варшаві аж трьох чоловіка зразу, вмивши в їх крови руки. Навіть найлютіші вороги під час війни, коли розпочинають ся розмови про мир, припиняють смертовбийство, бюрократії-ж не вистачило людяности хоч на один день припинити кари на смерть. Безперечно, що сей факт мав великий вплив на опозицію думську: він зразу перетворив просту, звичайну свідомість потреби йти дружно - зімкнутими рядами на категоричний імператів. Сила його виявила ся і в обранню голови думи і президіума, і в тій видатній стриманности всії думи, що вразила всіх. Одже не диво, що зараз же, ледве відбуло ся відкритте нової думи, як вже почали ширити ся настирливі чу-

ки про розгон її. Нововременський Іудушка, Меньшиков, в статі „Сдача бунту“ почав безсоромно нацьковувати уряд на думу такими словами:

„Вглядитесь внимательно: звѣрь ползеть, звѣрь подкрадывается... „Вотъ организуется въ столицѣ Имперіи постоянный революціонный съѣздъ. Правительство отводитъ ему роскошный (тоді ще стеля не провалила ся) дворець; правительство выдаетъ бунтарямъ генеральскіе прогоны и генеральскія суточные, правительство облакаетъ ихъ державной неприкосновенностью, наконецъ вручаетъ имъ законодательныя права. При казенномъ отопленіи и освѣщеніи, при императорской прислугѣ въ ливреяхъ съ орлами... въ залѣ думы вновь загремятъ революціонныя рѣчи. Эти рѣчи будутъ на казенный счетъ стенографироваться, печататься, разсылаться по всѣмъ угламъ Имперіи, при чемъ казенный же телеграфъ съ быстротою электричества будетъ изо-дня въ день передавать воззванія къ бунту, разрушенію государства, истребленію высшихъ классовъ низшими“.

З сеї довгої тіради видно тільки одно: д. Меньшикова взяли завидки, що його, вірного лакея, й до сього часу не нагородили не то що лівреею з орлами, а навіть не справили звичайної лівреї. І хоч така психологія ображеного неліврейного лакея зрозуміла, про те вона досить характеристична, бо являєть ся відгомонам загально-лакейської психології. Одночасно, наприклад, з неліврейним лакеєм з „Нового Времени“, Меньшековим, лакеї з „Россіи“ в лівреях з орлами і бутербродами в ротах теж скося поглянули на одностайність опозиційного елементу в думі, але як вони не ображені і не голодні, а через се і не такі злі, то гвалту не піднімали, а тільки погарчавши злегенька, спробували глузуванням з лівих посварити опозицію, висловившись зневажливо, що ліві намірили ся „стать подъ кадетское ярмо и подъ понуканія кадетскихъ погонщиковъ вывозить въ гору кадетскій возъ“. Настирливі чутки про скорий роспуск нової думи приймали ся з вірою, насправжки провокаційне поведінне бюрократії тільки потвержувало сі чутки, бо вказувало, що вона шукає причепки тільки аби розігнати думу. Як на приклад такого поведіння досить вказати на безперечно підготовлену заздалегідь провокаційну маніфестацію „правих“ в день відкриття думи, на щоденні карі на смерть, на подяку організаторови погрома в Сідльці, полковникові Тихоновському за „енергію и распорядительность“, на офіціальне повідом-

ленне з приводу нечуванних і страшних навіть для Росії інквізицій в Ризі, в котрому шкап з знаряддєм для мук названо „музеєм“, а катування і інквізицію названо „дѣйствіями полиціи, виходящими изъ сфери закономѣрности“, на не менш огидливе повідомлення про Одесу і нарешті на поводіння „охорони“ Таврійського палаца — досить, кажемо, згадати про сі факти, щоб впевнитися, що з першого ж дня існування думи випробовано було усяких способів, щоб спровокувати її. На самому ж передодні міністерської декларації „Освѣдомительное Бюро“ разом з іншими рептіліями одверто заявили, що думу буде розігнано, як що тільки вона намірить ся поставити себе незалежно, або гостро критикуватиме уряд. Така заява зробила те, що на вивіреному барометрови — закордонній біржі російські фонди через тиждень по відкриттю думи впали на $1\frac{1}{2}\%$ ... В такій атмосфері новій думі доводило ся конститувувати ся, ждати декларації урядової і готувати ся до зустрічі з ним.

Але в той час, коли бюрократія складаючи декларацію, замишляла проти народнього заступництва, лиха доля її прийшла їй на поміч і прочитала свою славу декларацію... За кілька годин до відкриття засідання думи, в той самий день як премер міністр мав прочитати урядову декларацію, впала стеля в думській залі. Небо зглянулось над нещастним людом російським і страшна катастрофа обійшла ся без жертв, хоч упали стелі кілька годин пізніше, і думу було б на радість бюрократії і всіх ворогів народа не то що розігнано, а стерто з лица землі. На щастє сього не трапилось; уціліли і депутати, зосталась невредимою і бюрократія; доля зжалася і над нею, сказавши їй тільки грізне memento... Безпосереднього значіння ся дивовижна катастрофа на перший погляд ніби й не мала, але посередне значінне її безміри велике. В факті обвала стелі в таврійському палаці, на ремонт якого було витрачено більше як мільйон народніх грошей, символізувала ся вся споконвічна роля бюрократії в історії „государственного строительства“ Росії, і сама вартість тієї будівничої праці і міць самої будівлі. День 2 марта був перший парламентський „великий день“, якого нетерпляче ждуть звичайно по країнах конституційних, дарма що з ораторської трибуни не греміли громи і не блискали блискавиці. Дума і тут виявила таку незвичайну здержливність, що викликала нею навіть почутте незадоволення закордонних гостей: „Ils n'ont pas la beauté du gesticulé“, — мовив ата-

ше французського посольства. Але на нашу думку провалена стеля, поламані на тріски кресла депутатів і покалічені люстри промовляли краще ніж найкрасномовніші оратори.

Обвал стелі припинив на деякий час роботу думи і відклав декларацію урядову на кілька днів. Відносини думи до декларації уложили ся вже заздалегідь: дума постановила зустріти її мовчки, бо що можна було відповідати на слова міністерства, які б вони не були, маючи перед очима його діла, всю його працю? Але премер-міністр мало не цілу годину промовляв 6 марта в думі, навчаючи народніх заступників і викладаючи перед ними пляни реформ, якими міністерство намірило ся обдарувати геть усі стани і верстви суспільства. Яким гострим болем повинно було відбивати ся в душі послів навчання сього пана, про „правовое государство“, про „твердую законность“, про „начала государственности“ etc!.. Чим як не глузованням повинні були здавати ся всі подібні балачки у той час, коли по всій державі панує воєнно-польова юстіція, коли тюрми кишять в'язнями, коли пригноблено пресу, коли особу людську, її житте, майно і все віддано на поталу не кажемо вже любому з вищих представників влади, а найпосліднішому урядникові чи стражникови, коли сих насильників і погромників шанують нагородами. В своїй промові, склеєній з одних порожніх, хоч часами й голосних фраз, про „правовыя нормы, покоящіяся на точномъ и ясно выраженномъ законѣ“ та про „новыя начала государственнаго строя“, премер-міністр й словом не обмовив ся про найголовніші прінципи діяльності уряду в конституційній державі, про гарантію елементарних прав людини і горожанина принаймні в тих межах, як і обіцяно в маніфесті 17 жовтня.

Коли ми од першої частини міністерської декларації, в якій міністр виклав перед думою „общіе принципы и общія руководящія мысли“, перейдемо до розгляду другої частини, що містить в собі переказ тих реформ, які вже уряд запровадив в житте і які гадає ще запровадити, то й тут навіть і без ножа гострої критики не знайти живого місця. Взять хоч би реформи, заведені міністерством на підставі 87 ст. Премер-міністр висунув їх на самий перед, як спеціальний доказ „неустанныхъ заботъ о благѣ крестьянскаго сословія“, вважаючи сі реформи очевидно за chef d'oeuvre бюрократичної творчости, а тим часом, щд вони доброго дали, oprіч нової і ще більшої плутанини в земельних і економіч-

них заплутаних відносинах? Аграрне питання після цих реформ ще гостріше стало перед новою думою ніж перед першою. На вдивовижу всьому хрещеному мирови російські підданці мають вже, на думку д. Столипіна magna charta libertatum, бо як він заявив в декларації, „большинство свободъ уже опредѣлены, какъ-то: свобода слова, печати, собраній и союзовъ“. (!?) Лишилось „опредѣлить“ небогато: свободу віри, незайманість особи, помешкання і тайну кореспонденції. Се все буде зроблено... Як що й решту свобод буде „опредѣлено“ так, як міністерство встигло вже „опредѣлить“ більшість їх, то жах проймає душу. Для нового вина реформи місцевого самоуправління міністерство приготувало старі міхи, гадаючи збудувати названу реформу на основі цензу і перелицювати земських начальників на „участковых комиссаровъ“. В декларації уряд обіцяв цілий ряд реформ в сфері адміністративного урядування, суда карного і цивільного, питання робітничого, освітнього і нарешті фінансового... Про те викликати довіре до всіх цих принадних обіцянок він не спроміг ся, бо за спиною його представника, що промовляв перед заступниками народа од імени уряду, примарою стояли результати всеї його попередньої діяльності, а окрім того, премер-міністр завершив свою довгу промову такими словами, що не могли викликати ані найменшого сумніву про характер і напрямок сеї діяльності на далі. „Государственная дума, — заявив премер-міністр, — встрѣтитъ въ качествѣ сотрудника правительство, сознающее свой долгъ хранить историческіе завѣты Россіи и возстановитъ въ ней порядокъ и чисто-русское, каковымъ должно быть и будетъ правительство Его Величества“.

Після такої заяви д. Столипіна, вирахованій на те, щоб виразно підкреслити, тісний звязок між міністерством і організаціями „истинно-русскихъ людей“, на яких уряд гадає спертися в своїй „конституційній“, діяльності, ⁹/10 послів нової думи, а за ними і відповідна частина народу на инакше як тільки мовчки і могла зустріти урядову декларацію, а ¹/10 з Крушеваном та Пуришкевичем на чолі вигукнути у відповідь: „З нами Бог! розумійте язиці і покоряйте ся!“

Гармонію мовчазної тиші, що опанувала всею думою по міністерській декларації, перервала сильна промова посла Церетелі, що виступив з гострою критикою міністерства од імени соціал-демократичної фракції. Хоч с.-д. фракція в данному разі не піш-

ла у згоді з усією опозицією думи, про те навряд чи приходить ся жалкувати за сим. Промова д Церетелі зачепила як то кажуть „за живе“ премер-міністра і примусила його виступити з другою промовою. Нова промова дуже одріжняла ся од першої суто-офіційної і через се — сухої; в останню-ж, сказану ad hoc, д. Столипін вніс багато особистого темпераменту і виразніше підкреслив справдешні погляди урядові на відносини між урядом і народнім заступництвом. Ся друга промова ще виразніше підкреслила ту страшенну безодню, що стоїть між бюрократією і народом (опріч „истинно-русского“ елемента); безодню, котру ніяка сила, ніякий час не зможе засипати або-ж принаймні хоч місток перекинути.

Друга промова премер-міністра лишила ся без відповіді, через се вийшло ніби так, що уряд, дякуючи розумови й відвазі голови кабінета, вкрив себе зразу славою блискучої перемоги над кривою. Рептілії поперу собі не знаходили, бючи у всі дзвони з приводу другого міністрового виступлення на трибуні і зразу „произвели въ чинъ“ премера, назвавши його „дѣйствительно государственнымъ человекомъ“...

Партії, що поставила промовляти за себе Церетелі, треба було доручити комусь дати відповідь премер-міністрові, хоч би таку, яку дала кадетська „Рѣчь“ другого дня. „Столипін, — писала вона, — в своїй промові висловив бажання знайти той „общій языкъ“, на якому він міг би розмовляти з більшістю думи. Те що він зараз отсе сказав, се перша літера тої азбуки, котру доведеть ся вивчити д. Столипінові, щоб розмовляти з думою одною спільною мовою, як що тільки він взагалі не опізнав ся захожувати ся біля науки“... „Вірте народові, — навчає далі, „Рѣчь“ бюрократа, що виявив бажання покутувати свій гріх, — не вважайте себе за розумнішого від народа, і ви матимете ключ до розуміння мови вільних політичних інституцій. Навпаки, коли ви, показуючи на крісла міністрів, вигукнете, що „тут не стілці підсудних, тут сидить правительство“, — то ви сього ключа позбуваєте ся. Чи вам відомо, як саме стаєть ся се сумне перетворенне „правительства“ на „підсудних“? Чи вам відомо, що в клясичній країні політичної волі, в Англії, таке фатальне перетворенне являло ся як регулярний наслідок того, ще, міністри були неодвічальні і без сліду счезало, як тільки парламентська одвічальність стала чимісь звичайним? Та ні, вам се не відомо

та й на віщо вам знати про такі речі? Ви „не боитесь“, а ваші приятелі з правого боку безтакно і цинічно додають від себе: „не буде вас, — буде хтось інший на вашому місці“. Свою відповідь міністрові „Рѣчь“ кінчає словами, повним гіркою суму і жалю: „Безталанна та країна, доля якої залежить від того, наскільки міцні нерви в міністрів. І нещастні самі міністри, особиста сміливість яких мусить бути корективом до „маленькихъ недостатковъ механизма“ !...

Добре сказано, та на жаль не тоді, коли треба. Лишилось без достойної відповіді образливе своєю крайньою зневагою до народнього заступництва прирівнюванне премер-міністром думської опозиції до експропріаторів. В пресі цілком справедливо висловлювала ся думка, що премер-міністер мовив не на ту адресу, що слід було мовити, бо не хто як бюрократія в історії „государственного строительства“ Росії грала увесь час ролю експропріатора, що опираючись на штики, кричав і кричить „руки вверх!“; народні ж заступники прийшли в думу, щоб сказати споконвічному експропріаторові: „руки геть.“

Довга й нудна процедура перевірки депутатських уповноважень, конструюванне думи і нарешті несподівана катастрофа з стелею, що одстрочила декларацію міністерства, — все се відібрало багато часу в думи і не давало змоги пустити парламентське колесо і заходити ся біля справжньої роботи. До перегляду її ми звернемо ся вже в дальшій книжці.

В той саме час, коли завертало ся колесо парламентської праці, закryw очі д. Побідоносцев, один із лютіщих і принципальних ворогів конституційного ладу. Увесь свій довгий вік він вів завзяту боротьбу не тільки з ідеями конституціоналізму, а взагалі з ідеями сьвітла, правди й добра. Його ідеал був в тому, щоб повернути Росію в безмежну, крижану, мертву пустелю, по якій він і схожі на його мали би змогу гасати „лихими наѣздниками.“ Ще за живоття сього злого генія Росії прозвано було „великим інквізітором,“ і на таке прізвіще він придбав повну заслугу і безперечне право. Але нитка його життя не видержала і увірвала ся, як тільки на крижану мертву пустелю впав промінь сонця волі і нового життя і „великий інквізітор“ пішов у могилу на межі двох епох. Доля змилувалась над ним і зробила так, щоб його очам не довело ся побачити сьйва того

сонця, яке він так старанно закривав від людей. Оцінка особи д. Побідоносцева і її фатального значіння в історії Росії належить історії.

Також на межі двох історичних епох життя Росії рука підкупленого душогуба увірвала нитку життя ще одної людини, що весь вік стояла на протилежному полюсі і всіма силами свого видатного розуму вела боротьбу з лицарями темряви з табору „лихого наїздника“ — д. Побідоносцева і готувала російське громадянство до нового, конституційного ладу. Людина ся, — бувший депутат першої думи, відомий вчений, літерат і один з редакторів „Рус. Вѣдомостей“, Г. Іоллосъ. Як відомо, його вбито 14 марця в Москві, на улиці, серед білого дня. Душогуба не знайдено, як звичайно буває в таких випадках у нас, але інтелектуальні вбийці, інспіратори сього огидноговчинку, відомі...

Напевне незабаром виявлять ся, як виявили ся вже в справі небіщина Герценштейна, і прізвіща сих душегубів, жертвою яких зробилась ні в чому неповинна людина, що тільки розумом і словом служила на користь безталанного народа Росії. Але сила і сяйво розуму і слова найстрашніща річ сим людям темряви.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Етнографічний збірник. *Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка.* Т. XXI. Галицько-руські народні мелодії, зібрані на фонограф Йосифом Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. Часть I. У Львові 1906, стор. 187.

Д. О. Роздольський, знаний у нашій етнографічній літературі як надзвичайно пильний та совісний збирач казок, новель та анекдот народних, заняв ся в роках 1900—1902 також збиранем нар. мелодій на фонограф. Він зібрав їх звиш півтори тисячі; д. С. Людкевич транскрибував їх на ноти і зредагував до друку і так повстала збірка, якої перший том читачі мають у руках. Записуване народніх мелодій у нас не новина; перші взялись до того Поляки і вже 1833 р. Ліпінський подав значну збірку галицько-руських мелодій в суміш з польськими в додатковім томі до збірки пісень Вацлава з Олеська. Пізнійше опублікував свою збірку пісень з нотами Коціпінський, дещо цінного дав Кольберг у своїх збірках Pokucie, Przemyskie, Lubelskie і пок. Ів. Колеса в своїй збірці пісень із Ходович. Перед усіми тими збірками, особливо Ліпінського та Коціпінського, що були сильно стилізовані для польського вуха, збірка О. Роздольського має привілей абсолютної вірности, о скільки її може досягнути механічна репродукція. При тім вона далеко багатша від них і подає мелодії не одної околиці, а з усеї руської части Галичини починаючи від Лемківщини, а кінчаючи Покутем і галицькою Волиню та Поділем. Подано також пісні всіх категорій, які співають ся нашим народом, отже всі роди обрядових (216 мелодій) і всі роди пісень „звичайних“, як їх троха неозначено назвав редактор зам. утертого терміну „побутових“. Про вичерпане всього засобу мелодій, які живуть в устах нашого народу в руській части Галичини, нема ще мабуть мови; спеціальнійші досліди виловлять іще не одну мелодію забуту вже ширшою масою співаків, але заховану в памяти старших людей. Та можна сказати, що всі типові мелодії з усіми їх варіантами д. Роздольський занотував, так що його збірка дає найповнійший доси образ того, що в музикальнім напрямі утворив чи засвоїв собі наш народ.

Редактор збірника д. С. Людкевич не задоволів ся самим переписанем та впорядкованем збірки О. Роздольського, але старав ся вчинити се на підставі всіх тих здобутків наукової методики, до яких дійшло тепер публіковане таких збірок. Він класифікує пісні відповідно до їх мелодійних основ, розпізнає пісні щиро-народні від мандрованих або навіяних новішими чужими впливами і цитує скрізь літературні та музичні паралелі. Особли-

во значне число паралель польських, яким ілюструєть ся вплив польської музики на нашу. Се цінний початок порівняної історії національної музики, початок дуже зрештою скромний; було-б пожадано, що для порівняння наших людських методій притягти той великий засіб мелодій, який у XV—XVI віках витворила польська школа й церква; серед майстрів тої старопольської музики бачимо власне найбільше руських імен і уроженців галицької Руси. Се дало би нам можливість прослідити жерела не одного нашого музикального мотиву ще далі, до старої італійської музики, на якій опирали ся ті польсько-руські композитори.

Ів. Франко.

Т. Хуторний. *Читанка. Перша книжка після граматики з малюнками.* Видання друге. Видавництво Є. Череповського. У Києві. 1907 р. 1—140 стор., ц. 35 коп.

Досі з шкільних підручників для читання ми мали кілька граматок букварів, а отсе недавно з'явила ся і перша книжка після граматики — „Читанка“ Т. Хуторного. Не нова се книжка: з'явившись ще в 80-х роках м. ст., вона скоро була розпродана і всі заходи видати її другим виданням, як і цілий ряд інших нових читанок, до останніх часів через цензурні умовини не могли здійснити ся. Се друге видання „Читанки“ трохи відрізняєть ся від першого видання: матеріал для читання місцями перероблено і до нього додано чимало новіших статей...

Першу читанку для дітей можна вважати доброю, коли матеріал для читання упорядковано в ній так, що діти читаючи переходять од відомого до невідомого, од легшого до труднішого. Саме так і розложений матеріал в „Читанці“ Т. Хуторного, складаєть ся вона з 27 одділів, в перших одділах говорить ся, про дітей, сімю, хату, село, а на прикінці—про колір, міру, воду, землю, небо, науку. Крім сього од першої читанки треба вимагати, щоб поки ще діти не опанували технікою читання, поки ще вони не навчили ся швидко читати, щоб зразу йшли коротенькі статі та віршики, зміст яких мусить бути цікавий, зрозумілий для дітей, щоб він міг і зацікавити їх і промовляти до їх серця. Коли з сього погляду будемо розглядати „Читанку“ Т. Хуторного, то побачимо, що й сим вимогам вона відповідає. Матеріал для читання взято або фольклорний або з писань наших письменників. З фольклорного матеріалу взято пісні, казочки, приказки та загадки. Проти сього матеріалу не можна було нічого сказати, як би п. впорядчик не помістив річей з розмовами, писаних жаргоном: „Мне і удод закують (?)“ (30 ст.), „навонял здесь дьогтем“ (97 ст.). Можна було б порадити взяти кращій варіант казки „Коза-дереза“, та не містить двох варіантів про удову (на 78 ст. під заг. „Удова“, на 80 під заг. „Дожидай долі, то не матимеш і льолі“). Коли додамо ще, що на 106 ст. повторюють ся дві загадки, надруковані на 65 ст., і що одна загадка на 121 ст. не має одгадки, то се будуть і усі наші уваги що до фольклорного матеріалу.

Щож до того матеріялу, який взято з писань наших письменників, то тут треба поперед усього сказати, що даремне п. упорядчик умістив в своїй читанці байки Я. Жарка, які з усіх поглядів слабенькі: для прикладу наведемо невеличкий уривок його байки „Рябко“:

„Дай в нього відніму, а це
Сховаю на обід мясце“,
Рябко подумав, далі „гав!“ —
Шматок із рота в воду впав... (27 ст.)

Крім того не треба було брати писань, в яких вживають ся російські слова: *каркнув, як лунь, уха, стая, но, хуже...* На 78 ст. надруковано статю „Добре братство, краще богатства,“ проти змісту сеї статі нічого не можна закинути, але заголовок її не відповідає змістови. Бажано було б, щоб в одділах про воду, землю, небо, науку було надано більше науково - популярних статей, і щоб було надруковане назвище місяців...

Читанка чимало дає матеріялу і для писання. В кінці кожного одділа упорядчик містить задачі для писання: починаючи з дуже легеньких работ — скласти з даних літер якесь слово, — вкінці автор доходить до того, що діти могли б написати простеньке описанне якогось предмета по заданим питанням. Сі задачі для писання складено так, що вони повторюють те саме, про що вчили в даному одділі, і дадуть учителеві змогу проконтролювати, оскільки добре діти виучили й зрозуміли предмет, про який говорилось в сьому одділі. Шкода тільки, що автор чомусь не вживає літери *ѣ*, яку заведено в кращих наших граматках.

З верхнього погляду книжку видано дуже чепурно, на товстому гарному папері, друк виразний, але коректа — дуже погана. В шкільному підручнику коректурних помилок не повинно бути, а тут їх занадто багато і то таких, що роблять незрозумілим про що йде річ, напр. *тубою* зам. тугою, *еж* (зам. егеж), *стем* зам. степ, *нещаслива юдина, як лиха юдина* (?), на 87 ст. з *онуки* зроблено *онука*, а потім *племенницю*... На 40 і 96 ст. видруковано два віршики акростиха Л. Глібова, і початкові літери взято не з іншого шрифту, і через се діти може не звернуть на них певної уваги.

Читанку прикрашено гарними малюнками художників: Іжакевича, Маковського, Пімоненка, Петровського і Шульги; малюнки гарно повиходили, але де-які з них (літо, зима) не мають українського кольорита.

В кождім разі виданне „Читанки“ Т. Хуторного можна тільки щиро вітати та рекомендувати як підручник для читання в наших українських школах. А тих дефектів сподіваємо ся не бачити в новім виданню.
Е. Квасницький.

Сильвестер Яричевський, Горемир, поетична казка. Чернівці 1906, 8^о, стор. 23.

Був собі тиран Боеслав, що не маючи чи не вміючи нічого ліпшого робити завоював одну країну, потім довгі літа воював інші країни, і отсе тепер справляє свій ювілей. „Довкола алябастрової, в соняшних блесках сяючої палати збирають ся вірні піддані Боеслава“. Як і слід на таким празнику, йдуть промови, як у Русинів при пиві. Дворак голосить заслуги Боеслава — чернь кричить - ура. Жовнір хвалить його побіди, убійства та рабунки; чернь кричить - ура. Чиновник хвалить мудру адміністрацію та правосудє князя; чернь кричить - ура. Жрець хвалить релігійність царя і остерігає перед „борителями“:

Не слухайте діти борителів тих,
 Що вам про „ідеї, свободу“ верзуть,
 Борців тих фраз гордих, на ділі пустих,
 Що перед ідолом бунтарства повзуть.
 Борителі тії — бурителі лиш,
 Се рідні діявола злого сини,
 Що гонять любов з під похилених криш,
 І кровю скропляють родимі лани —

зовсім так як на руськім комерсі. Народ, розумієть ся, кричить - ура. Виступає й професор і коротко та ясно доказує:

Коли він потрафив підбити сей край,
 І з Аресом в згоді поставити хрест,
 То каже военний старинний звичай:
 Нехай уживає! Probatum est!

Чудово! Виступає й поет і плете вірші стильом д. Яричевського, та тут показуєть ся, що народ, чи то пак „чернь“ зовсім не така задоволена з ювілею, як би се з дотеперішнього здавало ся.

Що він шумно так говорить?
 Чи ніхто з них не розкаже,
 Як нас голод, нужда морить
 І біднота руки вяже?

Розумієть ся, сього ніхто не розкаже, хто того не відчуває, зате жовнір кричить:

Тихо, ша, драби нікчемні!
 Може раді бунтуватись?

А жрець упоминає всіх до молитви і сам іменем черні молить ся на колінах:

Ми що рабства гнійне пізнали ложе,
 Що все були евангельськи покірні,
 Що все давали бить себе в ланиту,
 І наставляли другу ще не бити,
 Що аж до зради люду були вірні.

Жовнір просить у Бога нових побід над ворогами, чиновник просить:

Хоть людську душ утратили подобу
 Й зійшли у братній мові на худобу,
 Щоб витискали з жил послідні соки,
 Щоби живе все в шрубку дачки стисли —

Як плястично! Як поетично! Коли жрець у кінцевій молитві офірує Богу „зі серця гекатомби“ якийсь непокірний „голос із черні“ кличе: „А декому знайдуть ся й бомби!“ Се кінець першого розділу чи акту трагедії „Горемир“.

Другий акт. Входить Честимисл і веде з собою молодців „готових все на всяке ясне діло“. Горемир намовляє їх на тирановбійство — Честимисл іронізує; молодці кажуть, що вони безсильні — Честимисл іронізує. Молодці кажуть, що вони поступові — Честимисл іронізує. Один молодець з захватом виголошує:

Без тіла він, а прецінь має краску — тіло,
 Нескінчений, а в нас містять ся ціло!

На се Горемир відповідає йому:

Мовчіть, мрачних фантазмагорий слуги!
 Несіть на голсвах клеймо знаруги,
 Що бігли ви за поступом — красою
 І на проблемах грудь розщипли свою!

А Честимисл ще іронізує і кінчить ляпідарним: Сумно! Як на руськім комерсі. Горемир кличе по щось Честимисла:

А ми ходім, де наша путь, мій брате!
 В руці штилет, царя спішім вітати!

Розумієть ся, що після такого заговору наступає не менше розумний „замах на тирана“. Горемир і Честимисл ідуть на замахи і здалека відгрозують ся; жовнір упереджає царя, але тиран сим разом добродушний і говорить як Христос:

Пустіть, не мучте ближніх без потреби!
 До батька дітям вольний вступ усе.

Горемир і Честимисл наближають ся, але Честимисл уже дріжить. Горемир тим часом роздебендює при всім народі з царем „остатніми словами“ і нарешті прискакує до нього зі штилетом, та тут його товариш Честимисл хапає його за руку і держить, поки Горемира не розоружили. Честимисл у довгім монольозі оправдує своє падлюство — традицією, а Горемира сажать у тюрму, де в остатнім розділі ми мусимо вислухати ще його монольог, такий же мудрий як і попередні.

О Норе мір! Норе мір! О Гармодіє і Арістогітоне, чи ви чуєте, як на вашій могилі хрюкають свині! *Ів. Франко.*

Володський. *Як вони женихалися.* Жарт в 1 дії. У Києві, 1907, стр. 24. Ціна 10 коп.

Вони женихали ся дуже не цікаво... Автор примусив їх, аж четверо (кондуктора на залізниці, друкаря, штабного писаря і ех-дворянина) плескати усякі дурниці, сватаючись до дівчини, єдиної доньки регента церковного хору в повітовому місті, хоч

на ділі трьом з них цікава була не дівчина, а п'ять тисяч приданого за нею. Автор робить батька-регента дуже хитрим та мудрим: щоб одчепити ся од женихів він з жалем оповіщає всіх про нещасливу пригоду: „лопнув“ банк харківський і усі його п'ять тисяч. Три женихи, крім друкаря, зараз же втікають, а друкарь остаєть ся щасливим переможцем і здобуває і руку молоді, і придане... Такий немудрий зміст сього жарту. Та ще про зміст був би невеликий клопіт, як би хоч цікаво було написано, а то скомпоновано якомсь по-дитячи, не мов се зліпив школяр 3—4 кляси „для домашняго употреблення“. Українська драматургія якомсь би собі існувала помаленьку і без сього „твору“...

В. Д.

„Квіточка“. Збірничок перлів української поезії. Склад М. Щербина. Київ, 1907, стор. 79, ціна 20 коп.

Звичайно, коли побачиш на якомусь „збірничку“ прізвище впорядчика без відомого в літературі імени, то вже якомсь з недовірою береш його в руки: розгорнувши книжку, так і сподіваєш ся знайти в їй майже на кожній сторінці „перли“ самого п. впорядчика. Але д. М. Щербина сим не „согрішив“ і його „Квіточка“ навіть після поверхового перегляду робить инше вражінне. Поезії, що ввійшли в сей збірничок, кажучи словами самого п. впорядчика, — справді „перли української поезії“. Впорядковуючи свою „Квіточку“, д. М. Щербина мав на меті зацікавити „українську молодіж творами українських поетів“ (До читачів). І се він почасті осягне, бо 45 зміщених у збірничку поезій, цілих і уривків, наших видатніших поетів, давніх та сьогочасних, дадуть читачеві змогу досить ясно зрозуміти характер української поезії. Шкода тільки, що у виборі віршів що до авторів помічаєть ся де-яка непомірність: п. впорядчик чомусь узяв для своєї „Квіточки“ тільки з Шевченка, Глібова та Грабовського по кілька поезій, а з инших поетів всього-на-всього взяв по одному, рідко — два віршики. Тим часом варто було-б подати більше поезій і з инших поетів; у яких можна теж чимало знайти справді гарних віршів.

На прикінці треба сказати, що коректу в „Квіточці“ д. М. Щербини зроблено не дуже то старанно. Такі, слова, як: „тихий“ (тихий), „не щечеччи (не щечечи), „в далекому крою (краю), „причина“ замісь причина, і дієсловні форми на „ця“ замісь ть ся: бачиця, нап'єця, спиця, — при читанні тільки псують вражінне... Друк занадто дрібний в виданню, що рахує на „підростаючу“, а также і не дуже бойку в читанню публіку.

Гр. Трейман.

Богданъ А. Дѣдицкій, *Свое жительство записки*. Ч. I. *Где що до исторіи розвитку азбуки и языка Галицкой Руси*. (Відбитка з „Вѣстника Народнаго Дома“ 1906 р.). Львовъ, 1907. стр. 93, 8^о.

Наші старші читачі, що цікавилися українським національно-культурним і громадсько-політичним життям у Галичині в 60—70-тих рр. XIX ст., пригадають собі певно одно ім'я, з яким тоді зустрічалися мало, не на кожному кроці. Це ім'я тодішнього галицько-українського літературного й публіцистичного проводиря — д. Богдана Дідицького, що свою кар'єру національно-політичного діяча в Галичині почав був ще в пам'ятному 1848 р. і не складав мандату аж до перших років XX ст. Тільки в останніх вже часах, придавнений 80-літнім життям, усунувся з публічної арени, доживаючи спокійно свого віку в родинному кружку.

Тому з великою цікавістю взяли ми до рук той випуск невеличкого львівського журналу т. з. „Вѣстникъ Народного Дома“, в якому д. Б. Дідицький почав був друкувати свої особисті спомини з минулих літ (від 1848 р.) під наведеним висше заголовком. Та в міру того, як появлялися далші випуски згаданого журналу наша цікавість переходила чим раз більше в досаду й жаль до автора споминів за те, що будучи одним з двох живучих ще тільки громадянських діячів, які памятають український національно-культурний й громадянсько-політичний рух у Галичині від перших його початків (1848 р.) аж до останніх часів (другий се 90-літній німецький вже о. А. Петрушевич), не подає нам, молодшому поколінню, того, чого ми від нього бажали-б довідатися, а зробив з своїх „записок“ немудрий філологічно-орфографічний екскурс на тему різниці між російською й українською мовою, фонологією, акцентологією, орфографією й ин. Будучи автором голосної колись брошури „Въ одинъ часъ (Sic!) научить ся Малорусину по великорусски“ (Льв. 1856 р.), оповідає він між иньшим примітивну її генезу¹⁾, обстоючи ще й нині давно свою думку, що ціла різниця між російською й українською мовою лежить в инакшому виговорі чотирьох букв (ѣ, г, и, е) і в таких дрібницях, як „что“, „какъ“, „ето“, „очень“, замість „що“, „як“, „те“, „дуже“...

Нових інтересних даних в ч. I „записок“ д. Дідицького не багато. В першому розділі своєї книжки, що має заголовок „О брошурѣ: „Въ одинъ часъ“... звернемо увагу тільки на спомини автора про тих людей, що, переїзджаючи тоді через Львів, вступали також чи на його приватну квартиру, чи до редакції найбільшого тоді українського органу в Галичині „Слова“, якого д. Дідицький був тоді головним редактором. Перед нашими очима пересуваєть ся як у калейдоскопі цілий ряд визначних навіть людей, що їх як небудь заінтересувало галицьке українство й які вели навіть з автором на сю тему довгі нераз дискусії. Бачимо

¹⁾ Вплив російського батюшки о. Курилова чи Кирилова, що переходив через Галичину разом з російським військом, яке в 1848 р. йшло походом на Угорщину.

тут римського емісаря католицького єзуїта о. Івана Мартинова (Великоруса), що приїхав був до Львова з певним мандатом до митрополита Яхимовича від великоруського єзуїта кн. Гагаріна, зустрічаємо тут ученого славіста Петра Лавровського, сумної пам'яті проф. київського університету Гогоцького, звісного польського діяча спів-автора „Исторіи славянскихъ литературъ“ В. Спасовича, дальше голосних поетів й письменників — Велико-роса М. Лескова й Поляка Сирокомлю-Кондратовича, істориків Н. Барсова, й Лашнюкова й лінгвіста А. Потебню, звісного російського публіциста В. Кельсьєва, директора шкіл у Холмщині Т. Лебединцева й ин. В другому розділі т. з. „Борьба Галицкой Руси противъ латинской азбуки въ г. 1859“ нового серйозного матеріалу в порівнянню з документальною публікацією про сю справу М. Малиновського т. з. *Ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien* (Львів 1861, ст. CXI+362) нема майже ніякого. Так само не подає автор нічого путнього в третьому розділі п. з. „Владиміръ Б. Антоновичъ и Антонъ С. Будиловичъ“, яким присвятив навіть згадану свою книжку. Взагалі т. I „записок“ д. Дідицького — се добрий приклад того, як не повинно писати ся мемуарів. Надіємо ся, що сей приклад послужить авторови корисно при писанню т. II-го його споминів, тим більше, що його улюблена тема — фільольогічно-ортографічні міркування, вичерпана вже в першому томі до самого дна. Дальшого випуска чекаємо вже зі стоїчним спокоєм... *Ів. Кривецький.*

Статистическій справочникъ. Выпускъ II — Финансы. Содержаніе: доходы государства; доходы и расходы земствъ 34 губерній; доходы и расходы городовъ; доходы и расходы веземскихъ губернійхъ; мірскіе расходы; государственный бюджетъ за послѣднее 10-ти лѣтіе и краткій бюджетъ съ 1842 года; бюджеты иностранныхъ государствъ. — Книгоиздательство „Земля и Воля“ Спб., цена 30 коп.

„La statistique c'est le budget de choses, et sans budget point de salut public“ так висловив ся колись Наполеон про значінне статистики. В часи Наполеона таке розумінне великої ваги статистики трапляло ся дуже і дуже рідко. Але тепер наведена вище думка стала вже здобутком широких кругів громадянства, навіть російського. І практик і теоретик, і економіст і натураліст користуют ся статистичними методами дослїду.

Але тепер, коли в російському громадянстві по всій лїнії кипить бій нового життя з старими формами, з старими силами, тепер статистика в Росії набирає особливо великої ваги, але ваги практичної — „sans budget point salut public“. Зріст політичної групировки і диференції сучасних складових соціальних елементів російського громадянства вимагає для утворення політичних програм, що мають сей процес прискорювати, доказів — цифр, цифр і цифр. Натуральна річ, що і для всіх націй російсь-

кої держави тепер, коли виясняють ся обопільні відносини їх між собою, відносини культурні, економічні і політичні, статистичні факти,—цифри мають величезне значінне. Лиш за поміччю таких доказів, а не культивуванням національного почуття розвіється темрява в народніх масах. Лиш такі докази утворять із народніх мас сьвідому національну політичну силу. Мова фактів, мова цифр — незвичайно красномовна.

Але в міру того, як широкий визвольний рух, збудивши народні маси від вікової неволі, утворював в них потребу в реальному політичному знанню в багатстві фактичного матеріалу, стан статистики, брак статистичної літератури робив задоволення сеї потреби неможливим.

Статистичні фоліанти, розкидані і великі — були книгою за сьома печатями для широкої публіки.

З сього погляду ми можемо витати заходи видавництва „Землі і Волі“ заповнити брак приступних для широкого кола інтелігентних читачів статистичних справочників.

Видавництво досі видало два випуски під редакцією Чермака і Дядиченка; із них перший про „Населеніє и землевладѣніє в Росіі, другий про „фінанси“.

На останньому випуску ми і спинимо ся.

Перша хиба, що кидаєть ся в вічі се те, що в „справочнику“ немає ніяких статистичних матеріалів про державні видатки по районам. Се не дає нам спроможности переглянувши поділ прибутків і видатків державних по районам, порівняти ролю поодиноких районів в державному бюджеті з одного боку, ролю держави в економічному розвиткові чи підупаді сїх районів з другого боку. Крім того, часто не можна гаразд розібрати, з якого року автори подають статистичні відомости.

Отже коли б ми захотіли виділити із справочника українські хоч 8 губерній, ледве чи ми дістали б повні відомости про ролю України в державному бюджеті Росіі. А роля ся цікава. Навіть на підставі справочника можна трохи уявити собі видатне фінансове значінне України для сучасної російської бюрократичної держави. Натуральна річ, що вибрати із справочника ми зможемо тільки відомости про те, що дістає держава з України.

Так в 1902 р. „Правительственныя регалии“ з України дали 132.465 тис. карб.; „пошлины“— 13.047 т. крб.; на жаль для викупних платежів ми не маємо цифр 1902 р., а лиш 1901 р. коли прийшло їх 13.739 т. крб. Теж саме і що до посередних і безпосередних податків, яких в 1901 р. прийшло 250.538 тис. крб.

Таким чином, навіть в справі прибутків з 8 українських губерній ми не можемо здобути докладних відомостей по всім рубрикам для якогось одного року. Крім того ми ніде не маємо прибутків від залізниць, яких є досить на Україні і які дають досить багато прибутків в державну касу. Немає окремо прибут-

ків від посередних податків з поділом на рубрики (цукровий, тютюний, нафтовий, сірниковий і т. д. податок).

Отже навіть про доходи від районів ми не зможемо скласти собі ясної уяви, доглядно висловленої в цифрах, без чого вона не має наукової вартости, а через се — і практичної.

Вище нами вже було зазначено, що про видатки держави в районах і губерніях не має ані словечка, хоч про видатки держави є відомости навіть за цілий період від 1881 до 1906 р. І в той саме час на стор. 66-67 ми маємо рубрику, скільки одержано від певних районів і губерній посередних і безпосередних податків і скільки (іх ?) витрачено. Як я вже казав, одержано було таких податків з 8 українських губерній в 1901 р. 250.538 т. крб.; витрачено ж тільки 192.202 т. крб. Сі цифри хоч і не мають значіння для повної характеристики ролі України в державному бюджеті про те можуть бути невеличкою ілюстрацією тої експлоатації України, яка була спостережена ще Яснопольським в його відомій дисертації по фінансовому праву.

При браку видатків держави по районам, що дало б нам спроможність оцінити і ролю держави в розвитку економічних сил сих районів, дивує багатство статистичного порівняного матеріалу з бюджетів західно-європейських держав — Франції, Італії, Сполучених Держав, Північної Америки, Великої Британії, Германії, Пруссії. Сьому матеріалови присвячено 18 сторінок із 64 цілого випуска. Не можна сказати, щоб була користна така нерівномірність в поділі матеріалу російського і західно-європейського. Правда треба признати, що західноєвропейський бюджетний матеріал в справочнику дуже до речі і дуже гарний. Залежало се від того, що сей матеріал в готовій формі взято впорядчиками з Конрада, Ходского, Майо Сміга і и. Тим часом статистичні відомости про російський бюджет прийшло ся розробляти і суміровати по сирим матеріалам. Правда, праця важка, але не можлива, як се довів Яснопольський.

Крім загально-державного бюджету в справочнику ми стри́чаємо відомости про місцеві бюджети земств, міст і громад. Відомости сі, займаючи більше $\frac{1}{4}$ частини всього справочника (19 стор.), подають цікавий матеріал по районам і губерніям. Матеріал сей має тим більше значіння, що тут в справі місцевих бюджетів ми можемо скласти собі повне поняття як про прибутки так і про видатки. Виймком із сього являють ся громадські (мірські) бюджети, про які ми маємо в праці тільки однобічні дані — видатки.

Земські прибутки по 5 земським і 3 неземським українським губерніям були без порівняння мізерні. В той час, коли державні прибутки в 1901 р. з сих же губерній були, певне, не менше 400 міл. карб., коли не більше, земські прибутки 8 губерній виносили 22.378,1 т. крб. Видатки ж земські виносили 21918,9 т. карб. Перше місце і по прибуткам і по видаткам серед сих 8 губерній займають Харківська (приб.—4380,3 т. крб.; вид. 4374,8)

і Херсонська (пр.—4309,6 т. карб.; вид.—4309,6) і останнє — наші найбільш людні губернії, т. н. Південно-Західний край: Київська, Подільська, Волинська, *) які мають разом майже $\frac{1}{2}$ всієї людности 8 наведених вище губерній (10.794.726 душ). Земські прибутки в сих трьох губерніях виносили 3.490 тис. карб., тоді коли видатки—3.037 т. карб.

В прибутках земств найбільшу ролю грають збори з земель і лісів (10157,2 т. карб. із них на півд.-зах. губ. падає тільки 2103 тис. карб) та з заводських фабричних, торгово промислових підприємств (3405,3 т. карб.; із них на правоб. Укр. 758 т. карб.). Із видатків земських в 8 укр. губ. найвидатніші: на медицину і ветеринарію—5.531 т. карб. (правоб. Укр.—795 т. карб.), на народню осьвіту—3706,3 т. карб. (Правобер. Укр.—316 т. карб.), на шляхи—3263,7 т. карб. (прав. Укр.—846) та на адміністрацію 1589,7 т. к. (прав. Укр.—693).

Бюджет всіх міст 8 губ. України був приблизно такий, як і земств. Так, прибутки міст в 1900 р. виносили 19280 т. карб.; видатки ж—25704 т. к. Перше місце по прибуткам займали Одеса (5919 т. карб.), Київ (3.386 т. к.), Харків (1.872 т. к.); по видаткам теж вони (Од.—6.036 т. к; к.—3.168 т. к.; Х.—1.867 т. к.).

В прибутках міст головну ролю грали: прибутки від міського маєтку—4249 т. карб., від мійських підприємств—3363 т. карб., від зборів з нерухомого майна—2710 т. к. Головні ж видатки мійські були: адміністрація, суд і поліція—коштували 6265 т. к; народня осьвіта—2081 т. к., медицина, ветеринарія та санитарія—2485 т. к. Коли взагалі видатки на бюрократію в трое більше від видатків на народню осьвіту, так по окремих губерніям ся ріжниця стає кольосальною. Міста Волини, напр., витрачають на бюрократію 361 тис. карб., на осьвіту народню—23 тис., на мед., ветер. і саніт.—4 т. Трохи краще стоїть справа на Поділлі, міста якого витрачають на бюрократію 286 т. карб., на нар. осьвіту—43 т. карб., на медиц., ветер. і саніт. 32 т. карб.

Натуральна річ, що в Росії, де самопорядкування громад тільки фікція, громадські видатки (мірські расходи) мусять бути дуже і дуже незначні.

Так по тим же 8 українським губерніям про які йшла розмова вище, в 1881 р. було видатків волостних 3090 т. карб., сельських 2.388,6 т. к. разом громадських 5472,6 т. к. В 1891 р.—волостних 3.768619 к., сельських—4.932900, карб., разом 7.701519 карб.

На жаль і тут, як і раніш, ми повинні зазначити, що відомости про громадські бюджети не подані впорядчиками для тих років, для яких ми маємо відомости про державний бюджет, земський та мійський бюджети. Через се порівнянне і суммірованне робить ся неможливим.

*) Бюджет сих губерній подано для 1902 р.; тому наші цифри трохи некладні. І сума і окремі цифри будуть трохи иньші.

Коли порівняємо всі місцеві бюджети Росії з її бюджетом державним, ми побачимо, що перші являються пігмеями супроти державного кольоса.

Так на Україні супроти державних прибутків від її людности, які в 1901 році, певне, виносили коло 400 мільйонів карб., прибутки всіх місцевих установ (земств, міст, волостей і сіл) доходили тільки до 50—55 мільйонів. Тимчасом в Сполучених Державах Північної Америки на 405,3 мільйонів долл. прибутків федерального уряду в 1898 р. приходять місцевих прибутків 1040,5 мільйонів дол. Навіть в Франції, централістичній *par excellence*, відносини державних прибутків до місцевих, локальних були такі — 100:31,53, а в Росії—100:16,92 (в 1892—3 році).

Се дасть нам спроможність зрозуміти незвичайно шкідливий вплив фінансової централізації на розвиток продукційних сил країни, коли ми одночасно звернемо увагу на незвичайний розвиток економічний Північної Америки, в чому дуже і дуже впливали місцеві установи з їх широкою компетенцією і значною фінансовою силою.

Не дивлячи ся на всі зазначені нами хиби сього випуска Справочника, ми витаємо його і дуже радимо сю невеличку, але багату змістом працю на нашому бідному приступними статистичними справочними виданням полю. Натурально, хто захоче працювати над якимсь питанням, тому доведеть ся залишити „Справочник“ і звернути ся до сирих джерел, але й тут справочник в значній мірі полекшить працю і скоротить час. Хто ж не має ні охоти ні часу самостійно обробляти сирі статистичні матеріали, тому справочник стане в великій пригоді. Книжка видана чепурно. Ціна приступна найширшому колу читачів.

М. Пори.

Книжки надіслані до редакції.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Р. 1906 р. Вип. IV. ч. 28. Справоздане за місяці: вересень — грудень. Ст. 22, 8⁰.

Антін Володиславич, Орли. Комедія в 4 діях. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки. Львів, 1907. Ст. 148, 8⁰. Ціна 1·80 коп.

Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. (Видання „Благотворительнаго Общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ.“ № 51). С.-Петербург, 1907. Ст. 176, 8⁰. Ціна 20 коп.

В. Внниченко. Дізгармонія. Драматичні картини на 4 дії. Видавництво „Вік“, Українська бібліотека, № 19. У Києві, 1907, ст. 196, ціна 50 коп.

Протоіерей Е. Сѣцинскій. Южно-руское церковное зодчество. Каменецъ-Подольскъ, 1907. Ст. 24,8⁰.

Василь Щурат. Поезія XIX віка. Перша часть. Видане К. Студинського, випуск I. Львів, 1903 (вийшло 1907!). Накладом А. Хойнацького. Ст. 96, ціна 1 корона.

Національна статистика всіх громад (разом з приналежними обшарами двірськими) в сільських округах східної Галичини. Накладом „Народної Ради“ у Львові. Львів, 1907. Ст. 21+11+8+16+8+8+12+8+6+7+14, 4⁰. Ціна 1.60 коп.

Іван Тивонович. Історія заснованя „Ruthenische Revue.“ у Відни, 1906 р. Ст. 41, 8⁰. Ціна 30 сот.

Свен Гедін, Крізь пустині Азії. Видане руского товариства педагогічного ч. 123 т. I. Львів, 1906. Ст. 90, 8⁰.

Свен Гедін, Крізь пустині Азії. Видане руского товариства педагогічного ч. 124 т. II. Львів, 1907. Ст. 52, 8⁰.

О. Нижанковський, Ох, деж той сьвіт. Пісня на тенора в супроводі фортепяна. (Українська Накладня ч. 35). Липськ—Львів, 1907. Ціна 1 коп.

Михайло Юрнів. Підручник міжнародного язика Есперанто. Тернопіль. Накладом книгарні А. Бруггера. 1907. Ціна 70 сот.

Пивень А. „Ой куме, куме, добра горилка!“ Малоросійській пѣсенникъ. Москва. Ст. 80, 16⁰. (Вид. Д. Сытина). Ціна 15 коп.

Пивень А. „Козацька розвага.“ Сборникъ малоросійскихъ веселыхъ рассказовъ, пѣсенъ, стихотвор., басенъ и т. д. Малорускій дивертисментъ для сцены и дома. Москва. Ст. 204, 16⁰. (Вид. Сытина). Ціна 50 коп.

Пивень А. „Нашымъ дитямъ на забаву.“ Збирникъ оповиданнивъ, байокъ, казок и т. д. Москва. Ст. 61, 16⁰. (Вид. Сытина). Ціна 12 коп.

Т. Неводовський. Українська школа. Перший рік, Граматка. Читання. Писання. Щот. Розрізна азбука, 118 малюнків. Чернігів 1907. Ст. 116,8⁰, Ціна 25 коп.

Авторів і видавців просимо присилати видання для виказів і рецензій.

З приводу надісланих віршів редакція не веде кореспонденції і ненадрукованих віршів не ховає.

Ненадруковані статі переховують ся шість місяців і звертають ся тільки коштом авторів.

Всіх передплатників, читачів і прихильників нашої часописи просимо пам'ятати, що вона ще й досі не має стільки передплатників, скільки їй треба для покриття сьогорічного бюджету. А повинна-ж вона мати й якийсь запас, щоб з будучим роком приступити до так потрібного збільшення своїх розмірів. Просимо ширити її, щоб придбати тих кількесот нових передплатників, яких їй ще бракує для покриття своїх видатків.

Всякі видання

Української видавничої спілки у Львові

== Й ==

Наукового товариства ім. Шевченка

можна виписувати через контору Літературно-Наукового Вістника
(Київ, Прорізна, 20). Ціни рахуються по 50 коп. за корону.

ВТОРОЙ ГОДЪ ИЗДАНІЯ

Открыта подписка на 1907 годъ

на двухнедѣльный, профессиональный и общественно - политическій
журналь Юга

Народный Учитель

Съ января мѣсяца журналь будетъ выходить по расширенной программѣ и въ значительно увеличенномъ объемѣ при участіи извѣстныхъ дѣятелей по народному образованию.

Обѣщали свое сотрудничество: И. П. Бѣлоконскій, В. П. и О. Э. Вахтеровы, Д. И. Дорошенко, Е. А. Звягинцевъ, В. В. Кирьяковъ, А. Б. Петрищевъ, С. Ф. Русова, Г. А. Фальборкъ, В. И. Чарнолу-скій, Н. В. Чеховъ, П. М. Шестаковъ и мн. др. Ведутся перегово-ры и съ другими видными дѣятелями въ этой области.

Каждая книжка журнала будетъ имѣть отъ 24 до 32 страницъ. Чтобы сдѣлать журналь доступнымъ каждому учителю, мы рѣ-шили оставить подписную цѣну прежнюю два руб. въ годъ съ доставкой и пересылкой. Допускается разсрочка по полугодіямъ т. е. по 1 руб.

Адресъ редакціи: Кишиневъ, редакція журнала „Народный Учитель“.

Лиць, сочувствующихъ нашему изданію, редакція убѣдительно просить принять мѣры къ распространенію журнала среди на-родныхъ учителей Юга.

Прймаєть ся предплата на НОВУ ГАЗЕТУ

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

РІДНА СПРАВА ВІСТІ З ДУМИ

В сій газеті найбільше писатимуть члени Державної Думи.

Газета буде виходити двічі на тиждень: в середу та в суботу.

Перший номер газети вийшов в побільшеному розмірі. В ньому надруковано крім звичайних останніх вістей та новин, статі членів Думи й інші про все те, що досі зроблено в Думі в справі земельній, робітничій, бюджетовій й т. д.; які в Думі фракції, які вибрала Дума комісії й т. и.

ЦІНА ГАЗЕТИ: на рік 2 карб.; до кінця року 1 кар. 50 коп.; на пів року 1 карб.; на три місяці 50 коп.; на один місяць 20 коп. Окремий номер коштує 2 копійки.

АДРЕС КОНТОРИ ТА РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ:

Петербург, Тавричеська, д. 19, кв. 9.

„ПЕРЕВАЛЪ“

ЖУРНАЛЪ СВОБОДНОЙ МЫСЛИ.

Новое ежемѣсячное литературно-общественное издание.

Девизъ „ПЕРЕВАЛА“ — радикализмъ: философскій, эстетическій, соціальний.

В журналъ будутъ помѣщаться статьи по вопросамъ философи, искусства и общественности, стихи и рассказы.

Журналъ выходитъ съ ноября 1906 г. въ объемъ около шести печатныхъ листовъ.

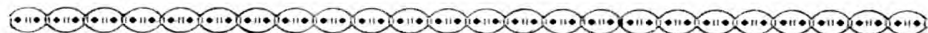
Подписная цѣна: на 1 годъ съ дост. и перес. 4 р., на 1/2 года 2 р. 25 к. За границу на 1 годъ 7 р. Отдѣльные №№ по 50 коп. Наложенымъ платежемъ №№ не высылаются.

Подписка принимается и отдѣльные №№ продаются въ конторѣ редакціи, въ конторѣ Н. Печковской, въ книжныхъ магазинахъ: Вольфа, „Трудъ“, Суворина, Карбасникова (Москва и Петербургъ), Путиловой, (Москва), Центнершверъ и К°, (Варшава, Маршалковская) и во всѣхъ крупнѣйшихъ столичныхъ и провинціальныхъ книжныхъ магазинахъ.

Петербургское отдѣленіе конторы: книжный магазинъ И. И. Митюрникова, Литейный, 31.

Адреса редакціи и конторы: Москва, ул. Пречистенскаго бульвара и Сивцева-Вражка, д. Тарасовой, кв. 1.

Редакторъ Сергій Соколовъ. Издатель Владимиръ Линденбаумъ.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

присвячений передовсім українській історії, фільології й етнографії, виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по 15 аркушів.

ХУ рік видання.

Розвідки з наук історичних і фільольогічних, матеріали й замітки, перегляд часописей українських й інших (до двіста часописей), критичні оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає українознавства.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Посилати передплату на адресу: Львів (Lemberg), Австрія, Чарнецького 26, Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften), або через контору Літературно-Наукового Вістника, Київ, Прорізна 20.

Всім хто интересується українською наукою і літературою, всім прихильникам українського слова і культурного руху рекомендуємо:

ПОВНІ КОМПЛЕТИ ЖУРНАЛА

Літературно-Науковий Вістник

за роки 1899—1906

Всім повних річників, що містять в собі величезну масу белетристичного і літературного матеріалу, спровжній архив культурної й літературної історії за ті роки. Особливим живим і сучасним змістом визначається річник 1906.

Висилають ся по ціні 7 р. 20 к. за рік.

ПОВНІ КОМПЛЕТИ

ЗАПИСОК

Наукового Товариства імени Шевченка,

сімдесят чотири томи,

1892—1906,

комплеті тт. I—XX 22 руб., дальші роки (по 6 томів) по 6 р. кождий, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Комплет сього одинокого українського наукового журналу, що зібрав в своїх річниках величезну силу наукових студій, матеріалів, критичних одінок, повинен бути в кождій публичній бібліотеці, в фундаментальних бібліотеках середніх і вищих шкіл, в приватній бібліотеці кождого приятеля і дослідника української старовини, літератури, етнографії.

